T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE İBADETLER "HAC ÖRNEĞİ"

(Doktora Tezi)

Esma SAYIN

Danışman
Prof. Dr. Mustafa KARA

BURSA-2010

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE İBADETLER "HAC ÖRNEĞİ"

(Doktora Tezi)

Esma SAYIN

Danışman
Prof. Dr. Mustafa KARA

BURSA-2010

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

.....TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ..... Anabilim/Anasanat Dalı, ...TASAVVUF..... Bilim Dalı'nda .U2004662.....numaralı ...ESMA...SAYILI.....'nın hazırladığı "....Tasavvufi Edebiyatta Ve İbadetler Hac Örneği..." konulu .....DOKTORA..... (Yüksek Lisans/ Doktora/ Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı, 30./04./ 2010 günü ..13.:00 - 15.:00.....saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının ...BAŞARILI.....(başarılı/başarısız) olduğuna oy..BİRLİĞİ.....(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa KARA

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi
Prof.Dr. Hayati Hökelekli

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi
Prof.Dr. Reşat Öngören

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi
Doç.Dr. Recep Cici

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi
Doç. Dr. Abdurrezak Tek

30./.04./ 2010.

ÖZET

Yazar	: Esma SAYIN
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Tasavvuf
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: viii + 203
Mezuniyet Tarihi	: …. /…. /2010
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Mustafa KARA

TASAVVUF KÜLTÜRÜNDE İBADETLER "HAC" ÖRNEĞİ

Tasavvuf kültüründe ibadetler, beden ile ruhun birleştiği bir mana ifade eder. Bu tezde, madde ile mananın bütünleştiği genelde namaz, zekât, oruç; özelde hac ibadeti manevî ve tasavvufî yönleriyle ele alınmıştır.

Hac madde ile mananın; beden ile ruhun birleştiği bir ibadettir. Zahirî hac, Allah'ın yasaklarından uzaklaşma ve O'nun emirlerine uymadır. Batınî hac, Allah ile yakınlaşmayı sağlar ve Allah ile yapılır.

Bu çalışmamızda Haris Muhasibi, Hâkim Tirmizî, Serrac Tûsî, Kelebazî, Ebu Talib Mekkî, Kuşeyrî, Hucvirî, Gazâlî, Geylanî, Feridüddin Attar, Sühreverdî, İbn Arabî, Mevlânâ Celâleddîn Rumî, Abdülkerim Cilî, Eşrefoğlu Rumî, İsmail Ankaravî, İsmail Hakkı Bursevî, İbrahim Hakkı Erzurumî, Dihlevî gibi temel tasavvuf klasiklerinde geçen sufî yaklaşımlarını ve tasavvufî kavramları derlemeye ve yorumlamaya çalıştık.

Anahtar Sözcükler

İbadet	Namaz	Zekât	Oruç
Hac	Tasavvuf Kültürü	Madde	Mana

ABSTRACT

Yazar	: Esma SAYIN
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Tasavvuf
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: viii + 203
Mezuniyet Tarihi	: …. /…. /2010
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Mustafa KARA

WORSHIPS IN MYSTIC CULTURE EXAMPLE OF "HADJ"

In mystic culture, worships express a significance where body and spirit unite. In this thesis, in general, ritual prayer, offering, fasting; esp. Hadj are considered in spiritual and mystic aspects where matter and meaning integrate.

Hadj a worship where matter with meaning as well as body with spirit unite. External hadj is to avoid from God's prohibitions and to obey his obligations. Internal hadj makes one come closer to God and is done with God.

In this work, we did our best to compile and interprete sufi approachs and mystical concepts mentioned in basic mystical classics such as Haris Muhasibi, Hâkim Tirmizî, Serrac Tûsî, Kelebazî, Ebu Talib Mekkî, Kuşeyrî, Hucvirî, Gazâlî, Geylanî, Feridüddin Attar, Sühreverdî, İbn Arabî, Mevlânâ Celâleddîn Rumî, Abdülkerim Cilî, Eşrefoğlu Rumî, İsmail Ankaravî, İsmail Hakkı Bursevî, İbrahim Hakkı Erzurumî, Dihlevî.

Key Words

Worship	Rituel Prayer	Offering	Fasting
Hadj (Pilgrimage)	Mystic Culture	Matter	Meaning

ÖNSÖZ

Hac madde ile mananın, beden ile ruhun birleştiği bir ibadettir. Haccın davranış ve duruşları zahirî hac adını alırken, bu hakikat ve sırlara ermek, batinî ve hakikî hacdır. Zahirî hac, Allah'ın yasaklarından uzaklaşma ve emirlerine uyma sahasıdır. Batınî hac, Allah ile yapılır, Allah ile yakınlaşmayı sağlar. Bu tezde madde ile mananın bütünleştiği genelde namaz, zekât, oruç, özelde hac ibadeti manevî, derunî ve tasavvufî yönleriyle ele alınmıştır.

Araştırmamızın giriş bölümünde namaz, zekât ve oruç ibadeti tasavvufî bir anlayış ve mutasavvıfların bakış açısıyla incelenmiştir. Araştırmamızın ilk bölümünde dinlerdeki hac ibadeti mukayeseli bir şekilde çalışılmıştır. Daha sonra İslam dininde hac ibadeti ele alınmış; İslam Tasavvufunda seyr ve seyahat kavramları meşhur sufilerin dilinden ortaya koyulmuştur. Seyr ve seyahat kavramlarıyla bağlantılı olarak İslam Tasavvufunda Hac konusu işlenmiştir.

Tezimizin ikinci bölümünde hac ibadetinin rükûnlarının manevî ve tasavvufî yönleri incelenmiştir. Haccın rükûnları ve kavramlarından İhram, Telbiye, Kâbe, Mültezem, Hacerü'l-Esved, Makam-ı İbrahim, Sa'y, Zemzem, Arafat, Müzdelife, Şeytan Taşlama, Kurban, Traş Olmak, Kutsal Mekânları Ziyaret konuları manevî ve tasavvufî yönleri ortaya çıkarılarak tasavvufî bir anlayış ve mutasavvıfların bakış açısıyla ele alınmıştır.

Bu araştırmanın planlanıp yürütülmesinde beni daima teşvik eden, kıymetli fikirleri ve tenkitleriyle konuya farklı açılardan yaklaşmamı sağlayan danışmanım Prof. Dr. Mustafa Kara'ya; çalışmanın planının ve fikrî altyapısının oluşturulmasında çok önemli bir yere sahip olan hocam Prof. Dr. Süleyman Uludağ'a; Prof. Dr. Hayati Hökelekli'ye; değerli görüş ve katkılarıyla Prof. Dr. Reşat Öngören'e, Doç. Dr. Abdürrezzak Tek'e ve Doç. Dr. Recep Cici'ye; Farsça kaynakların dipnotlarının oluşturulması esnasında yardım ve desteklerini gördüğüm Doç. Dr. Necdet Tosun'a; tezin yazımı, redaktesi, bilgisayarla ilgili uygulama ve işlemlerde hep yanımda olan ve moralimi yüksek tutan dostum Kübra'ya; yardımlarıyla Emin Özdamar'a; fedakârlıkları ve destekleri için aileme teşekkürü bir borç biliyorum.

Esma SAYIN

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... İİ

ÖZET ..... İİİ

ABSTRACT ..... İV

ÖNSÖZ V

İÇİNDEKİLER ..... Vİ

KISALTMALAR ..... Vİİİ

GİRİŞ

1. NAMAZ 4
2. ORUÇ 14
3. ZEKÂT 26

I. BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM TASAVVUFUNDA HAC

A. DİĞER DİNLERDE HAC 36
B. İSLAM DİNİNDE HAC 42
C. İSLAM TASAVVUFUNDA SEYR-SEYAHAT 49
D. İSLAM TASAVVUFUNDA HAC 60
E. İSLAM TASAVVUFUNDA UMRE 79

II. İKİNCİ BÖLÜM

HACC'IN RÜKÛNLARI

A. İHRAM 85
B. TELBİYE 90
C. KÂBE 94
D. TAVAF 106
E. MÜLTEZEM 124

F. HACERÜ'L-ESVED 129
G. MAKAM-I İBRAHİM 132
H. SA'Y 139
I. ZEMZEM 150
İ. ARAFAT 152
K. MÜZDELİFE 162
L. ŞEYTAN TAŞLAMA 167
M. KURBAN 176
N. TRAŞ OLMAK 187
O. KUTSAL MEKÂNLARI ZİYARET 189

SONUÇ 192

BİBLİYOGRAFYA 197

ÖZGEÇMİŞ 203

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.t	: Adı geçen tez
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
haz.	: Hazırlayan
İ.F.A.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
krş	: karşılaştırınız
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
sad.	: Sadeleştirenler
s.	: Sayfa
Sy.	: Sayı
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.Ü.	: Selçuk Üniversitesi
ts.	: Tarihsiz
U.Ü.İ.F.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Univ	: Üniversite
vb.	: Ve benzeri
Y.	: Yıl
Yay.	: Yayınları, Yayınevi

GİRİŞ

A. METODOLOJİ

İbadetlerin fıkhî ve şeklî yönü olduğu gibi derunî ve manevî yönü de vardır. Derunî ve manevî yönü ibadetlerin ruhunu ve yapılış amaçlarını kapsamaktadır. Bu tezde genelde namaz, oruç, zekât özelde ve kapsamlı bir şekilde hac ibadeti ele alınmıştır. Özellikle namaz ve hac ibadeti pek çok şeklî ve sembolik yönü içinde barındırırken özelde hac ve haccın rukûnları incelenmiştir. Sufilerin yorum ve nazarlarıyla ibadetlerin manevî ve ruhanî yönleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu tezde ibadetlerin şeklî ve sembolik yönleri üzerine bina edilen manevî ve derunî yönler keşfedilmeye gayret edilmiştir. Çünkü bir ibadeti anlamak için sadece ibadetin fıkhî yönünü anlamak yetmez kanaatindeyiz.

Bu çalışmada tasavvufî kavramlarla haccın rukûnları arasındaki bağlantı noktaları ilgili kavramlarla ilişki kurularak anlamlandırılmıştır. Mesela Arafat vakfesindeki duruş, muhasebe kavramıyla ifade edilmiştir. Çünkü kişi Arafat'ta vakfeye durduğunda hesap gününü hatırlar. Rabbi kendisini hesaba çekmeden önce nefsini hesaba çekmeyi tecrübe edebilir. Yine ilgili kavramla ilişki kurmak vasıtasıyla tavaf sekr kavramıyla bağlantılandırılmıştır. Çünkü kişi tavafta sekr denen manevî sarhoşluk halini en güzeliyle manevî ve ruhanî zevkleriyle yaşar. Bu yönüyle sekr kuvvetli bir tecelli ile kulun kendinden geçip ruhanî zevklere dalmasıdır. Bu hal ise ilâhî tecellilerin kulun kalbini etkilediği cemâlullahın simgesi olan Kâbe'yi tavaf ederken tecrübe edilebilir.

Bu tezde Haris Muhasibi (Öl. 243/857), Hâkim Tirmizî (Öl. 285/898), Serrac Tûsî (Öl. 378/988), Kelebazî (Öl. 380/990) Ebu Talib Mekkî (Öl. 386/996), Kuşeyrî (Öl. 465/1072), Hucvirî (Öl. 470/1077), Gazâlî (Öl. 505/1111), Geylanî (Öl.562/1160), Feridüddin Attar (Öl. 620/1220), Sühreverdî (Öl. 632/1234), İbn Arabî (Öl. 638/1240),

Mevlânâ Celâleddîn Rumî (Öl. 672/1273), Abdülkerim Cilî (Öl. 805/1402), Eşrefoğlu Rumî (Öl. 874/1469), İsmail Ankaravî (Öl. 1042/1623), İsmail Hakkı Bursevî (Öl. 1137/1724), İbrahim Hakkı Erzurumî (Öl. 1194/1780), Dihlevî (Öl. 1176/1762) gibi tasavvuf klasiklerinde geçen sufi yaklaşımları ve tasavvufî kavramları hem derlemeye hem de haccın rukûnlarındaki manevî yön oluşturulmak için yorumlamaya girişilmiştir. Aynı zamanda Ali Şeriati (Öl. 1397/1977), Muhammed Hamidullah (Öl. 1423/2002), Mustafa İslamoğlu, Ümit Meriç gibi son dönemde ibadetlerin manevî yönleri üzerine özgün ve etkili yaklaşımları olan fikir adamlarımızdan da istifade edilmiştir. Klasik tasavvuf kaynaklarındaki yaklaşımlarla son dönemde kaleme alınan eserlerdeki yaklaşım benzerliklikleri ortaya konulmuştur.

Bu çalışmamamızda "Diğer Dinlerde Hac" bölümümüzde Semâvî Dinlerdeki mistik yaklaşımlara yer yer değinsek de mistik akımların bizim konumuzun dışında olduğunu söylemeliyiz. Daha önce de ifade edildiği üzere çalışmamız kavram, yaklaşım ve yorumlamalarıyla klasik tasavvuf kaynaklarından istifade edilerek kaleme alınmıştır. Özellikle ayet ve hadisleri hem yorumlayan hem onları merkeze alan tasavvufî yaklaşımlar çalışmanın sınırlarını oluşturmuştur.

Dikkatimizi çeken bir diğer husus da sufilerin ibadetleri ayet ve hadisleri merkeze alarak ya da ayet ve hadislerin çerçevesinde yorumlamalarıdır. Her ne kadar onlar tasavvufî bir bakış açısıyla ibadetleri ele alsalar da temel merkezleri ayet ve hadisler olmaktadır. İbadetlerle ilgili ayet ve hadisleri manevî ve derunî bir bakış açısıyla anlamak ve bunu yaparken de kendilerine has tasavvufi bir terminoloji oluşturmak tasavvuf klasiklerinin temel yaklaşımıdır.

Günümüz insanına tasavvufî bir bakış açısıyla ibadetleri sunmak gereklidir. Çünkü bu çağın insanı ibadetlerin yapılış amaçlarını, şeklin ötesindeki manayı ve zihin-gönül dengesini sağlayarak ibadetleri kavramaya ihtiyaç duymaktadır. Ancak onlara sufi bir bakış açısıyla ibadetleri sunmak için belli bir metoda ihtiyaç vardır. Tasavvuf araştırmacısı tasavvufî kavramların içeriklerini, tasavvufî uslup ve yaklaşım farklarını, kavramlar ve ibadetleri oluşturan rukûnlar arasındaki bağlantı noktalarını iyi tespit etmek ve güçlü yorumlamak durumundadır.

B. MUTASAVVIFLARIN İBADETLERE YAKLAŞIMI

Tasavvufî bakış açısı ibadetleri şeklî ve manevî olmak üzere iki yönüyle değerlendirir. Mesela Geylanî fıkhî ölçüler içerisinde kılınan şeriat namazıyla; ondan daha üstün bir namaz olan hem şekli hem manayı içine alan tarikat namazını kendi içerisinde ayrı ayrı ele alır.[1] Sufilere göre ibadetlerin vaciblerini, sünnetlerini, müstehablarını, mekruhlarını ve bunlara ne zaman ihtiyaç duyulduğunu bilmek ve ibadetleri fıkıh kitaplarında tanımlandığı şekilde ifâ etmek lazımdır. Tasavvuf ehli ibadetlerin şeklî ve fıkhî yönleri hakkında gerekli bilgileri edindikten ve bunları uyguladıktan sonra namazın ruhu, hikmeti, amacı, sağladığı maddî ve manevî faydalar üzerine dikkatlerini yoğunlaştırır.

Sufiler ibadetlerin insanlara kazandıracakları ahlak üzerinde dururlar; ibadetlerin insana kazandırdığı ahlakı yaşamaya çalışırlar. Onların davranış tarzları ibadetlerdeki ahlâkî yönü ortaya koyucu niteliktedir. Mutasavvıflar ibadetlerin Allah ve insan ilişkilerini etkileyen yönlerini ortaya koyarlar. Tasavvufî bakış açısı ibadetlerini yerine getiren insanın Allah'ın huzurunda ve insanlar önündeki konumunu ve yerini ortaya koyar.

Tasavvufî bakış açısı ibadetlere odaklanma ve onları hakkıyla yerine getirme konusu üzerinde durur. Tasavvufî kaynaklar sufilerin bu konudaki söz ve davranışlarına yoğunlaşmışlardır. Sufi bakış açısı ibadetlerin insanı taşıyabileceği olağanüstü insan tecrübelerini ortaya koyar. Mesela namazda iken hatırladığın bir şey olur mu sorusuna bir veli, namaz esnasında namazdan daha çok sevdiği bir şey olmadığı için namazda aklına namaz dışında başka bir şeyin gelmesinin mümkün olmayacağını ifade etmiştir.[2]

Mutasavvıflar ibadetlerin içerisindeki tesbihlerin, lafızların anlam incelikleri üzerinde de ayrıntılı bir şekilde dururlar. Namazın dua, nefsin eğriliklerini eriten bir ateş ve niyaz manalarıyla kulu terbiye eden bir ibadet olduğunu sufiler ortaya koymuşlardır. Mesela Mevlânâ oruç tutan kimsenin oruçtan etkilenme kalitesine göre bedeninin ve ruhunun alacağı şekli etkileyici bir dille, "ten midesinin insanı samanlığa doğru çekeceğini gönül midesinin ise insanı reyhanlığa ulaştıracağını" söyleyerek ifade eder. [3]

---

[1] Bkz. Geylanî, Abdülkadir, *Sırru'l-Esrâr*, (çev. Mehmet Eren), Gelenek Yay., İstanbul, 2006, s. 69

[2] Sühreverdî, Ebû Hafs, *Avârifü'l-Maarif*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut, 1966, s. 38

[3] Mevlânâ, Celâleddîn Rumî, *Mesnevî-i Mânevî*, (thk. Reynold A. Nicholson), İntişârât-ı Hermes, Tahran, 2003, s. 831; Mevlânâ, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*, Ötüken Neşriyat, (çev. Şefik Can), İstanbul, 2002, C. 5, s. 205

1. NAMAZ

Sufilere göre en önemli ibadet namazdır. Çünkü namaz insanı kendi gerçeğiyle karşılaştırır. İnsanın bir kabuğu bir de özü vardır. Namaz ilâhî aşkın nuruyla onun dış kabuğunu yakarak onun saf özüyle bizi karşılaştırır. Ateşin demiri eğriliklerden doğrultması gibi onu günah ve haramların yol açtığı eğriliklerden ilâhî aşkın ve isimlerin ateşiyle düzeltir. Kul bununla kalmayıp, aynı zamanda namaz sayesinde manevî miracı gerçekleştirir. Demek ki; namaz kılan kimse, ateşte iyice ısıtılarak üzerindeki kir ve pasların temizlendiği maden gibidir. Kimin namazının manevî hararet ve nuruyla ısınarak eğriliği giderse, o kimse bir daha cehennem ateşine konmaz.[4] Aslında namaz ateş; aşk ateşse nefsi emmâreye erimek yakışır. Nefsi emmare eridikçe insan, namazın özüne doğru yol alır. Hakiki namazın özüne doğru yol alan bir kul, dış kabuğunu yakarak saf özünü ve yaratılış amacını yakalar.

Namazın şeklî ve manevî olmak üzere iki yönü vardır. Namazın manevî yönü ummansa, şeklî yönü ummandan bir katredir. Ankaravî bu durumu şöyle ifade eder: "Namaz iki vecih üzere kılınır. Birincisi, şeklen kılınan namazdır. İkincisi ise kalben (mânen) kılınan namazdır. Makbul olan ikincisidir. Zâhiren yapılan ta'dîl-i erkân, fıkhın tayin ettiği şeklî namazda olur. Oysa bâtınî olarak kılınan namazda gösterişe ve riyaya yer yoktur. Bâtınî kalple kılınan namazda kalbi riyadan korumak lâzımdır. Asıl temizlik budur."[5] Bütün sufiler namazın şeklî yönünün önemini görmezden gelmeden namazın manevî yönüne ağırlık vermişlerdir. Onlara göre namazın manevî yönüne dikkat edilmezse namazın ruhu anlaşılamamış; namazda ikâme ve huşu gerçekleştirilememiş olur.

Geylânî namazın şeklî ve manevî yönlerini, şeriat ve tarikat namazı olmak üzere ifade etmiştir. Şeriat namazı, her gün beş vakittir. Bu namazın, Kâbe'ye yönelerek, riya ve gösterişten uzak bir şekilde, imama uymak suretiyle mescitte cemaat ile kılınması sünnettir. Tarikat namazı ise, ömür boyu hep devam eder. Onun mescidi kalptir. Cemaati bâtınî kuvvelerden, bâtın lisânı ile tevhit isimleriyle iştigal üzere bir araya toplanmasıdır. İmamı, gönüldeki şevktir. Kıblesi de, hazret-i ehâdiyye ve cemâl-i

---

4 Sühreverdî, a.g.e., s. 301

5 Ankaravî, İsmail, *Minhacü'l-Fukara*, (haz. Saadettin Ekici), İnsan Yay., İstanbul, 1996, s. 254

samediyyedir ki, zaten asıl kıble budur. Kalp ve ruh, daima bu namaz ile meşguldür.[6] Zira kalp ne ölür, ne de uyur. Ârif kişi, kalbin devamlı canlı olması sebebiyle, uykuda ve uyanıkken, hiçbir ses, kıyâm ve kuûd olmaksızın bu namaz ile meşguldür. Böylece o, Nebi'ye (a.s.m.) tâbi olarak, Allah'ın "Yalnız Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım dileriz."[7] buyruğu ile hitap etmektedir.

Namazın şeklî-manevî yönünü ve yaratılış amacını anladığı ölçüde kişi namazın özünü ve manevî anlamlarını kavrar. Namazın özü ve manevî anlamları anlaşıldıkça namazda huşu yakalanabilir. Bu noktada sufiler namazda huşuu önemsedikleri kadar onun ne olduğu hakkında da bir takım görüşler ileri sürmüşlerdir. Tasavvuf ehline göre, namazda huşu; namaz kılanın sağındaki ve solundaki kimseleri tanımamasıdır. Mutasavvıflar, "*Onlar namazlarında devamlıdır.*"[8] ayetinin tefsirinde: "Namazda devamlılık; namazın sonuna kadar, âzalardaki huzur ve sukûneti devam ettirmektir." demişlerdir.[9] Demek ki huşu namaza hem bedensel hem zihinsel ve ruhsal odaklanma halidir. Gönlünü, zihnini, ruhunu ve bedenini namaza veren bir kişi, namazda huzuru ve sukûneti yakalar. Sufilerin dediği gibi sağındaki ve solundaki kişiyi tanımayacak şekilde namaza dikkatini verir.

Sufilere göre namaza bedensel, zihinsel, duygusal ve ruhsal odaklanma olan huşuu yaşayış çok önemlidir. Âmir b. Abdullah'a: "Namazda aklına dünya işlerinden herhangi bir şey geliyor mu?" diye sorulduğunda: "Vücuduma mızrakların saplanması bana, sizin namazda hatırladıklarınızı hatırlamamdan daha sevimlidir." demiştir.[10] Kur'an-ı Kerim huşunun önemini şu ayetle ifade eder: *"Her şeyinizle Allah'a dönerek, O'ndan korkun ve namazı gereği üzere kılın."*[11] Demek ki kul, önce Allahu Teâlâ'ya yönelir. Sonra, O'nun dışındaki her şeyden uzaklaşarak takvaya erer ve İslam'la genişlemiş bir göğüs, ilâhî nurla açılmış bir kalple namazını kılar. Bu durumda diliyle okuduğu Kur'an'ı kalbiyle dinler ve bu anlamlı kelimeler kalbe iner.

---

[6] Geylanî, a.g.e., s. 69
[7] Fatiha, 1/5
[8] Meâric, 70/23
[9] Sühreverdî, a.g.e., s. 302
[10] Sühreverdî, a.g.e., s. 304
[11] Rum, 30/31

Namazda huzuru ve sukûneti yakalayacak şekilde huşuyu sağlamak manevî boyutlarıyla namazı yaşamak için çok önemlidir. Manevî boyutlarıyla namazı yaşamak için, namaz esnasında dikkat edilmesi gereken dört adab vardır:

1. Seccade üzerinde huzur-ı kalp ile bulunmak.
2. Allah'ın huzurunda bilinç halini korumak.
3. Şüphe ve vesveseye düşmeden kalp huşuunu yakalamak.
4. Beklenti içinde olmadan namazın rukûnlerini hudû ile yapmaktır.

Çünkü kalp huzuru perdelerin kalkmasına, bilinç hali ilâhî sıkıntıların ortadan kalkmasına, kalp huşuu kapıların açılmasına ve hudû hali sevabın çoğalmasına neden olur. Namazı huzur-ı kalpten mahrum olarak kılan sadece oyalanmış olur. Bilinç halinden uzak olarak kılan yanılır.[12] Bu bağlamda namaza huzur-ı kalp ile durmak, huşu ve ikâmeyi sağlamak için önemlidir. Kişi Allah huzurunda bilinç halini korursa, namazda ne okuduğunu bilir ve Rabbinin muradını anlar. Kişi şüphe ve vesveseye düşmezse hem namaz sevgisini ve ilgisini gönlünde sıcak tutar hem de namazda huşuu sağlaması kolaylaşır. Namazda ilahî kaynaklı sukûnet sağlanırsa, namazda ruh, zihin ve gönül uyumu sağlanır. Ruh, zihin ve gönül uyumu sağlanırsa, hem ikâmeyi hem huşuu yaşamak kolaylaşır.

Namazın huşuu kadar önemli olan bir diğer gereklilik, namaza devamlılık göstermektir. Namaz devamlı alındığında etkisini gösteren bir ilaç gibidir. Bu şekilde devam edilen bir namazın en büyük faydası, şühûd denizine dalmak, bir tür melekleşmektir. Bu durum namaza devamlılık olmadan, ona iyice yapışmadan, çokça kılmadan gerçekleşmez. Bu alıştırmalar sonucunda insanlar üzerindeki ağırlıklar atılır ve insanlar artık namazı kolayca kılmaya başlarlar.[13] Devam edilen her namaz, gönle ve ruha atılan bir esma tohumudur. Çünkü kişi, tesbih ve tenzihle ilâhi isim ve sıfatlardaki tecellilerle ahlakını güzelleştirir. En önemlisi Rabbini bulur.

Sufiler namazda devamlılığı sağladıktan sonra, namaz esnasında huşuu korumak ve huşuun etkisini arttırmak için bir takım yollara başvurmuşlardır. Bu hususta Hâtim:

---

[12] Tûsî, Serrâc, *el-Lümâ fi Tarihi't-Tasavvufi'l-İslamiyyi*, Dâru'l-Kütübi'l İlmiyyeti, Beyrut, 2001, s. 142
[13] Dihlevî, Şah Veliyullah, *Huccetullâhi'l-Baliğa*, Dârü İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1990, s. 33

"Sanki ayaklarım sırat köprüsü üzerinde, cennet sağımda, cehennem solumda, Azrail tepemde imiş gibi bir idrak hali içinde havf ile recâ arasında namaz kılarım" demiştir. Namaz kıldıktan sonra da onu korumak ve heba etmemek gerekir.[14] Çünkü namaz öncesinde, namaz esnasında ve namaz sonrasında huşuu korumak kişiyi şeklin ötesindeki namaza taşır.

Namaz esnasında sağlanan huşu, gönülde muhabbetin ziyadeleşmesini sağlar, muhabbeti geliştirir. Muhabbet, şiddetli yağmurlardaki suyun habbeleri ve coşkusu deyiminden alınmıştır. Bu galeyan ve coşma, bol yağmurların yağması halinde görülen bir su taşımasıdır. Muhabbete habb isminin verilmesinin nedeni, Hakk Teâlâ'nın kuluna olan mahabbetinin ona hayır irade etmesi ve ona rahmet etmesidir.[15] Namaz da kulun kalbinde ilâhi sevginin coşmasını sağlayarak muhabbetin gönülde yer etmesine neden olur. Namaz Allah'ın rahmetini kulun kalbine duyurarak onda muhabbetin doğuşunu sağlar.

Namazda muhabbet ve huşuu sağlayanların namazı her andır. Başka bir deyişle namaz günlük beş vakittir ama âşıkların namazı devamlıdır. Mevlâna Hazretlerine göre, tekbirin manası, "Ya Rabbi, biz sana kurbanız." demektir. Koyun keserken, "Allahu Ekber" denilir. Nefsi keserken de aynı şey söylenir.[16] Kul, namazda âşıklık makamına çıkarken namazı her an yaşar; nefsini her namazda tekbir kılıcıyla keserken Rabbine kurban olmanın sırlarına erer.

Rabbine kurban olmanın sırlarını yaşayanlar için namaz Allah ile kul arasında güçlü bir bağdır. Kulun Allah'a, Allah'ın kula kavuşmasıdır. Sadece kul değil Allah da uzun bir özlemden sonra kuluna kavuşmanın mutluluğunu namazla yaşar. Aslında namazın 'salât' olarak isimlendirilmesinin sebebi, onun kul ile Allah Teâlâ arasında 'sıla' yani bağ olmasından dolayıdır. O, Allah Teâlâ'nın kuluna kavuşmasıdır. Namaz kulun dünyaya dair algılarını kapatarak onu Rabbiyle beraber olmanın ve O'nunla sohbet etmenin tadına kavuşturur. Rebi, "Namaza başladığımda, namazda söylediğimle bana söylenenden başka hiçbir şeyle ilgilenmem." derdi. Sufilerden biri, namaza

---

[14] Uludağ, Süleyman, *İnsan ve Tasavvuf,* Mavi Yay., İstanbul, 1996, s. 81

[15] Hucvirî, Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcûb*, (thk. Mahmûd Âbidî), İntişârât-ı Sâdâ ve Sîmâ, Tahran, 1384, hş. 2006, s. 448; Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, Hakikat Bilgisi, (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul, 1996, s. 445

[16] Mevlânâ, *Mesnevî*, s. 831; Mevlânâ, *Mesnevî Tercümesi*., C. 5, s. 205

başlayacağı zaman, ailesine: "Dilediğiniz gibi konuşabilir, sırrınızı açabilirsiniz, çünkü sizi işitmemekteyim" derdi.[17] Sufilerin bu tecrübeleri bize göstermektedir ki namaz dünyaya ve Allah dışındaki her şeye dair algıları en aza indirmektedir. Hiç şüphesiz ibadetler içerisinde namaz dışında bu kadar güçlü bir etkiye sahip başka bir ibadet de bulunmamaktadır.

Namaz Allah dışındaki her şeye algılarımızı kapayış olduğu gibi aynı zamanda namaz Allah'a içten gelen bir yöneliş, kıyamette O'nun huzuruna çıkacağını hissediştir. Ebu Said el-Harrâz'a: "Namaza nasıl girileceği sorulunca şöyle demiştir: Allah Teâlâ'ya, kıyamette kendisine yöneleceğin gibi yönel. O'nunla senin aranda hiçbir tercüman olmadan huzurunda bulunulduğunu ve O'nun münâcaatta bulunduğunu düşün. En büyük melikin huzurunda durduğunu bil."[18] Namaz hesap gününde Allah'ın huzurunda hesaba çıkmadan önce hesap anını kula yaşatır. Bu anı yaşayış, kulun Rabbiyle aracısız ve perdesiz beraberliğini ve onun kendi nefsini hesaba çekmesini sağlar.

Namazı kendi nefsini hesaba çekmeye vesile kılan bir kişi için namaz bir rehber olduğu gibi namaz sonrası Hak'tan gelecek bir rehber aranmalıdır. O bu manevî derinliği şöyle ifade eder: "Namaz bitince Hak'tan kendine bir rehber iste. O Kerim'dir, senin zannına muhtaç değildir. Şüphesiz ki, kalbine ilham edecek, seni aydınlatacak ve yolu açacaktır. Arayan bulur."[19] Bu noktada namaz bir rehber olduğu gibi namaz sonrası namazın bize sunduğu maneviyat ve ahlakî olgunluk da bir rehberdir. Namazı hakkıyla kılanlar için namaz sonrası rehber namazın içinde saklıdır.

Namaz ilâhi sevginin tecellisidir; katıksız saf bir aşkın neticesidir. Çünkü Allah âlemi sevgiyle yaratmıştır; bu yüzden âlemi dolduran çokluğu aşk üretir. Allah, yarattıklarını sevmeye asla son vermez; dolayısıyla onları yaratmayı asla sona erdirmez ve bu durum âlemi daimî bir dönüşüm ve akış durumunda tutar.[20] Her şey aşkla karılmış ve aşka karışmıştır; çünkü onları Allah'ın sevgi sıfatı varlığa getirir ve tüm eylem ve etkinliklerini o harekete geçirir. Aşkla karılan ve aşka karışan en güçlü ibadet namazdır.

---

17 Mekkî, Ebû Talib, *Kûtu'l-Kulûb,* Mektebetü't- Dârü't-Türas, Kahire, 2001, C. 3, s. 1217
18 Sühreverdî, a.g.e., s. 303
19 Gürer, Dilaver, *Abdülkadir Geylanî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 1999, s. 244
20 Chittick, William C., *Tasavvuf,* (çev. Turan Koç), İz Yay., İstanbul, 2003, s. 149

Senden başka ibadet edilecek dostluğuna başvurulacak bir ilâh yoktur ya da yalnız Sana ibadet eder; Senden yardım dileriz diyen bir gönül, ilâhi aşkı yaşamış; aşkına karşılık bulmuştur.

İlâhi aşkı yaşamış ve aşkına karşılık bulmuş bir gönül için, namaz hamdin hakikî mekânıdır. Çünkü namaz aslında manevî olgunluğu hamdla ortaya çıkaran izhar-ı kemal vesilesidir. Bursevî bu durumu şöyle ifade eder: "Sizin makâm-ı mahmûdda olduğunuz izhâr-ı kemâl içindir, izhâr-ı kemâl ise hamddir."[21] Kul için övülmüş makamlara çıkmak namazın içindeki hamdle mümkündür. Manevî olgunluğun sebebi ve neticesi ise hamddir.

Manevî olgunluğu hamd ile yakalayan bir kişi, namazda nefsinin ve benliğinin etkisinden kurtulur ve hakiki özgürlüğüne kavuşur. Bu bağlamda namaz, ego veya benliğin, içinde bulunduğu mekanizmadan kurtulup hakiki hürriyetine sığınmasıdır.[22] Namaz, Sübhan lafzındaki tesbih hazinesiyle ilâhî isim ve sıfatlar manzumesidir. Her isim Hakk'ın, tecelli bakımından, O'na mahsus özel bir veçhesi ya da özel bir suretidir. Ve bu anlamda her isim zat ile özdeştir.[23] Namaz esnasında tesbih ve tenzihle kişi, kendi egosunun ve benliğinin dar sınırlarından kurtulup ilâhi isim ve sıfatlar vasıtasıyla Rabbiyle bütünleşir. Her isim ve sıfatla bütünleştikçe tecelli bakımından Rabbin özel bir veçhesi ve sureti olur.

İlâhi isim ve sıfatlarla bütünleştikçe, namaz kılan kimse, kalbiyle Allahu Teâlâ'ya yolculuk yaparak hevâsına, dünyasına ve Allah dışındaki her şeye veda etmektedir.[24] Aynı durum Sa'y'da da yaşanır. Kişi Allah dışındaki her şeyden Allah'a koşmaktadır. Namaz kılan kişi tekbirlerle nefsinin kurbanını keserek Rabbine yönelen her sese ve emre kulak vermektedir.

Allah dışındaki her şeye veda ederek Rabbine bütün ruhuyla yönelen bir kişi için namaz, bütün ibadet şekillerinin en önemlisi, en iyi icra edilebilir olanı, en faydalı olanı, manevî sağlığa zararlı her şeyin etkisini tesirsiz kılan faydalı bir panzehir olarak ruhu

---

21 Bursevî, İsmail Hakkı, *Kitabü'n-Netice*, (çev. Ali Namlı, İmdat Yavaş), İnsan Yay., İstanbul, 1997, C. 1, s. 329

22 Bkz. Çelik, İsa, *Muhammed İkbal'in Tasavvufî Düşüncesi*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2004, s. 279

23 İzutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, (çev. Ahmet Yüksel Özemre), Kaknüs Yay., İstanbul, 2004, s. 150

24 Sühreverdî, a.g.e., s. 305

uysal tabiatlı ve insan aklına itaat eder yapma uğraşısında talim eden bir ibadettir.[25] Kıyam Allah'ın huzurunda mahşer gününü yaşatmasıyla ve tesbih ve tenzihle ilâhi isim ve sıfatlarla kulluk kapısını açmasıyla; rûkü saygı ve tevazuyla eğilip manevî manada yücelişi hissettirmesiyle; secde ise kişiye manevî teslimiyet ve yakınlığı tecrübe ettirip ilâhi isim ve sıfatlarla bütünleştirmesiyle ruhu uysal tabiatlı ve arınmış kılar.

Bütün ibadetler içerisinde en önemli ve özel bir konuma sahip olan namazın içerisindeki bütün rükûnlar bir manaya tekâbül eder. Namazda; birinci kıyam varlığa; rükû' kötü huylardan temizlenmeye; secde kurb ve fenâfillâh'a; ikinci kıyam bekâbillâh'a; tahiyyât temkîne; iki tarafa selam vermek de iki dünyâdan kurtuluş ve selâmete işarettir.[26] Yani birinci kıyam, Allah'ın varlığını tasdike ve O'nun huzurunda bizim varlığımıza; rûkü Allah huzurunda saygı ve tevazuyla eğilerek nefsanî özelliklerden arınmaya; secde Allah'a yakınlık ve Allah'ın isim ve sıfatlarında fâni olmaya işaret eder. Daha sonra ikinci kıyam Allah'ın isim ve sıfatlarında tekrar dirilmeye; tahiyyat artık halden hale geçmeyi bırakıp manevî bir makam sahibi olmaya; iki tarafa selam vermek hem dünya nimetlerinden hem ahret nimetlerinden özgürleşip gönlümüzü cennet ve cemalullaha döndürmeye işaret eder.

Yüzünü ve gönlünü cennet ve cemalullaha dönen bir kişi için namaz; Hakk'ın vahidiyetinden ibarettir.[27] Namaz kılmak; sair esma ve sıfatlara bürünerek, vahidiyet kanununu yerine getirmektir. Namaza manevî bir hazırlık süreci olan taharet, kâinat âlemine ait noksanlardan temizlenmektir. Su hayatın sırrıdır. Kıbleye dönmek teslimiyetle, tam bir teveccühle Hakk'ın talebine yönelmektir.[28] Birlik enerjisi içerisinde namazın sağladığı ruhî enerji nefse de etki eder. Emelini yeniler, azmini güçlendirir, gayretini yükseltir, marifet ve hikmeti alması için daha yetenekli kılar. Namazın, ruh hastalıklarının oluşmasında esas sayılan, strese sebep olan günahkârlık hissini tedavide de önemli etkisi vardır.[29] Çünkü namaz sebebiyle günahlar affedilir, nefis hata kirlerinden temizlenir. Yüce Allah'ın bağışı ve rızası konusunda nefisteki emel dirilir.

---

[25] Dihlevî, Şah Veliyullah, *Modernist Düşüncenin Şekillenişi*, (çev. İsmail Çalışkan), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 226

[26] Erzurumî, Osman Bedrüddîn, *Gülzâr-ı Sâminî Sohbetler*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1993, C. 1, s. 52

[27] Cilî, Abdülkerim b. İbrahim, *el-İnsanü'l-Kâmil*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyyeti, Beyrut, 1997, s. 267

[28] Cilî, a.g.e., s. 267

[29] Necati, Muhammed Osman, *Hadis ve Psikoloji*, (çev. Mustafa Işık), Fecr Yay., Ankara, 2000, s. 325

Namaz esnasında günahları affedilen ve nefsi hatalardan temizlenen bir kişi için namaz sevgisi her an gönülde olması gereken doğal bir haldir. Namazda iken hatırladığın bir şey olur mu sorusuna bir mutasavvıfın verdiği cevap: "Namazdan daha çok sevdiğim bir şey var mıdır ki, namazda iken o aklıma gelsin?" olmuştur. Ayrıca sufiler namazda huşunun sağlanabilmesi için namazın kısa tutulmasını ve uzatılmamasını tavsiye ederler.[30] Tasavvuf ehline göre namazda dikkati dağıtan her şey, engellenmesi gereken bir durumdur. Mutasavvıflar namaz sevgisiyle huşunun beraberliğine dikkat çekerek sevgi ve bilincin insanı huşua yönlendireceğini ifade etmişlerdir. Namaz sevgiden beslenirse namaz sevgisi kulun doğal hali olur.

Mâverdî'ye (Öl. 449/1058) göre, namaz sevgisi ve namazda huşuu sağlama hassasiyeti Allah dostlarında öyle bir noktaya varmıştır ki, onların ruhları değil bedenleri de bu durumdan etkilenmiştir. Namaz vakti girince, Hz. Ali'nin rengi bazen sararır ve bazen de kızarırdı. Kendisine bunun sebebi sorulduğunda: "Yerin, göğün ve dağların korkusundan dolayı yüklenemedikleri emanetin altına giriyorum. Bakalım bu emanetin hakkını ödeyebilecek miyim, yoksa zayi mi edeceğim?" diye cevap vermiştir.[31] Bu örnekten anlaşıldığı üzere namaz sevgisi namazı beslerse, namazın bilinci ve huşuu arttığı gibi bedenin de aşkı ve muhabbeti artar. Beden ve ruh, namaz sevgisi ve taşıdığı mesuliyet duygusu ölçüsünde hakkıyla namaz kılma hassasiyetinden dolayı etkilenir.

Namazı hakkıyla kılmaya dair hassas olan kişi için, namaz vakitleri bir fırsattır. Bu vakitler sayesinde o Rabbini hatırlar ve O'nunla olur. Namaz vakitleri peş peşe birbirini takip etmektedir ki, kul her zaman Allah (c.c.)'ın huzurunda bulunduğunu unutmasın.[32] Namaz kılanın, eylem ve işlemlerini tam bir düzgünlükle yapması, her birinin hakkını vermesi gerekir ki, namazın kendi iç ahengi kurulabilsin.[33] Namaz vakitleri namazın kendi iç ahenginin kurulabilmesi için önemli bir disiplin oluşturur. Namaz vakitleri sayesinde Rabbini her an hatırlayan kişi, namazın hakkını vererek namazın kendi iç ahengini oluşturur.

---

30 Uludağ, a.g.e., s. 27
31 Mâverdî, Ebû'l-Hasan, *Edebü'd-Dünya ve'd-Din*, Daru İhyâ-i Ulûm, Beyrut, 1988, s. 108
32 Mâverdî, a.g.e., s. 103
33 Akyüz, Vecdi, *İbadet İlkeleri,* İlke Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 88

Namaz vakitlerine ve namazın kendi iç ahengine riayet eden sufiler: "Namaz bir ölçektir. Kim ki dolu dolu ölçer, onu hakkıyle muhafaza ederse bol mükâfat alır. Kim ki eksik ölçerse, eksik ölçenler hakkında Allahu Teâlânın buyurduğu (veyl)ini hatırlasın" demişlerdir.[34] Namaz ölçeğini hakkıyla dolduranlar ikâme ve huşu şartlarına uyarak namaz kılmışlardır. Namaz ölçeğini eksik ölçenler hakkında Allah'ın ciddi bir uyarısı ve cezası bulunmaktadır.

Tasavvuf ehline göre namaz kılanların yüzleri ve halleri çok özeldir. Namaz kılanı özel ve güzel kılan onun şuurlu halleridir. Bu nedenle sarhoşun namazı geçersizdir. *"Sarhoş olduğunuz hâlde, söylediğinizi bilip anlayıncaya kadar namaza yaklaşmayın."*[35] ayeti şuurla namaza yaklaşmanın önemini ortaya koyar. Bazıları bu ayetteki sarhoşluk kelimesine dünya meşgalesi veya dünya sevgisi ile sarhoş olduğunuz vakitte namaza yaklaşmayın manasını vermişlerdir.[36] Dünya meşgalesi ve namazda iken okuduklarını anlayamamama bir nevi sarhoşluk halinde namaza yaklaşmadır. Namazı sarhoşluk halinden kurtarmak için dünya dertlerini namazdan uzaklaştırmak ve kişinin ne dediğini zihninin ve kalbinin duyarak namaza yaklaşması gerekmektedir.

Ne dediğini bilerek namaza yaklaşmayı sağlayan huzur-ı kalp, namazın ruhudur. Ancak tam bir huzur-ı kalpten insanların çoğu acizdir. Buna ancak bazı kimselerin gücü yeter. Zaruret sebebiyle, namazın tamamında huzur-ı kalbi şart koşmak mümkün olmazsa da o, tamamen terk edilemez. Hiç olmazsa cüz'i bir miktarında huzur-u kalbin bulunması zarureti vardır. Namazı gaflet ile kılan kimse ile hiç kılmayanın durumu eşit olamaz. Ancak gafletle de olsa namaz kılan, hiç olmazsa zahirî fiile başvurmuş, bir an olsun kalbini namaza hazırlamıştır.[37] Namaz kılan kişi namazı huzur-ı kalp ile kılamasa dahi huzur-ı kalp ile kılmanın umudu ve gayreti içerisinde namaz kılmaya devam etmelidir. Bu gayret ve umut onu huzura taşıyabilir.

Anlaşıldığı üzere sufiler hakiki namazın özüne doğru yol alan bir kulun, namazın dış kabuğunu yakarak saf özünü ve yaratılış amacını yakaladıklarını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda bütün tasavvuf ehli namazın şeklî yönünün önemini

---

[34] Gazâlî, Ebû Hâmid, *İhyâ-ı Ulûmi'd-dîn*, Müessesetü'r-Riclibî, Kahire, 1974, C. 1, s. 202
[35] Nisâ, 4/43
[36] Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 463; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 44
[37] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 219

görmezden gelmeden namazın manevî yönüne ağırlık vermişlerdir. Onlara göre namazın manevî yönüne dikkat edilmezse namazın ruhu anlaşılamamış; namazda ikâme ve huşu gerçekleştirilememiş olur. Demek ki namaz için huşu çok önemlidir ve huşu namaza hem bedensel hem zihinsel ve ruhsal odaklanma halidir. Ancak gönlünü, zihnini, ruhunu ve bedenini namaza veren bir kişi, namazda huzuru ve sukûneti yakalar. Huşu içerisinde namaz kılan kişi, sufilerin dediği gibi sağındaki ve solundaki kişiyi tanımayacak şekilde namaza dikkatini verir. Bu bağlamda namaza huzur-ı kalp ile durmak, huşu ve ikâmeyi sağlamak için önemlidir. Kişi Allah huzurunda bilinç halini korursa, namazda ne okuduğunu bilir ve Rabbinin muradını anlar. Sufilerin namaz hakkındaki tecrübeleri bize göstermektedir ki namaz dünyaya ve Allah dışındaki her şeye dair algıları en aza indirmektedir. Hiç şüphesiz ibadetler içerisinde namaz dışında bu kadar güçlü bir etkiye sahip başka bir ibadet de bulunmamaktadır. Ehl-i tasavvufa göre dünya meşgalesi ve namazda iken okuduklarını anlayamamama bir nevi sarhoşluk halinde namaza yaklaşmadır. Namazı sarhoşluk halinden kurtarmak için dünya dertlerini namazdan uzaklaştırmak ve kişinin ne dediğini zihninin ve kalbinin duyarak namaza yaklaşması gerekmektedir.

2. ORUÇ

Sufilere göre, oruç hem zahirî hem batınîdir. Zahirî oruç, yetişkin bireyler için Ramazan ayı boyunca tasvir edilebilir. Bu tarz bireyler, gün boyunca güneş batıncaya kadar yememek, içmemek, sigara içmemek ve cinsel ilişkiye girmemek zorundadırlar. Onlara normal hayat güneşin doğuşundan batışına kadar yasaklanmıştır. Batınî oruç ise, yalan söyleme, hırsızlık yapma, kibir gibi kötülüklerle meşgul olmaktan yasaklanmak; arzu ve isteklerden kendini korumak şeklinde ifade edilen bireyin ruhuna empoze edilen disiplin anlamına gelir. Batınî orucun diğer bir aşaması ise; Allah korkusu olan bir birey için sınırları aşma korkusuna yol açan şeylerden kaçınmak veya onları kendisine yasaklamaktır.[38] Yani hakikî oruç, kişinin kalbini meşgul edecek, kendisini Allah'ı hatırlamaktan alıkoyacak şer'an bakılması yasak olan her şeyden gözünü, kulağını, midesini ve bütün bedenini çekip korumasıdır.[39]

Abdülkadir Geylânî namazı olduğu gibi orucu da iki kademeye ayırmıştır. O zahirî ve batınî oruç yerine şeriat ve tarikat orucu tabirini kullanmıştır. O'na göre şeriat orucu, gündüz yiyecek, içecek ve cimadan uzak durmaktır. Tarikat orucu ise kişinin, bütün azalarını, zahirî ve bâtınî olarak haram, yasak ve kötü olan şeylerden uzak tutmasıdır. Kendini beğenme, kibir, cimrilik vb. gibi. Zira bunların hepsi, tarikat orucunu bozar.[40]Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere namazın zahirî ve batınî olmak üzere iki yönü olduğu gibi orucun da zahirî ve batınî olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Namaz ve orucun zahirî yönü önemli olmakla beraber asıl amaç onların batınî yönünü uygulamak ve yaşamaktır.

Zahirî ve batınî orucu yaşama gayretinde bulunan müslümanlar Ramazan ayı boyunca cemaatler halinde özel ibadet şekilleri oluştururlar; teravih için camilere akın ederler; günlük ibadetlerini bile ihmal etme eğiliminde bulunan kimseler bütün hayatları boyunca bu ibadetin faydasından haberdardırlar.[41] Böylece müslümanlar hem ferdî hem toplumsal ibadetleri ifa etme hususunda ciddi bir gayret gösterme eğilimindedirler.

---

38 Nasr, Seyyed Hossein, *Islamic Spirituality*, Crossroad Publishing Company, U.S.A., 1987, s. 118
39 Bayrakdar, Mehmet, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, Akçağ Yay., Ankara, 1987, s. 75
40 Geylânî, a.g.e., s. 75
41 Ahsan, Muhammed Manazir, *Social Life Under the Abbasids*, Longman, London and New York, 1992, s. 275

Sûfiler oruca çok özel bir mana verip masivâdan el etek çekmeyi ve kalbin orucu ile Hak'tan başkasını gönle koymamayı da oruç başlığı adı altında ele almışlardır. Sivây-ı savm, mâsivadan el etek çekmedir. Savmu'l-kalp ise kalbin orucudur. Kalbe Hak'tan başkasını koymamaktır.[42] Bu manada Allah'ın seçkin kulları için ömür bütünüyle bir oruç demektir. İşte bu hikmete binaen ömürleri boyunca bu kimseler, Allah'tan uzaklaştıran şeylerden uzak kalmakta ve bunlardan sakınmaktadırlar. Mâsivadan el-etek çekerek perhize giren havas, orucu da Allah'ın muhabbetine erişinceye kadar devam ettirirler.[43] Bununla beraber Allah Teâlâ'nın havas kullarının orucu, şu altı organı muhafaza etmekle gerçekleşir:

1. Gözü kısarak bakışta derinleşmemektir.
2. Kulağı haramı dinlemekten muhafaza etmektir. Kulağı günahtan korumak ve batıl ehlinin sohbetine katılmamaktır.
3. Dili, kendisini ilgilendirmeyen hususlara müdahil olmaktan muhafaza etmek, söylendiğinde aleyhte olacak, tutulduğunda lehte olmayacak konuşma ve susmadan uzak kalmaktır.
4. Kalbi Allah korkusuyla doldurarak yapmaktan men edilen düşüncelerden sakındırmak, lüzumsuz temennilerde bulunmamaktır.
5. Eli harama uzanmaktan ve çirkinlikte bulunmaktan menetmektir.
6. Ayağı da emredilmediği veya teşvik edilmediği bir gaye uğrunda yürütmeyerek sadece hayır işleri için kullanmaktır.[44] Bu anlamda bedeni, ruhu, gönlü ve zihni haramlardan korumak; bu hususta nefsin etkisini en az boyuta taşıyarak ona muhalefet etmek ve böylece nefsi terbiye etmek orucun en önemli amacıdır.

Sufiler açlığı kendileri için büyük bir ganimet bilirlerdi. Onlar açlığı Allah'a niyazla, manevî tecrübeyle ve ilâhi aşkla özdeşleştirmişlerdi. Yahyâ b. Muâz: "Eğer açlık çarşıda satılan bir şey olsa, ahiret taliplerinin çarşıya çıktıklarında, ondan başka bir şey satın almamaları gerekirdi." derdi. Açlık, mürîdler için niyâz, tevbekârlar için

[42] Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 418
[43] Ankaravî, a.g.e., s. 169
[44] Mekkî, a.g.e., C. 3, s. 1245

tecrübe, zâhidler için siyaset ve ârifler için aşk olmak üzere, dört türlüdür. Sehl b. Abdullah, acıkınca güçlenir; bir şeyler yiyince de zayıflardı.[45] Açlık gönlü Allah'a yaklaştırdığı mideyi ise dünya nimetlerinin peşinde koşmaktan kurtardığı için ahireti dileyenlerin en çok isteyeceği nimettir. Açlık Allah'ı dileyen müridler için Rablerine bir niyaz ve yöneliş; Allah'a tevbe edenler için Allah dışındaki her şeyden geri dönme tecrübesi; dünya nimetlerinden gönlünü ve zihnini özgürleştirenler için bir yaşam tarzı; ilmini yaşayan Allah âşıkları için ilâhi aşkın kaynağıdır.

Sufiler açlığı bir ganimet bildikleri gibi onlar şeytanın tok bir insana vereceği vesveseyi de çok etkili bir dille ifade ederler: Onlar, şeytanın ayaktaki tok adamın boynuna sarılıp içine girip istediği gibi vesvese verdiğini ifade etmişlerdir. Onlara göre açlık, kalbi sâfileştirir, hevâyı öldürür, ince ve sırlı ilimleri te'min eder. Bu manada Zunnûn el-Mısrî : "Doyana kadar yiyip, kanana kadar içtiğim bütün zamanlarda, ya Allah'a isyan etmiş ya da bir masiyete niyetlenmişimdir."[46] demiştir. Bu nedenle insanın Allah'a ve ibadetlere duyduğu açlık ne kadar değerli ve önemliyse ruhu beslemek üzere oruç tutması da o kadar değerlidir. İnsanın bedenî açlığı nefsi terbiye ederken; Allah'a kavuşmaya yönelik açlığı gönlü terbiye eder; ruhu doyurur.

Hem bedenî hem manevî açlığını oruçla terbiye eden bir kişi için oruç, ten midesini terbiye edip gönül midesini harekete geçirir. İnsan mideden vaz geçerse gönüle gider; gönülde Rabbini bulur. Mevlâna bu durumu şöyle ifade eder: "Ten midesi, insanı samanlığa doğru çeker götürür; gönül midesi ise reyhanlığa ulaştırır. Samanla, arpayla beslenen hayvan kurban olur; Hakk nuru ile gıdalanan da Kur'an olur. Mideden vazgeçip gönüle doğru yürü de, Allah'tan sana perdesiz, açık selâm gelsin. Kendine çeki düzen vererek bir iki adım daha at da aşk, kulağını tutup sana, 'Gel' desin."[47] İnsan gönül midesini ancak oruçla terbiye edebilir. İnsan midesinin derdine düştüğünde dünya nimetlerine olan isteği artar. Ancak Rabbine kavuşmanın derdine düştüğünde midesinin ve bütün dünya nimetlerinin kölesi olmaktan kurtulur.

Midesinin ve bütün dünya nimetlerinin kölesi olmaktan kurtulan bir kişi için oruç dünya nimetlerine karşı zahid bir duruşu temsil eder. Hiç şüphesiz zahidin karnı

---

45 Tûsi, a.g.e., s. 184-185
46 Bkz. Sühreverdî, a.g.e., s. 328
47 Mevlânâ, *Mesnevî*, s. 553; Mevlânâ, *Mesnevî Tercümesi*, C. 5, s. 207

dünyaya toktur. Sühreverdî bu konuda şöyle der: "Dünya senin karnındır; karnın hakkında ne kadar zühd sahibi isen, dünyaya karşı zühdün de odur."[48] Kişi dünya nimetlerini çok severse karnını onlarla doldurur; ancak o dünya nimetlerini sevmezse karnı küçülür; gönlü Allah sevgisiyle büyür.

Midesi küçülen ve acıkan ama aynı oranda Rabbine yönelik açlığı da artan bir kişi için oruç, açlıktır. Zaten oruçlu insan, aç olan insandır. Aç insan, tok insan gibi kendini unutarak dış âleme yönelip onu kendine konu (obje) yapan kimse değil, bilakis açlığı sebebiyle dış âlem yerine kendine yönelerek kendini, kendine konu (obje) yapan insandır.[49] Demek ki açlığın en önemli avantajı kişiyi dış âleme kapatması; kişinin yoğunluğunu kendisini tezkiyeye ve daha da önemlisi Rabbine kaydırmasıdır.

Açlık bedenin hoşuna gitmese de ruhu besleyen, nefsi temizleyen ve dikkati Allah'a yönlendiren bir öneme sahiptir. Bu nedenle açlık, beden için belâ olduğuna göre, demektir ki, o kalp için ziya, ruh için safa ve sır için likâdır.[50] Yani açlık beden için bir sıkıntı sebebi; kalp için güneş ışığı gibi aydınlık bir nur; ruh için huzur ve rahatlığın kaynağı; insanın sırrı için manevî bir elbisedir.

Açlığın faydalarını anladıktan sonra en önemli konu sufilerin oruç ibadeti esnasındaki edeblerini kavramaktır. Sufilerin oruçtaki edebleri; zâhir ve bâtını kontrol altına almak; yeme-içmeden alıkoyduğu gibi, azâları da günahlardan alıkoymak, sonra nefsi, geçim ve diğer dünya meşgalelerine aşırı derecede düşmekten sakındırmaktır. Ebu'd-Derdâ (r.a.) bu konuda demiştir ki: "Akıllı kimselerin uykuları ve yemeleri ne kadar güzeldir. Onlar, ahmakların şuursuzca geceyi ayakta geçirmelerini ve gündüzleri aç kalma sayılacak oruçlarını nasıl ayıplamasınlar."[51] Anlaşıldığı üzere mutasavvıfların oruçtaki en büyük amaç ve edebleri hem bedeni hem ruh, gönül ve zihni kontrol altına almaktır. Bütün organları haramlardan korudukları gibi dünya derdine düşmekten de gönlü korumalarıdır.

Orucun edeblerini anlayan bir kişi için sürekli oruç tutmak her zaman beklenen faydayı sağlamaz. Çünkü kişi bazen nafile oruç tutmayı, bir nevi alışkanlık haline

---

48 Sühreverdî, a.g.e., s. 329
49 Daryal, Ali Murat, *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, İ.F.A.V. Yay., İstanbul, 1999, s. 78
50 Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 476; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi,* s. 467
51 Sühreverdî, a.g.e., s. 336-337

getirdiğinden vücudu, diğer ibadet ve iyilikleri yapmaya engel olacak şekilde güçten düşer. Nefis ve şeytan, oruç tutmamasının daha faziletli olduğunu, çünkü daha çok kazanıp yardıma muhtaç olanlara yardımcı olabileceğini, daha çok namaz kılabileceğini ve geçimi için daha iyi çalışabileceğini fısıldarlar.[52] Bu manada sürekli oruç tutan bir kişi için orucun nefsi terbiye edici özelliği ortadan kalkar. Çünkü beden oruca alışır; oruca alışan beden için ne açlık ne susuzluk nefsi zorlayıcıdır. Nefs zorlanmayıp ona muhalefet edlmeyince nefis oruç vasıtasıyla terbiye edilmemiş olur. Bazen kişi sürekli oruç tutarsa beden güçten düşebilir. Bu da uygun değildir. Çünkü nefsi öldürmek değil; terbiye etmek esastır. Aynı zamanda kişi sürekli oruç tutarsa nefis ve şeytan kendisine daha çok başka ibadetler de edebileceğini de fısıldayarak ona vesvese verirler.

Oruçtan maksat, hayvanî gücü ortadan kaldırmak olmayıp, onu melekî gücün egemenliğine sokmak ve böylece onun verdiği ilham doğrultusunda hareket etmesini, onun rengini almasını sağlamaktır. Melekî gücün ise, onun kötü karakterinin boyasına girmesine mani olmak, onun aşağılık davranış kalıplarının, aynen mührün muma şeklini vermesi gibi melekî güç üzerinde etkilerini göstermesine imkân vermemektir. [53] Bunu gerçekleştirebilmenin tek yolu da, melekî gücün bunun bilincinde olması ve bunu hayvanî güce telkin etmesi, ona öneride bulunması; onun da melekî güce boyun eğmesi ve ona karşı taşkınlık yapmaması, onun isteklerine karşı durmamasıdır. Bu devamlı olarak tekrar eder; beriki istekte bulunur, öteki boyun eğer ve öyle bir hal alır ki, artık alışkanlık kazanılır ve hayvanî güç hep melekî gücün emri altında olur. İşte bunu sağlayabilecek tek şey, oruçtur.

Bedruddin Erzurûmi, insanların bazılarının hayvanî sıfatlar taşıdığını orucun ise, onları melekiyyet mertebesine yükselttiğini şöyle vurgular: "İnsanlar etvar-ı muhtelife üzerinedir. Bazıları, yemek, içmek, uyumak, rahat etmek ve huzûrât-ı nefsâniyelerine hizmet etmek gibi şeylere tâbi olurlar. Bu hal ve bu sıfat bâtınlarında da galip olduğundan bunların amânâları sıfât-ı hayvaniye üzerinedir ve memat ve haşirleri de bu vechile olur; sığır, koyun vs. hayvanat gibi… Bir kısmı da melekiyet seviyesinde

[52] Muhasibî, Haris, *er-Riâye li Hukukillâh*, (Edited By. Margaret Smith), London, E.J.W. Gıbb Memorıal Serıes, London, s. 120

[53] Dihlevî, *Huccetullahi'l-Baliğa*, C.2, s. 140

Rablerine kulluklarıyla değer kazanırlar."[54] Demek ki insanların bir kısmının yaşam tarzı açısından hayvandan ayrılan özellikleri pek yoktur. Onlar da hayvanlar gibi yerler; içerler; uyurlar; boş ve sefil bir sefil bir hayat yaşarlar. Manevî bir hayat yaşayan kişiler ise Allah ile olan yakınlıklarına göre değer kazanırlar. Onlar nefislerine muhalefet edip onun isteklerini en aza indirerek melekiyet seviyesine çıkarlar. Bu manada melekiyet seviyesine çıkmanın anahtarını ve metodlarını oruç ibadeti verir.

Oruç beşeriyet gereği yapılması zorunlu bayağı ve sıradan işlerden insanı özgürleştirir. Melekî ve ilâhi işlere insanı özendirir. Cilî bu durumu şöyle ifade eder: "Hakk'a kul olana lâzım olan O'dur ki, oruca devam ede. Ki bu: Beşeriyet iktizası işleri terktir!... Kul olan dünya evinde bulunduğu süre böyle yapa ki, İlâhi Zat hakîkatlerinden temkîn makâmına naîl ola!..."[55] Eğer kişi oruca devam ederse, insan olduğu için kendisine gerekli olan yeme, içme, uyuma ve cinsel ilişki vb. gibi insanî fiillerin kendisini esir almasından kurtulur. Bu filleri gerektiği kadar yapar ve bu filler için yaşamak zorunda kalmaz. Kul dünya sarayında yaşarken oruç ile dünyevî fillerin etkilerinden kurtulursa, ilâhi isim ve sıfatları yaşayarak Rabbini fark eder; halden hale geçmekten de kurtulur manevî makamında Rabbini bulur.

Anlaşıldığı üzere oruç, insanın melekleşme provasıdır, hatta hakkını verebildi ise, meleklerden üstün olma başarısıdır. İnsan oruç tutarken beden atına binmiş bir süvari olur, gemler elinde, atı ister durdurur, ister şaha kaldırır, ister dörtnala koşturur. At kişiye değil, kişi ata hâkimdir.[56] Bu hâkimiyet, kişinin kendisine olan saygısını arttırır ve onu bir irade heykeli haline getirir.

Melekî gücü oruç vasıtasıyla hayvanî güce üstün kılan bir kişi için oruç ruh sağlığı ve kalp temizliği yönünden son derece önemli bir ibadettir. İnsandaki hayır duygularıyla şer duyguları birbirleriyle çarpışma halindedir. Beden güçlenip ruha hâkim olunca, süflî arzular ve kötü hisler galip duruma geçer. Ruh güçlenip hâkim duruma geçince de ulvî ve iyi hisler galip duruma geçer. Az yemek, az uyumak ve az konuşmak cismâniyetin mağlup ve mahkûm; ruhaniyetin galip ve hâkim duruma geçmesini temin

---

[54] Erzurûmî, a.g.e., C. 2, s. 133
[55] Cilî, a.g.e., s. 268
[56] Meriç, Ümit, *İçimdeki Cennete Yolculuk,* Etkileşim Yay., İstanbul, 2007, s. 144

eder.[57] Oruç, ruh-beden, melek-şeytan mücadelesinde akıl ve irade sahibi olan insanın ağırlığını ruh ve melekten yana koyması manasına gelir.

Oruç vasıtasıyla cismâniyetten uzaklaşıp daha fazla ruhaniyet kazanan, maddi âlemden ayrılıp melekût âlemine yaklaşan bir kişi için, haram lokma ve şehvet her an kaçınılan şeytan pislikleridir. Zaten Eşrefoğlu'na göre ömrünü lokma ve şehvet sevdasıyla geçirmek imandan uzak ölmeye sebeptir. O, bu durumu şöyle ifade eder: "Ey aziz, bu lokma-perest olmak ve şehvet-perest olmak yavuz haldir, imansız ölmeğe sebeptir. Veysel Karanî, karnı acıksa, niyaz edip: 'İlâhi sana sığınırım karınlardan!' derdi, tez abdest alıp namaza dururdu; Allahu Teâlâ ona tahmin etmediği yerden rızkını hazır indirirdi."[58] Haram lokma ve şehvet, imanı zayıflatan ve ibadetin manevî zevkini ortadan kaldıran bir âfettir. Bu âfete ancak oruçla karşı konulabilir. Bu bağlamda oruç kişiyi helal lokma ve iffete özendirir.

Helal lokma ve iffete özenen bir kişi için oruç, Allah'ın selbî sıfatlarına yönelik yapılan ameller grubuna dâhildir. Böylece onun özü Tek Mabud'un rızası için fiziksel zorluğa dayanmadır. Burada geçerli olan ilke şudur ki, insan birini aşırı derecede sevdiği zaman, kendi rahatı ve iyiliği ile az ilgilenir ve buna pek önem vermez. O kişi, sevgisini ve rahatını Mabud'un yoluna feda etmeyi arzular ve bilir ki, O, bu tür hal ve hareketlerden memnun olacak ve onun fiziksel sıkıntıya katlanması O'nun tarafından görülecek ve duyulacaktır.[59] Bu sıkıntıya katlanan bir kişi orucun maneviyatını hisseder; bu maneviyat sonunda Allah'ın kendisine yakınlığını keşfeder. Orucun en büyük hediyesi ise ilâhi isim ve sıfatları kavramadır. Bu kavrayışla kişi sadece O'na muhtaç olduğunu fark eder.

İlâhi isim ve sıatları oruç vesilesiyle kavrayan bir kişi için oruç manevî bir ilaçtır. Bu noktada İbn Kayyım (Öl. 751/1351) orucu, bizim bedenimizdeki ve gönlümüzdeki gedikleri kapatan bir ilaca benzetir. Şeytanın komutanı, bu gedikleri açmak için uğraşırken onun mesajları son derece tahripkârdır. Şeytanların komutanı şöyle der: "Bu gedikleri ele geçirdikten sonra evvela göz gediğinin bakışlarının ibret almasını engelleyin, onun sadece zevklenme, dinlenme ve eğlence maksadıyla

[57] Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf*, s. 87
[58] Eşrefoğlu Rumî, *Müzekki'n-Nüfûs*, Şirket-i Sehafiye Matbaası, İstanbul, 1318, s. 64
[59] Dihlevî, a.g.e., s. 230

bakmasını sağlayın. Eğer siz farkında olmadan bir ibret bakışıyla bakarsa, onu gaflet, hayran kalma ve şehvet bakışlarıyla bozun. Zira bu onun kolayca yapacağı ve zoruna gitmeyecek bir şeydir. Göz gediğine çok dikkat edin; çünkü hedefinize onunla varırsınız."[60] Göz gediğini eğer oruçla tedavi edemezsek, daha sonra bedenin diğer organları özellikle gönül ve zihin harama kayabilir. Gönül ve zihin harama kayarsa bütün ruh günah çukuruna dalabilir.

Gönlün ve zihnin günaha kaymaması için oruç, riyazet eğitimidir. Riyâzet ise, lügatta yabanî ve vahşî olan bir atı ehlileştirmek mânâsına gelir. Diğer bir manayla nefsi kırmak, terbiye etmek ve ezmek manalarına gelir. Riyâzet, nefsi zelil etmek ve onu ubûdiyet yularıyla bağlamaktır. Bizim katımızda riyâzet, nefsi tıpkı toprak gibi mütevazı hale getirmektir. Bundan gaye ise, iyi ve kötü ona ne türlü ayak basarsa bassın, onun elem ve ızdırap çekmesine mâni olmaktır.[61] Bu noktada oruç, riyâzet eğitimi olarak nefsi toprak gibi mütevazı hale getirerek onun acı çekmesine mani olan bir kalkan olmaktadır. Oruç nefsi vahşi bir hayvanı terbiye edercesine terbiye eder. Böylece onu muhabbet ve şefkat merkezli bir kullukla Rabbine ve bütün ibadetlere bağlar.

Orucu besleyen riyâzet, tasavvufta kişinin nefsinin ve bedeninin arzularını terk ederek veya en aza indirerek ibadetle meşgul olması demektir. Mücâhede ise gayret sarfetmek, dövüşmek demektir. Şüphesiz buradaki düşman da nefsanî ve şeytanî kuvvetlerdir. Bu bağlamda açlık zahidlerin besinidir.[62] Oruç mücahede ve riyazeti besleyerek nefsin eksiklerini en aza indiririr; o, nefsi terbiye etme onun isteklerinle mücadele etme manasına gelir. Oruç kişinin Rabbiyle baş başa kalarak nefsinin değil Rabbinin nidasını işitmesidir.

Bütün bu yönleriyle oruç, mücâhede ve riyâzâtı harekete geçirir, onları uygulanan bir disiplin haline getirir. Mücâhede ve riyâzâtın hakîkatı onun bir tedbir, bir çare olmasıdır. Bunların semeresi de tıpkı sağlık gibidir. Sıhhattan maksat, hayatta hedef olarak kabul ettiğin yere ulaşmaktır. Karabiber aslında yenecek bir yiyecek

---

60 Cevziyye, İbn Kayyım*, Fevâid*, Darü'n-Nifâs, Beyrut, 1979, s. 122
61 Ankaravî, a.g.e., s. 232
62 Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul, 1999, s. 53-54

olmadığı halde, yemeklerin üzerine birer çimke atılırsa, yemeğin tadını getirir.[63] Nefsin isteklerini en aza indirerek onunla mücadele etme orucun kullandığı bir terbiye metodudur. Sebze ve meyve yiyip yağ ve karbonhidrattan uzak durarak diyet yapmak nasıl beden sağlığını korumak için bir metod ise nefsin isteklerine muhalefet etme, onları en aza indirme ve onunla mücadele etme de ruh sağlığını korumak için bir metoddur.

Oruç nefsin isteklerine muhalefet edip onları en aza indiririrken işe, mideden başlar. Bütün şehvetlerin kaynağı ve çıkış noktası midedir. Çok yemek insanı, ferc şehvetine götürür. Çünkü bunlar mideye bağlıdır. Yemek ve fercin şehvetine yenilen insan için arka arkaya tehlikeler gelmeye başlar. Böyle olan insan daha sonra kadın, mal ve mevki peşine koşar. Bu da cahilliklere ve çekememezliklere yol açar. Bunlar ortaya çıkınca gösteriş, gurur, övünme ve kendini beğenme gibi hastalıklar meydana gelir. Mide şehvetiyle başlayan felaketler zinciri bu kadarla da kalmaz. Kin, çekememezlik, düşmanlık gibi hastalıklar da yine midenin afetlerindendir.[64] Hâlbuki açlık ve susuzluk insanı maddi âlemden manevî âleme götürür. Mide şehvetiyle başlayan yıkımlar manevî hastalık dediğimiz pek çok zararlı huy ve alışkanlığa dönüşür. Oruç çamuru bataklıkken kurutur; durumu manevî kaynaklı hastalık durumuna getirmeden şehvetleri terbiye eder.

Manevî kaynaklı hastalık durumuna getirmeden şehvetleri terbiye eden oruç, sadece yaratılıştan gelen fizyolojik güdüleri kontrol altında tutmaya özen göstermez. Aynı zamanda düşmanlık, mülk edinme ve nefsin çeşitli hevesleri gibi manevî güdülere de hâkim olmaya özen gösterir.[65] Bu hususta oruç insanın hem fizyolojik güdülerini, hem duygularını ve heveslerini kontrol altında tutmasını sağlar.

Hem fizyolojik güdülerini, hem duygularını ve heveslerini kontrol altında tutan kişi için oruç, kişiyi huzura doğru taşır. Oruç, kalbin murâkabesine kişiyi yönlendirir O, murâkabeyi canlı tuttuğu sürece, hakiki oruçtur. Çünkü kalbin murâkebe ile kontrol altına alınması, onun olumsuz düşüncelerle olan alâkasını ve kötülüklerle olan bağlantısını keser. Ebu'l-Abbâs Câfer, murâkebeyi bu anlamıyla ele alarak: "Hakk Teâlâ'nın sana nazar etmekte olduğunu düşünerek kalbine gelen her tür düşünceden

---

63 Nedvî, Abdü'l-Bâri, *Tasavvuf ve Hayat*, (çev. Mustafa Ateş), İrfan Yay., İstanbul, 1974, s. 132
64 Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 304
65 Necati, a.g.e., s. 290-291

kalbini korumaktır." şeklinde tanımlar.[66] İnsan orucun kendisine kazandırdığı ahlakla bedenini, zihnini, gönlünü ve bütünüyle ruhunu rızaya aykırı her şeyden korur. Böylece Allah'ın kendi kalbine nazar etmekte olduğu düşüncesiyle kalbinin ve ruhunun muhafazasını oruç ibadeti vasıtasıyla sağlar. Bu manada oruç ibadeti murakabeyi kolaylaştırır ve kişinin murakabeyi yaşaması için ona metodlar sunar.

Murakabeyi yaşayarak Allah'ın kalbine her an baktığını kavrayarak oruç vesilesiyle kalbini koruyan bir kişi için oruç, Allah Teâlâ'nın ahlâkıyla, ahlâklanmaktır ki, o da samediyet -her şeyden müstağni- olmaktır. Ayrıca imkân nisbetinde şehvetlerden uzaklaşmak da meleklere uymaktır. Zira melekler şehvetten münezzehtir. İnsanın rütbesi, hayvanların üstündedir.[67] Çünkü onun, aklın yardımıyla şehvetlerini yenmeğe gücü yeter. Fakat meleklerin de altındadır. Şehvetleri kırıldıkça, en yüksek mertebelere yükselir ve meleklerin ufkuna katılır. Oruç tuttuğu halde oruçsuz sayılanlar da, açlık çektiği halde nefsine hâkim olmayan kimselerdir.

Oruç tuttuğu halde oruçsuz sayılanlar, açlık çektiği halde nefsine hâkim olmayan kimseler olduğu için oruç nefisle cihaddır. Cihad ise, nefsin perdelerini, Allah'a giden yola dikilen engelleri aşıp, Allah'a ulaşmak, ayrıca başkalarını da aynı yola çekmek, bu yolla insanlar arasındaki engelleri kaldırmak için güç ve kapasite ölçüsünde uğraşmak, didinmek demektir.[68] Bu manada oruç mücadele ve azmin; sebat ve manevî başarının anahtarını kişiye sunar.

Yüce Allah insanların her an midesine ve şehvetine düşkün bir halde yaşamasını yasaklamıştır. Bu hususta Allah Teâlâ, Davud (a.s.)'a: "Ya Davud! Ümmetini canlarının arzu ettiğini yemekten hem sakındır, hem de korkut. Çünkü düşünce melekesi şehvetle bağlı bulunan kalplerle aramda bir perde vardır. Yularını heva ve hevesin eline teslim etme, çünkü seni karanlığa sevk eder." diye vahyetti.[69] Demek ki şehvet düşünceyi kilitleyen bir yöne sahiptir. Kişi zihnini ve kalbini heva ve hevesinin eline bırakırsa, manevî huzuru bulamaz.

---

66 Yılmaz, H. Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 165
67 Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 305
68 Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Nil Yay., İzmir, 1999, s. 499
69 Kuşeyrî, Abdülkerim, *Risâletü'l-Kuşeyrî*, Daru'l-Hayr, Beyrut, 2003, s. 250

Heva ve hevesinin boyunduruğundan kurtulan kişi için oruç, takva merdiveni ile hakiki şükür mertebesine ulaşmaktır. "Takvânın aslı, yasak olan şeylerden uzaklaşmak ve nefis ile zıtlaşmaktır." Ebu Said Harrâz: "Şükür, nimeti vereni tanımak ve O'nun ikram ediciliğini ikrar etmektir."demiştir.[70] Kişi oruç ile nimeti vereni tanıyıp O'nun ikramlarını itiraf ederek yasak olan şeylerden uzaklaşır ve nefsi ile zıtlaşır.

Oruçla şükrü ve takvayı aynı anda yaşayan bir kişi için, oruç ibadeti Yüce Allah'ı görerek halkı görmekten gaib olmaktır. Nitekim Allah Teâlâ Meryem kıssasında, "Ben Rahman olan Allah'a oruç nezrettim. Bugün hiçbir kimse ile konuşmam."[71] buyurmuştu. Bu manada aynı anda hem şükrü hem takvayı yaşayan kişi sadece Rabbi ile beraber olmanın derdini gönlünde taşır. İnsanları gönlünden çıkartınca nefse muhalefet kolaylaşır.

Hucvirî, Ramazan haricinde oruç tutan ve tutmayan şeyhlerin tutumlarını olumlu bir şekilde şöyle yorumlamıştır: "Devamlı surette oruç tutan şeyhleri de, Ramazanın haricinde oruç tutmayan şeyhleri de görmüşümdür. Birinciler, ecir ve sevaba nail olmak için, ikinciler riyayı terk etmek için o şekilde hareket etmişlerdi."[72] Demek ki şeyhlerin oruç tutuş niyetleri olumludur. Sürekli oruç tutanlar sevap niyetiyle; sürekli oruç tutmayanlar ise bu fiilleriyle riyaya kapılmamak için böyle davranmışlardır. İki grubunda niyeti güzeldir ve orucun amacına uygundur.

Oruç sürekli de tutulsa ona ara da verilse Rabbanî bir niteliktir. Ancak bu açlık, ezelî hayatı etkilemez. Bu nedenle oruçlu, kendisini yok edecek bir oruç tutmaz. Çünkü Allah, oruç açlığını nefsi yok eden bir açlık yapmadı. Bununla beraber o, yok etme değil, bir gidermedir.[73] İbn Arabi'nin bu sözlerinden anlaşıldığı üzere oruçta temel maksat nefsi öldürmek değildir; aksine nefse muhalefet ederek onun isteklerini en aza indirmek böylece nefsi terbiye etmektir.

Oruç ibadeti nefsi terbiye etmesinin yanında ahlakı güzelleştirir ve şahsiyeti geliştirir. Oruç ibadetinin şahsiyeti olumlu yönde etkilediği anketlerle ortaya

---

70 Kelebâzî, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1980, s. 117

71 Meryem, 19/26

72 Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 469; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 461

73 İbn Arabî, Muhammed bin Ali, *el-Fütûhatu'l-Mekkiyye fî Ma'rifeti'l-Esrârü'l-Mâlikiyye ve'l-Mülkiyye,* Dâru İhyâ' et-Turâs el-Arabî, Beyrut 1998, s. 128; İbn Arabî, *Futûhat-ı Mekkiyye*, (çev. Ekrem Demirli), Litera Yay., İstanbul, 2007, C.5, s. 430-431

konulmuştur. Orucun şahsiyeti etkileyip etkilemediği hususunda ankete katılanların % 75,5'i (349 kişi), oruç tutmanın şahsiyeti geliştirdiğini belirtmiştir. Bu beyanları, oruç ibadeti ile şahsiyetin olgunlaşması arasındaki ilişkinin tecrübî delili olarak kabul etmek mümkündür. Fakat her oruç tutanın mutlaka şahsiyeti gelişir ve olgunlaşır; tutmayanın ise şahsiyeti zayıflar gibi bir iddiada bulunmak hem İslam'a, hem ilme ve hem de akıl ve mantığa ters düşer.[74] Bulgulara göre, öğrencilerin % 53,2'si (246 kişi) merhametlilik; % 51,7'si vicdanlık; % 31,4'ü (145 kişi) duygululuk; % 27,3'ü (127 kişi) saygılılık ve % 21,6'sı (100 kişi) sakinlik bakımından oruç tutan kişide en olumlu nitelikleri görmektedir.[75]

Sonuç itibariyle sufilere göre hakikî oruç, kişinin kalbini meşgul edecek, kendisini Allah'ı hatırlamaktan alıkoyacak şer'an bakılması yasak olan her şeyden gözünü, kulağını, midesini ve bütün bedenini çekip korumasıdır. Bu bağlamda orucun da zahirî ve batınî olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Aynı zamanda Allah'ın seçkin kulları için ömür bütünüyle bir oruç demektir. İşte bu hikmete binaen ömürleri boyunca bu kimseler, Allah'tan uzaklaştıran şeylerden uzak kalmakta ve bunlardan sakınmaktadırlar. Tasavvuf ehli açlığa ayrı bir değer vermişlerdir. Açlık gönlü Allah'a yaklaştırdığı mideyi ise dünya nimetlerinin peşinde koşmaktan kurtardığı için ahireti dileyenlerin en çok isteyeceği nimettir. Sufiler sürekli oruç tutmayı tavsiye etmemişlerdir. Çünkü sürekli oruç tutan bir kişi için orucun nefsi terbiye edici özelliği ortadan kalkar. Sufiler nefislerine muhalefet edip onun isteklerini en aza indirerek melekiyet seviyesine çıkarlar. Bu manada melekiyet seviyesine çıkmanın anahtarını ve metodlarını oruç ibadeti verir. Haram lokma ve şehvet, imanı zayıflatan ve ibadetin manevî zevkini ortadan kaldıran bir âfettir. Bu âfete ancak oruçla karşı konulabilir. Orucun en büyük hediyesi ise ilâhi isim ve sıfatları kavramadır. Bu kavrayışla kişi sadece O'na muhtaç olduğunu fark eder. Ayrıca oruç mücahede ve riyazeti besleyerek nefsin eksiklerini en aza indiririr; o, nefsi terbiye etme onun isteklerinle mücadele etme manasına gelir. Demek ki oruçta temel maksat nefsi öldürmek değildir; aksine nefse muhalefet ederek onun isteklerini en aza indirmek böylece nefsi terbiye etmektir.

---

[74] Uysal, Veysel, *Psiko-Sosyal Açıdan Oruç*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994, s. 121
[75] Uysal, a.g.e., s. 137

3. ZEKÂT

Zekât temizlemek demektir. Kazanılan ve sahip olunan malın belli bir miktarının yoksullara verilmek ve sosyal hizmetlerde kullanılmak üzere elden çıkarmak insanı maddeten ve manen temizlediği, cismanî ve nefsanî kirlerden arındırdığı için zekâta bu isim verilmiştir. Kur'an'da: "Mallarından, onları temizleyecek ve arındıracak zekâtı al"[76] buyurulmuştur. Demek ki zekât veren kimse, malî, bedenî ve ruhî yönden temizlenip arınmaktadır. Peygamber gönderilmesinden, Kur'an indirilmesinden ve dinin tesis edilmesinden esas maksat hikmetin talimi ve insanların tezkiyesi, yani maddî ve manevî kirlerden arındırılmasıdır.[77] Kur'an'da zekâtın namazla ve hemen ondan sonra zikredilmesi, kalp tasfiyesi ve ruh tezkiyesi bakımından taşıdığı ehemmiyeti gösterir. Mal, canın yongası olduğundan namazla canını temizleyen, zekâtla malını arındırmayan ruhunu temizlemiş olmaz.

Zekâtla malını temizleyen kişi için zekât maddî ve manevî temizlenme imkânı olmasının yanında zekât ibadeti, ihtiyaç sahibini başkasından isteme külfetinden kurtarır. M. İkbâl (Öl. 1357/1938) bu durumu şöyle ifade eder: "Başkasından istemekle müflisten daha aşağılara düşersin. Dilenciden daha dilenci, yoksullardan da daha yoksullaşırsın."[78] Bu hususta Mehmet Zahid Koktu (Öl. 1401/1980) da şunları ifade eder: "Herhangibir malın zekâtı verilirse, o mal hiçbir zaman saklanmış ve insanlara istifadeden yoksun bırakılmış olmaz.[79] Zekâtı alan açısından zekâtı isteme külfeti ortadan kalkar; zekât veren açısından zekât malı insanlara istifadeden alıkonulmamış olur.

Hem zekât alan hem zekât veren açısından zekât ibadeti büyük faydaları içerisinde barındırır. Bu bağlamda sûfilerin zekât konusundaki adabına gelince; Allah'ın taksiminde onlara zekât farz kılınmamıştır. Çünkü Allah onlara, kendilerine zekât ve sadaka gerekecek kadar dünya malı vermemiştir. Mutarraf b. Abdullah b. Şıhhîr'in şöyle söylediği rivayet olunur: "Bana göre Allah Teâla'nın bana dünya malı vermemiş olması, vermesinden daha değerlidir." Ehl-i tasavvuf genelde bu anlayıştadır. Onların

---

[76] Tevbe, 9/103
[77] Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf*, s. 91
[78] İkbal, Muhammed, *Benlik ve Toplum*, (çev. Ali Yüksel), Birleşik Yay., İstanbul, 1996, s. 39
[79] Kotku, Mehmet Zahid*, Hac*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 26

gözünde, kendilerine dünya ni'meti verilmemiş olması, çok şey verilmesinden daha üstün bir değer taşımaktadır. [80] Tasavvuf ehli yüzlerini ahirete yönlendirmiş gönüllerini cennet ve cemâlullaha çevirmiş oldukları için dünya nimeti onları rahatsız eder. Hele dünya nimetini saklamak ve biriktirmek onlar için mümkün olmayan bir durumdur. Bu nedenle zekât onlara farz olmaz.

Dünya malı biriktirmekten kaçınan sufiler aynı zamanda sadaka ve zekât alacak kadar madden sıkıntıda olsalar da zekât malı almayı kendileri için uygun görmezler. Bunun nedeni sadaka ve zekâtı, insanların malının kiri olarak görmeleridir. Bu manada sadaka ve zekâtı, insanların malının kiri olarak görüp almayı hoş karşılamayanlara göre, zekât ve sadaka, verenlerin kusur ve günahlarını azaltmaktır. Şâyed sadaka ve zekât, alanlara bir noksanlık verecek, ya da halkın malının kiri olması sebebiyle onları küçültecek olsa aynı şey, zekât alan tahsildarlar, müellefe-i kulûb, borçlular, Allah yolunda bulunanlar ve yolda kalmışlar için de geçerli olurdu. Demekki sufiler "Her ne kadar zekât vermek verenin günah ve kusurlarını azaltsa da zekâtı alana en küçük bir zararı ve onları küçültecek bir yönü bulunmamaktadır" diyerek zekât almayı teşvik etmişler; ama kendileri almayı tercih etmemişlerdir.

Zekât insanı isâra alıştırır îsâr ise, kendisi muhtaç olsa bile malını vermektir; sehâ ise ihtiyacı olmayana vermektir.[81] Bu manada cömerdin Allah'a yakın olması O'nu tanımaya ve O'nunla arasındaki perdeyi aralamaya yetenekli olmasıdır. Cennete yakın olması, melekî yönüyle bağdaşmayan kötü davranışları atmaya ve böylece hayvanî yönünün melekî gücün güdümüne girmesini temine yetenekli olmasıdır. İnsanlara yakın olması da, onların sevgisini kazanması, onların kendisi ile münakaşaya girmemeleridir. Zira çekişmelerin altında hep cimrilik vardır.[82] Bu cümlelerden anlaşıldığı üzere zekât insanı paylaşmaya ve vermeye yetenekli bir hale getirir. Öyleki zekât ibadeti vermeye alıştırdığı kişiyi kendisi muhtaçken bile daha muhtaçları ona tesbit ettirerek vermeye ve paylaşmaya alıştırır. Böylece zekâtla paylaşmaya alışan bir kişi, Allah ile arasındaki perdeleri kaldırır; melekî gücü hayvanî güce üstün kılar; insanların sevgisini de kazanır.

---

80 Tûsi, a.g.e., s. 147

81 Bursevî, İsmail Hakkı, *Ferâhü'r-Rûh Muhammediyye Şerhi*, (haz. Mustafa Utku), Uludağ Yay., İstanbul, 2004, C. 5, s. 137

82 Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Baliğa*, C. 2, s. 124

Allah ile arasındaki perdeleri kaldırarak melekî gücü üstün kılan bir kişi için malın zekâtı olduğu gibi makam, mevki ve itibarın da zekâtı vardır. Çünkü bu da tam bir nimettir. Zekâtın aslı ve hakikatı, nimetin cinsinden olmak üzere nimetin şükrünü eda etmektir. Sıhhat büyük bir nimettir. Her organın bir zekâtı vardır. Bu da insanın bütün organlarını hizmete hasretmesi, ibadetle meşgul bir halde bulundurması, nimetteki zekât hakkını ödemiş olmak için, hiçbir oyun ve eğlenceye meyletmemesidir.[83] Bu bağlamda makam ve mevkinin zekâtı o makamda bulunulurken yapılan hizmetin hakkını vermektir; itibarın zekâtı, itibarını dürüstlük, istikamet ve iyi niyetle korumaktır. Sağlığın zekâtı organlarını rıza yolunda kullanmaktır. Gönlün zekâtı gönlü güzel hislerle doldurmaya alışmaktır. Zihnin zekâtı zihni güzel düşüncelerle terbiye etmektir. Bu düşünce tarzıyla her nimetin zekâtı kendi cinsinden verilmiş olacaktır.

Her nimetin zekâtını, nimetin cinsinden veren bir kişi, zekâtını malının beğendiği ve kaliteli olan kısmından vermelidir. Verdiği şey, insanlar tarafından biriktirilebilecek, sahiplenilecek ve beğenilecek türden olmalıdır. Kişi, zekât verdiği malda Rabbini tercih etmelidir. Allah Teâlâ da bunu emretmiş ve şöyle misal vermiştir: "Kazandıklarınızın güzellerinden infak edin."[84] Kişi kazandıklarının güzellerinden verirse, onun da dünya ve ahirette kazandıkları kendisi için hayırlı olur. Kişi bunu bilir ve bu gerçeğe göre zekâtını verirse, mana âleminde çok büyük kazançlar elde eder.

Verdiği esnada en güzeliyle veren Allah dostları zekât verdikleri kişiyi minnet etmesini gerektirecek bir tavır ve davranıştan hassasiyetle kaçmışlardır. Aişe (r.a.) ve Ümmü Seleme (r.a.) herhangi bir fakire bir şey gönderdikleri zaman elçiye 'Onun duasını iyice ezberle' derlerdi. Sonra da o fakirin ettiği duayı aynen tekrar eder ve şöyle derlerdi: "Ta ki sadakamız yalnız bize has olsun. Sadaka veya zekât verdiğiniz fakirden size dua etmesini beklemeniz ya da bunu bizzat istemeniz, ondan övgü ve hamd beklemeniz yakışık almaz."[85] Bu açıdan sufiler verdikleri için asla bir dua ve minnet beklemezler. Ancak onlar muhtaç kişinin ettiği duayı da çok önemserler; onun Allah katında geri çevrilmeyecek bir dua olduğuna inanırlar.

---

[83] Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 459; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 454
[84] Bakara, 2/267
[85] Mekkî, a.g.e., C.3, s. 1233

Verdikleri için bir dua ve minnet bile beklemeyen Allah dostları, zekât malının helal oluşuna ve kime verildiğine de çok dikkat etmişlerdir. Zaten zekâtın Allah katındaki saflık ve bereketi, zekât malının helal oluşuna ve zekât ehlinin havassına verilip verilmeyişine bağlıdır. Zekât veren, verdiği malı gözünde küçük ve basit görmelidir. Onu gözde büyütmek, kendini beğenmişliktendir. Kendini beğenmişlik ise, amelleri boşa çıkartır. Sûfiler bir fakire o kadar fazla verirlerdi ki onu fakirlik, muhtaciyet ve zaruret halinden çıkartarak kendine yeterli, hatta zengin hale getirirlerdi.[86] Bu cümlelerden anlaşıldığı üzere amelin değerini takdir edecek olan sadece Allah'tır. Kişinin amelini beğenmesi sadece kibrini arttırır. Kibir ise küfre en yakın duygulardandır. Kişi en bol şekilde ve saf bir niyetle muhtaç olana vermeli gerisini Rabbine bırakmalıdır.

Kişiyi kibir ve bencillikten kurtaran, dünya sevgisini gönülden çıkaran ve nefsi bu konuda terbiye eden ibadet, zekâttır. Eşrefoğlu Rûmi bu durumu şöyle ifade eder: "Kişiyi Hak yolundan çıkaran ve nefs-i emmârenin yaramaz ahlakıyla ahlaklandıran dünyadır ve dünyanın muhabbeti ve övülmesidir. Ve dahi tahkik bilir ki, Hak Teâla dünyayı yarattığından beri dünyaya bir kez inayet nazarın etmedi ve bu dünyayı düşman tutmuştur ve onları dahi düşman tutmuştur ki, ona muhabbet eyleye."[87] Dünya sevgisini nefse ağır gelen paylaşma ve verme duygusuyla gönülden çıkartan zekât nefsi emmâreyi etkisiz hale getirir. Çünkü nefsi emmare bencil, kibirli ve cimridir. Hâlbuki zekât tevazuyu, cömertliği ve bencil isteklerden sıyrılmayı emreder.

Zekât, sahibini tehlikeli bir tutku olan cimrilik pisliğinden temizler. Meydana gelen temizlik de Allah (c.c.) yolundaki bu harcamadan dolayı duyulan sevinç oranındadır.[88] Zira zenginliğin ve servet bolluğunun hedefi, nefsi rahata, dünyevî feraha kavuşturmaktır. Ve hangi şey, insan için mahbub-ı hakikikin hoşnut ve rızasından daha çok vicdan huzuru vericidir? Ve son lezzeti ve manevî neşveyi dostun ve sevgilinin yakınlığında ve onun rızasında bulursun ki onun rızası ve kurbiyyeti külfetleri ni'mete, zorlukları rahata çevirir.[89] Böylece Allah'ın ikram ettiği nimetlerin rıza doğrultusunda

---

[86] Mekkî, a.g.e., C.3, s. 1238
[87] Eşrefoğlu, a.g.e., s. 72
[88] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 276
[89] Nedvî, a.g.e., s. 227

kullanılması kişiye manevî bir haz verir. Zekât yaşanan bu manevî hazzın ve kişiye yaptığı hayırdan dolayı dönen iyiliklerin bir göstergesidir.

Sufilere göre fakir sadece aracıdır. Bin bir güçlükle kazanıp koruduğu paradan fakirin ihtiyacını yerine getirmekle yükümlü olan zengin, bir bakıma fakirin rızkı için çalışan bir hizmetçidir. Sufiler bu hakikati şöyle bir misalle ortaya koyarlar: "Bir kimse hizmetçisine para verip 'Şu borcumu götür falan kimseye ver' dese, hizmetçinin bu parayı vermekle alacaklıyı minnet altına sokması söz konusu olamaz. Böyle bir iddiada bulunmak ahmaklıktır."[90] Zira hizmetçi sadece bir araçtır. Asıl parayı efendisi göndermiştir. Hizmetçinin kimseyi minnet altına almaya hakkı yoktur. Hangi şekilde olursa olsun, aslında fakir ile kendi arasında yapılmış bir iş yok ki, fakire iyilik yaptığını sansın. Bu, Allah (c.c) ile kendi arasında bulunan bir iştir.

Zekât, Hakkı halka tercih etmek suretiyle tezkiye yoluna gitmektir. Yani bu varlıkta Hakk'ı müşahedeyi, halkı müşahedeye tercih etmektir.[91] Zekât, Rabbimizin bize ikram ettiği nimetleri paylaşarak O'nun nimetin hakiki sahibi olduğunu fark etmektir. Zekât O'nu görmektir. O'nu ancak O'nunla zikredebilir ve O'na gene ancak O'nunla şükredebiliriz. Cenâb-ı Hakk'ı kendiliğimizden zikretmek güçtür; keza O'na olan şükür borcumuzu eda etmeye muvaffak olmamız imkânsızdır.[92] Bu itibarla O'nu ancak O'nunla zikredebilir ve O'na gene ancak O'nunla şükredebiliriz. Böyle olunca her şey yerini alır. Maksat bu nefsin, aradan çıkmasıdır ki insan böylece kulluk görevini lâyıkıyla yapabilme imkânına kavuşur.

Hakkı halka tercih etmek suretiyle zekât vasıtasıyla nefsini temizleyen kişiyi zekât Rabbinin ikram ettiklerine razı olmaya; elindekine kanaat etmeye yönlendirir. İnsan aklının rahat ve kişinin mutlu olmasının en önemli nedenlerinden biri de Allah'ın kendisine verdiği rızka, nimetlere, servet olarak kendisinden daha yüksek ve malı daha çok olanlara bakmaması, kanaat etmesidir.[93] Kanaatsizlik ve kendisinde olana razı olmamak insanı can sıkıntısı ve kızgınlığa, mutsuzluk ve sıkıntıya götürür. Rasûl (s.a.v.), akıl rahatlığı ve doygunluğunun gerçekleşmesi için ashabına kanaat ve razı

[90] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 276
[91] Cilî, a.g.e., s. 268
[92] Erzurûmî, a.g.e., C. 1, s. 43
[93] Necati, a.g.e., s. 302

olmayı öğütlerdi. Rasûl (s.a.v.) ashabına, kendilerinden zengin olanlara bakmamalarını tavsiye ederdi, çünkü bu kızgınlık ve razı olmamaya götürür. Kanaat ise gerçek gönül zenginliğidir. Zekât kanaati destekler; kanaat içerisinde Rabbine yakınlaşan kişiyi olgunlaştırır.

Kanaat ile gönül zenginliğini; zekât ile gönül zenginliğinde olgunluğu yakalayan bir kişi için herkezin zekâtı kendi gücü nisetindedir. Yine sufilere göre herkesin zekâtı gücü ve kendisine ikram edilen nimetler ölçüsündedir. Zenginlerin zekâtı mallarından bir miktar fakirlere vermeleridir. Fakirlerin zekâtı, kalplerindeki zenginlere karşı olan mal beklentisi yönündeki itimadı söküp atmalarıdır. Âşıkların zekâtı; ruhlarını, Allah'ın muhabbetiyle süslemeleridir. Âriflerin zekâtı; sahip oldukları güzel hallerinden ihtiyacı olanlara irşad nevinde tasaddukta bulunmalarıdır."[94] Bu manada öğretmenin zekâtı Allah rızasını merkeze alan öğrenciler yetiştirmeleridir. Anne babanın zekâtı evladlarını hayırlı evlad ve kul olarak yetiştirmeleridir. Öğrencinin zekâtı Allah rızası doğrultusunda hayırlı meslekler seçmesidir.

Kendisine ikram edilen nimetler ölçüsünde zekâtını veren bir kişi için zekât, zühde yönelik bir istikameti oluşturur. Süfyân Sevrî: "Zühd aba giymek ve kuru ekmek yemekten ziyade, emeli ihmaldir." der. Fudayl b. Iyâd da: "Gerçek zühdün Allah'ın hükmüne ram olmaktan ibaret olduğunu, fazla yemek, çok uyku ve gevezeliğin kalbi öldüreceğini" söyler. Zühd, Allah ile olmayı önleyen her türlü mâsivâ ve kıyl u kalden uzak durmak, kalpte onlara yer vermemektir.[95] Yani zekât ile kişinin hem ruhu hem bedeni tevazuyu giyinir. Bu tevazu duygusuyla geleceğe yönelik mal biriktirme hırsına ve çoğalan emellerine engel olur. Zekât dünya sevgisini ve dünya nimetlerine karşı olan hırsı gönülden çıkarır.

Zekât, insandaki makam ve can sevgisini zayıflatarak yerine Allah sevgisini koyar. Makam ve can sevgisi, methedilme arzusu ve başkasını kendine üstün görme hasletleri baş gösterince insanda ihlâs nuru yavaş yavaş sönmeye başlar. Çünkü Allah (c.c.) tüm afatlardan arındırılmış amelleri kabul eder. İslâm'daki iyi hasletler tazeliğini korumaya muhtaç meyveler gibidir. Bunlar tüm afet ve tehlikelerden uzak

[94] Erzurumî, ag.e., C. 1, s. 45
[95] Yılmaz, a.g.e., s. 179

bırakılmalıdırlar.[96] Gerçekten de riya amellere musallat olan afettir. O, insanda bulaşıcı hastalığın mikrobunu yaydığı gibi yayıldığında, sahibinde cehenneme sürükleyecek bir nevi putperestlik halini alır. Bu nedenle zekât ancak ihlâs ruhuyla birleşince yerini bulur.

Zekât, insandaki makam ve can sevgisini zayıflatarak yerine Allah sevgisini koyduğu için zenginler iyiliklerini ancak zekât vererek çoğaltabilirler. Fakirlerin zekâtı ise günahlarını azaltmalarıdır. Bu hususta zahidin biri, kalabalık bir toplulukta yüksek sesle şöyle bağırmış: "Ey zenginler, size sesleniyorum, günahınız çoktur, iyiliğinizi çoğaltınız. Ey fakirler, size sesleniyorum, iyiliğiniz azdır, günahınızı azaltınız." demiştir.[97] Demek ki her insan gücü ve kendisine ikram edilenler nisbetinde Allah ile yakınlık kurabilir. Zenginin yakınlığı iyiliği çoğaltmakla sağlanırken fakirin yakınlığı günahı azaltmakla sağlanır.

Zenginin ve fakirin yakınlık mertebeleri güçleri nisbetinde farklılık arzetse de ibadetlerden maksat, nefsi öldürmek değil, sahibini ihsan mertebesine ulaştırarak Allah'ın yakınlığını sağlamaktır. Ama bu sağlanırken, nefsin gerekli ve meşru ihtiyaçları engellenmemeli, onun herhangi bir hakkının ihmaline imkân verilmemelidir. Bununla beraber zekâtın birinci derecede varlık amacı, toplumsal dayanışmayı sağlamak ve yoksulların daralmışlığını ortadan kaldırmaktır.[98] Yani zekât kişinin bireyselliğini ve bencilliğini bir yana atmasını sağlarken aynı zamanda onu toplumun sorunlarına duyarlı ve paylaşımcı bir ruha dönüştürür.

Toplumsal dayanışmayı ve nefis tezkiyesini sağlayan bir kişi için şeriat zekâtı, dünya kazancının bir kısmını, hakkı olanlara vermektir. Bu, belirli bir zamanla kayıtlıdır. Her yılda bir defa, belirlenen nisaptan verilir. Tarikat zekâtı ise, ahiret kazancının tümünü, Allah rızası için, fakirlere ve miskinlere vermektir. "Sadakalar, yalnızca, yoksul ve düşkünler içindir."[99] ayetinde olduğu gibi, şeriat zekâtına, Kur'an'da "sadaka" da denmiştir. Zira sadaka, fakirlerin eline ulaşmazdan önce,

---

96 Gazâlî, Muhammed, *Müslümanın Ahlâkı*, (çev. Ahmet Ravaslı), Ribat Yay., İstanbul, 1997, s. 98
97 Mâverdî, a.g.e., s. 124
98 Akyüz, a.g.e., s. 98
99 Tevbe, 9/60

Allah'ın eline ulaşır. Yani, onu, önce Allah Teâla kabul etmektedir.[100] Bütün bu cümlelerden anlaşıldığı üzere kişinin zekâtın hem zahirî hem batınî yönünü yaşaması gereği mevcuttur. Namaz ve oruç da bu dengeyi sağlamak ne kadar önemliyse zekât için de bir o kadar önemlidir.

Aslında zekât ister zahirî ister batınî açıdan olsun kişinin kendi lehine yapmış olduğu bir ibadettir. Zaten kişi zekât vermekle ve malını infak etmekle; ilâhî sevgiye mazhar olması veya cimrilik rezaletinden temizlenmesi bakımından ancak kendi kendine iyilik etmiş olduğunu kolaylıkla anlar. Ne zaman ki bu hakîkatı anlamaz ve kendisini fakire ihsan edenlerden görürse, işte "Menn" kelimesinin manasında anlattığımız dallar meydana çıkar ki o da aşikâre vermek, verdiğini söylemek ve sadaka verdiği fakirden, teşekkür, dua, hizmet, saygı, tazim, emrinde bulunmak, kendisini öne geçirmek gibi bazı şeyler bekler. İşte bunların hepsi minnetin kötü neticeleridir.[101] Hâlbuki iyilik yapmasına vesile olduğu için, zengin fakire hem dua etmeli hem de minnet beslemelidir. Çünkü muhtaç olan kişi sayesinde Allah'a yakınlaşması mümkün olmaktadır ya da cennet nimetleri kendisine nasip olmaktadır.

Allah'a yakınlık ve cennet nimetlerine kavuşan bir kişi zekâtın batınî yönlerine de dikkat ederek zekâtını hakkıyla vermelidir. Zekât ve sadakalarda aranan bu şartlar, namazda aranan huşu gibidir. Yani düşünerek huşu içinde kıldığı kısmından mükâfat alır. Aklı başka yerde iken ne yaptığını bilmeyen, namazdan mükâfat alamaz. Bu durum "Sadakalarınızı minnet ve eziyet ile heder etmeyin."[102] âyet-i celîlesiyle sâbittir.[103] Hem namaz hem zekât için kişinin aklının başında olarak niçin ve ne hikmetle bu ibadetleri yaptığını bilmesi gerekir. Kişi yaptığı ibadetin ne kadar farkındaysa ve ibadetlerin hikmetlerine ne kadar hâkimse o kadar mükâfat alır.

Zekâtın hikmetini bilen bir kişi, muhtaç olduğu nefis tezkiyesini en güzel şekilde zekât sayesinde yaşar. Bu yönüyle zekât, insana Rabbanî bir nitelik kazandırıp isteklerini uhrevî ve manevî âlemlere yönlendirir. İnsan, istediği şeye muhtaç olduğu için, yanında bulunmayan şeyin yanında olmasını isteyebilir. Çünkü arzusu, insanı o

[100] Geylânî, a.g.e., s. 73
[101] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 276
[102] Bakara, 2/264
[103] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 281

şeye muhtaç yapıp ona aramaya yöneltmiştir."[104] Bu nedenle insan muhtaç olduğu değerleri zekât sayesinde yakalayabilir ve yaşayabilir.

Zekât, nefsin tezkiyesini sağladıktan sonra kalbin tezkiyesine kulu yaklaştıran bir ibadettir. Kalp tezkiyesi ile hakiki ilim kapıları insana açılır. Zorlar kolaylaşır. İlim edinmek, öncelikle kalbin tezkiyesine bağlıdır. Kalbin tezkiyesi de, sağlam imandan sonra, özellikle amelle, Allah'ın çizdiği sınırlara yaklaşmamakla mümkün olur.[105] Bu noktada kişi nefis tezkiyesini yaşadıktan sonra zekât vesilesiyle kalp tezkiyesine ulaşır. Kişi kalp tezkiyesine ulaşınca, sağlam iman ve ameli güzel ahlakla beraber yaşar.

Sağlam iman ve ameli güzel ahlakla beraber zekât vesilesiyle yaşayan kişi için zekât, Allah dışındaki her türlü istek, arzu ve hırstan fani olmayı; Allah ile baki olmayı kula ikram eder. Zaten kişi eser ve olayları Allah'tan başkasından vehmetme halinden fâni olursa "Beşeri sıfatlardan fani oldu ve Hakk'ın sıfatları ile baki kaldı" denilir. Yine heva ve hevesinden fani olan, Allah Teâla'nın iradesi ile baki olur. Ebu Amr b. Nuceyd: "Nefsi aziz olanın dini zelil olur. Nefsine değer veren dinine kıymet vermez.[106] demiştir. Bu bağlamda zekât nefsanî duygu ve hırsları en aza indirerek ve terbiye ederek kişiyi heva ve hevesinden fani eder; Allah'ın iradesi ile baki eder. Zekât nefsi terbiye edip zelil ederek dinin kıymetini arttırır.

Nefsi terbiye eden zekât, nefsaniyet yıldızlarını Allah'la kurulan yakınlık sayesinde söndürür. Bir sufiye İslam'ın ne olduğu sorulunca: "Nefsi, muhalefet kılıcı ile boğazlamaktır" diye cevap vermiştir. Bilmek lâzımdır ki, bir kimsenin içinde nefsaniyet yıldızları doğarsa, o kimsenin kalbinde Allah ile üns güneşi batar.[107] Bütün bu yönleriyle zekât nefsanî duygu ve hırsları Allah ile kurulan yakınlık sayesinde söndürür. Çünkü nefsanî duygu ve hırslar insanın gönlünde bir güneş gibi doğarsa, Allah'a yakınlık güneşi aynı gönülde batar.

Zekât, şükre yönlendirerek nimetin gerçek sahibini gösterir. Büyüklerden biri: "Şükür, nimeti vereni görerek şükürden gaib olmaktır. Hep nimeti vereni düşündüğün

[104] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 14-18
[105] Ünal, a.g.e., s. 436
[106] Kuşeyrî, a.g.e., s. 146
[107] Kuşeyrî, a.g.e., s. 264

için nimeti ve nimet için şükretmeyi düşünememendir." demiştir.[108] Bu açıdan zekât nimetin gerçek sahibini kişiye göstererek ona sadece nimetin gerçek sahibi için şükretmeyi öğretir.

Demek ki zekât tasavvuf ehline göre bir terbiye ve tezkiye ibadetidir. Sufiler zekât vermenin verenin günah ve kusurlarını azaltsa da zekâtı alana en küçük bir zararı ve onları küçültecek bir yönü bulunmadığını ifade ederek zekât almayı teşvik etmişler; ama kendileri almayı tercih etmemişlerdir. Zekât ibadeti vermeye alıştırdığı kişiyi kendisi muhtaçken bile daha muhtaçları ona tesbit ettirerek vermeye ve paylaşmaya alıştırır. Böylece zekâtla paylaşmaya alışan bir kişi, Allah ile arasındaki perdeleri kaldırır; melekî gücü hayvanî güce üstün kılar; insanların sevgisini de kazanır. Aslında zekâtın aslı ve hakikatı, nimetin cinsinden olmak üzere nimetin şükrünü eda etmektir. Sufiler verdikleri için asla bir dua ve minnet beklemezler. Ancak onlar muhtaç kişinin ettiği duayı da çok önemserler; onun Allah katında geri çevrilmeyecek bir dua olduğuna inanırlar. Dünya sevgisini nefse ağır gelen paylaşma ve verme duygusuyla gönülden çıkartan zekât nefsi emmâreyi etkisiz hale getirir. Çünkü nefsi emmare bencil, kibirli ve cimridir. Zekât kanaati destekler; kanaat içerisinde Rabbine yakınlaşan kişiyi olgunlaştırır. Yani zekât ile kişinin hem ruhu hem bedeni tevazuyu giyinir. Bu tevazu duygusuyla geleceğe yönelik mal biriktirme hırsına ve çoğalan emellerine engel olur. Zekât kişinin bireyselliğini ve bencilliğini bir yana atmasını sağlarken aynı zamanda onu toplumun sorunlarına duyarlı ve paylaşımcı bir ruha dönüştürür.

[108] Kelebâzî, a.g.e., s. 119

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM TASAVVUFUNDA HAC

A. DİĞER DİNLERDE HAC

Hac ibadetinde hac maksadıyla gidilen mekânın, mekân olması açısından diğer mekânlardan farkı olmamakla beraber o mekâna kutsallık katan inanç ve anlayışlar işin özünü oluşturmaktadır. Bu durumu şöyle de ifade edebiliriz: "Haccın temelinde ulûhiyyetin herhangi bir yerde tecellisi inancı yatmaktadır. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin aslında mekân olma açısından diğer yerlerden farkı yoktur. Ancak burada ulûhiyyetin tecellisi, inançla ilgili bir olayın vukuu veya buranın dinî bir şahsiyetle bağlantısı mekânı diğer yerlerden farklı kılmakta, kutsallaştırmaktadır. Böyle bir mekânın esrarengiz oluşu ve korkutucu vasfı da bir kutsallık unsurudur. Kutsal mekân kavramı ve bu tür yerlerin ziyareti ta rih boyunca bütün inançlarda mevcut olmuştur. Kutsal mekânları ziyaretin sebebi o mekânın kutsiyetinin bahşedebileceği maddî, manevî ve ahlâkî faydaları elde etmektir."[1]

Her dinde, hac fenomenini hatırlatacak izlere rastlamak mümkündür. Tarihî, arkeolojik veriler bize, aslında her dinin ibadet esasları arasında haccın varlığını göstermektedir. Günümüzde de ilâhî olsun-olmasın yaşayan bütün din ve inanç sistemlerinde "ziyaret" olayına rastlamak mümkündür. Ancak, hacca en büyük değeri veren İslâm olmuştur. İslâm, Hz. Âdem'den beri var olan, Hz. İbrahim'le müesseseleşen bu ilâhî geleneğin zaman içinde uğradığı tahrifatı temizlemiş, onu aslî esaslarına

[1] Harman, Ömer Faruk, *"Hac",* D.İ.A., İstanbul, 1996, C. 14, s. 382

kavuşturmuş ve artık değişmez kurallar halinde yeniden organize etmiştir. Bugün de Müslümanların hayatında en önemli olaylardan birisi muhakkak ki hacdır.[2]

Kabileci, millî ve evrensel dinlerin hepsinde kutsal kabul edilen mekânlar ve bu mekânların ziyareti söz konusudur. Yakîndoğu'da, milâttan önce II. binyıldan itibaren hac yerleri özellikle vahalarda ve şehir kültürünün bulunduğu yerlerde teşekkül etmiştir. Hititler'de kral, başrahip sıfatıyla her yıl kış mevsiminde krallığın büyük ibadet merkezlerini ziyaret ederdi. Bu ziyaret esnasında hem güzergâh hem de ifa edilecek merasimler ayrıntılı olarak düzenlenmişti. Eski Çin'de bilinen ilk hac merkezleri T'ai-shan, Hua-shan, Heng-shan, Non-yu-shan ve Sung-shan adlarını taşıyan beş dağdı.[3]

Yüzyıllardan beri buraya yalnız Çin'den değil Japonya, Moğolistan, Mançurya, Orta Asya ve Hindistan'dan hacılar gelmektedir. Hacılar, on-on beş kişilik gruplar halinde sessizce meditasyon yaparlar, sadece bitkilerle beslenirler, uzun yolculuk esnasında tövbe ederler, hac mahallerine vardıklarında ise yıkanıp temizlenerek tapmağa girerler, evlerine dönünceye kadar ibadet ve riyazete devam ederlerdi. Hinduizm'de de hac ibadeti vardır. Hint yarımadasının Aryalar'ca istilâsı ve Hindu tapınaklarının inşası ile birlikte ziyaret edilecek yerlerin sayısı da artmıştır. Hinduizm'de Benâres'i ziyaret etmek ve Ganj nehrinde yıkanmak, ölümden sonra yeniden dünyaya gelişte daha mutlu olma ümidini vermektedir. Ganj nehri ve buradaki Benares şehri Hinduların en önemli hac yerlerindendir. Budizm'de de Hinduizm'de olduğu gibi birçok ziyaretgâh vardır.[4]

Budizm'de hac ziyareti, Buda'ya ait mekânlarla ondan kalanların bulunduğu yerlere yapılır. Buda, müridlerinden Ananda'yı görevlendirerek cesedinin küllerinin stupalarda (Budan'dan geriye kalanların korunduğu yerler) saklanmasını istemiş, ölümünden sonra Buda'nın külleri önce sekize bölünmüş, daha sonra iki stupaya daha bölünerek on stupada saklanmıştır. Buda'nın cesedinin külleri dışında Budist gelenek yine ona ait iki mirasa daha sahiptir. Budizm'de hacla ilgili en eski belgeler Kral Aşoka'nın fermanlarıdır. Japon inançlarına göre dağlar tanrıların yurdudur ve bundan dolayı dağ tepeleri yüzyıllardır hac yeri olmuştur. Milâttan sonra VIII. yüzyıldan

---

2 Bayyiğit, Mehmet, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1998, s. 27

3 Harman, a.g.md., C. 14, s. 382

4 Harman, a.g.md., C. 14, s. 382

itibaren de Budist ibadet mekânları olarak dağ tepeleri ziyaret edilmiştir. Helenist-Roma dönemine kadar Mısır dininin her devresinde hac ibadeti mevcuttu. Belli başlı hac yerleri kedi başlı tanrıçanın tapınağının bulunduğu yine Delta'daki Bubastis idi. Suriye'de Byblos, Aphaka, Tyr, Heiiopo-lis (Baiebek) ve özellikle Hierapolis önemli hac merkezleriydi. Bilhassa Romalılar döneminde çok sayıda yabancı, uzak ülkelerden buraları ziyarete geliyordu.[5]

Yahudilerde ibadet, günlük ve haftalık olmak üzere ikiye ayrılır. Günlük ibadet; sabah, öğle ve akşam yapılır. Haftalık ibadet, cumartesi günü sinagogda yapılır.[6] Bütün bu ibadet şekillerinin yanında Tevrat, bütün yahudi erkeklerini yılda üç defa Kudüs'te Yahve'nin huzurunda bulunmaya mecbur ediyordu. Bunlar Fısıh (Paskalya-mayasız ekmek), Şavuot (Pentekost-haftalar) ve Sukkot (çardaklar) bayramlarıydı. Hac, yahudilerin millet olmalarından itibaren kurumlaşmış ve erkeklerin üç bayramda Kudüs'e gitmeleri istenmiştir.[7]

Yahudilik'teki hac mekânlarını üç grupta toplamak mümkündür. 1. Kudüs ve çevresinde oluşmuş, tarihî özelliğe sahip ve Kitâb-ı Mukaddes'in tarihi içinde ortaya çıkan mekânlar. 2. Genelde Celîle'de bulunan, Talmud ve Kabala'da adı geçen bilgelerin mezarları. 3. Diaspora (Filistin dışında yahudilerin yaşadıkları yerler) bilgelerine ve azizlere adanan İsrail'in çeşitli bölgelerindeki merkezlerdir.[8]

Milâttan sonra 70 yılında mabedin yıkılışından sonra mâbedle ilgili hac artık yapılmadı; ancak yahudilerin kutsal topraklara yönelik ziyaretleri devam etti. Kudüs'te Süleyman Mabedi'nden geriye kaldığına inanılan "ağlama duvarı" önemli bir ziyaret mahalli oldu. Günümüzde yahudiler belli günlerde bu tür yerleri ziyaret eder, bu ziyaretlerin şans getireceğine, talihsizliklere iyi geleceğine inanırlar. Hac mahallerinde dua edilir, adaklar adanır, bazen da istekler kâğıda yazılıp bırakılır. Ağlama duvarı veya Süleyman Mabedi'nin batı duvarı dışındaki ziyaret merkezlerinde azizlere yalvarılıp şefaatçi olmaları istenir.[9]

---

5 Harman, a.g.md., C. 14, s. 382-383
6 Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara, 1997, s. 255
7 Harman, a.g.md., C. 14, s. 383
8 Harman, a.g.md., C. 14, s. 383
9 Harman, a.g.md., C. 14, s. 384

Özetle yahudilikte hac, mayasız ekmek, haftalar ve haymeler bayramlarında Süleyman Mabedinde yapılmaktadır. İsrailoğullarının yılda üç kere Kudüs'teki Beyt-i Mukaddes'e (Süleyman Mabedi) yapmaları gereken bu ziyaret erkeklere farz kılınmış, daha sonra garip, öksüz ve dul kadınların da katılabilecekleri beyan edilmiştir. Günümüzde, İsrail Devletinin kurulmasıyla Yahudiler, Kudüs'ü yeniden hac merkezi yapmışlardır. Tarihleri boyunca ortaya çıkan kral, peygamber ve veli kimselerin kabirlerinin ziyaret edilmesi yine yaygınsa da, daha muteber olan yer Kudüs'deki Süleyman Mabedi'nin ayakta kalan, Batı Duvarı "Ağlama Duvarı"dır.[10]

Hıristiyanlıkta ibadet, kiliselerde cemaatle ve papaz nezaretinde yapılır. Aynı zamanda "ferdi dua" ve "oruç" da vardır.[11] Bunun yanında hıristiyan inancına göre Yeni Ahid'de haccın önemi ve anlamı pek açık değildir. Luka İncil'ine göre Hz. İsa on iki yaşında iken ebeveyniyle birlikte Kudüs'e mabedi ziyarete gitmiştir. İlk hıristiyanlar Yahudilik'te olduğu gibi Kudüs'teki mabedi ziyaret ediyorlardı. Bununla birlikte kilise yeni bir tapınak yapmak istiyordu.[12]

Kudüs'e yapılan haccın gelişmesinde dinî zorunluluktan ziyade Konstantin'in etkisi önemli bir rol oynadı. Konstantin'in Kudüs'ün çeşitli yerlerinde başlattığı kilise yapımı, birçok hıristiyanı İsa'nın doğup yaşadığı ve çarmıha gerildiği yerleri görmeye teşvik etti. Kudüs'e yapılan haccın yanı sıra türbeleri, hatta manastırlarda yaşayan rahipleri ziyaret de bir tür hac olarak mütalaa ediliyordu. Diğer bir hac şekli de azizlerin ve şehidlerin mezarları üzerine yapılmış kiliseleri ziyaret etmekti. Doğu Hıristiyanlığı'ndaki haccın kökleri ilk olarak Hz. İsa'nın doğup misyonunu ifa ettiği Filistin'e, ikinci olarak da hıristiyan manastır hayatının (monastisizm) beşiği olan Mısır'a kadar uzanır. Eski İsrail'de ve ilk devir Hıristiyanlığı'nda haccın anlamı aynıdır.[13]

Rus hacıları da Kudüs'e beyaz kefen götürür, Hz. İsa'nın vaftiz olduğu Ürdün nehrinde bu kefenlerine sarınarak yıkanırlar. Diğer doğu hıristiyanları ise beyaz kefenleri Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği cuma günü onun mezarına koyarlar. Genelde

---

[10] Bayyiğit, a.g.e., s. 28-30
[11] Tümer, a.g.e., s. 293
[12] Harman, a.g.md., C. 14, s. 384
[13] Harman, a.g.md., C. 14, s. 384

gruplar halinde Kudüs'e gidip dönen hacılar, dönüşlerinde bu görevi tamamladıkları için kilisede şükran duaları yapar, Kudüs'ten getirdiklerini dağıtırlar. Hac bir hıristiyanın kurtuluşa ermesi, ilâhî varlıkla temas kurması ve dolayısıyla hac beldesinde tabiatüstü güçten inayet elde etmesi anlamını taşır.[14]

Filistin'in müslümanların eline geçmesi üzerine bu defa Avrupa'da hac merkezleri ortaya çıkmaya başladı. Roma'da iki büyük havarinin (Petrus ve Pavlus) ve imparatorluğun hıristiyanlara karşı baskısının sonucunda şehid edilen azizlerin cesetlerinin Avrupa topraklarında bulunması dolayısıyla burası diğer merkezlere göre öne çıktı. İspanya'da Santiago de Compostela'da havarilerden Büyük Yakub'a atfedilen mezar önemli bir hac merkeziydi. Kudüs, Roma ve Santiago de Compostela olmak üzere dünyada üç hac merkezini "mukaddes sene" dolayısıyla ziyaret edenlere Katolik kilisesince endüljans verilmektedir. Avrupa'da bilinen ilk hac yerleri, azizlere ait kutsal eşya ve kalıntıları ihtiva eden mezarlardır.[15]

Hıristiyanlık'ta hac önceleri, günahkârların günah çıkarma sonucunda günahlarına bir kefaret olmak üzere bu dünyada takdir edilen bir çeşit ceza idi. Modern çağdaki ulaşım kolaylıkları haccın daha kolektif bir görünüm kazanmasına yol açtı. Günümüzde Avrupa'da hac maksadıyla en çok ziyaret edilen yer Güney Fransa'daki Lourdes'dur. Tıbbın tedavi edemediği hastalıkları nehrin kenarında yapılmış özel banyoları ile iyileştirdiğine inanılan bu yeri yılda yaklaşık beş milyon kişi ziyaret etmektedir. İkinci sırayı, yılda dört milyon kişiyle Portekiz'deki Fâtima almaktadır. Paris'teki Rue du Bac ise yılda bir milyon kişi tarafından ziyaret edilmektedir. Roma'ya yapılan hacca gelince buraya en çok kutsal yıllarda gidilmektedir.[16]

Hıristiyanlığın Anadolu topraklarında da ziyaret yerleri vardır. Bu mekânlar Hıristiyanlık tarihi ve önemli şahsiyetleriyle bağlantılıdır. Pavlus'un misyonerlik gezileri esnasında dolaştığı yerler bugün bazı hıristiyalarca ziyaret edilmektedir. Antakya bu yerlerden biridir. Pavlus, Petrus ve Barnaba burada Hıristiyanlığı yaymışlar, diğer bir kutsal mekân da Efes'tir. Günümüzde hıristiyanlar, Hz. İsa'nın hayatının üç safhasını oluşturan doğuşu (Noel), Haç'a gerilişi (Yaslı Cuma) ve yineden dirilişi (Paskalya)

[14] Harman, a.g.md., C. 14, s. 384-385
[15] Harman, a.g.md., C. 14, s. 385
[16] Harman, a.g.md., C. 14, s. 385

hatırasına, bu olayların cereyan ettiği günlerce, Kudüs ve Betlehem'de hac yapmaktadırlar. Bu kutsal mekânların yanı sıra, ilk Hıristiyan azizlerinin ve diğer din büyüklerinin mezarlarının bulunduğu Roma'da ziyaret edilmektedir.[17]

Hac ibadeti ulûhiyyetin tecellisi, inançla ilgili bir olayın vukuu veya buranın dinî bir şahsiyetle bağlantısı mekânı diğer yerlerden farklı kılmakta, kutsallaştırmaktadır. Böyle bir mekânın esrarengiz oluşu ve korkutucu vasfı da bir kutsallık unsurudur. Kutsal mekân kavramı ve bu tür yerlerin ziyareti ta rih boyunca bütün inançlarda mevcut olmuştur. Kutsal mekânları ziyaretin sebebi o mekânın kutsiyetinin bahşedebileceği maddî, manevî ve ahlâkî faydaları elde etmektir. Her dinde, hac fenomenini hatırlatacak izlere rastlamak mümkündür. Tarihî, arkeolojik veriler bize, aslında her dinin ibadet esasları arasında haccın varlığını göstermektedir. Günümüzde de ilâhî olsun-olmasın yaşayan bütün din ve inanç sistemlerinde "ziyaret" olayına rastlamak mümkündür. Ancak, hacca en büyük değeri veren İslâm olmuştur. İslâm, Hz. Âdem'den beri var olan, Hz. İbrahim'le müesseseleşen bu ilâhî geleneğin zaman içinde uğradığı tahrifatı temizlemiş, onu aslî esaslarına kavuşturmuş ve artık değişmez kurallar halinde yeniden organize etmiştir.

[17] Bayyiğit, a.g.e., s. 30

B. İSLAM DİNİNDE HAC

Haccın Hz. Âdem dönemine kadar uzanan bir geçmişi vardır. Kâbe'yi önce melekler tavaf etmiş, daha sonra da Hz. Âdem Allah'ın emriyle Mekke'ye giderek Arafat'ta Hz. Havva ile buluşup kendisine Beytullah'ın etrafındaki hacla ilgili mukaddes yerleri gösteren meleklerin rehberliğinde haccetmiştir. Başka İslamî kaynaklara göre Cenâb-ı Hakk'ın Hz. İbrahim'e, *"İnsanlar arasında haccı ilân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde kendilerine ait birtakım yararları yakından görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları kurban kesmeleri için sana Kâbe'ye gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyin hem de yoksula, fakire yedirin; sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o eski evi tavaf etsinler."*[126] emrini vermesinden sonra, insanları hac yapmak üzere Mekke'ye davet eden ilk peygamberin İbrahim olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İbrahim haccın menâsikini tespit ederek Kâbe'nin her yıl ziyaret edilmesini sağlamış ve oğlu Hz. İsmail'i orada bırakıp Filistin'e dönmüştür; o tarihten sonra gelen peygamberler ve ümmetleri de Kâbe'yi ziyaret etmişlerdir.[127]

Bir kısım kaynaklara göre İslam'da Kâbe ve hac ibadetinin tarihi Hz. Âdem'e kadar dayandırılmaktadır.[128] Diğer kaynaklara göre de hac, İslâm'dan önce, Araplar arasında yaygın olan ve menşei Hz. İbrahim'e kadar uzanan bir ibadettir. Kur'an ve hadisler bize, Hz. İbrahim'in haccından bahsetmekte, Kâbe'nin ve hac menâsikinin tarihçesini vermektedir. Mesela, azıkları tükenen Hz. Hâcer, çocuğunu bırakıp, bir can yoldaşı ve su bulabilmek için yakınlarında bulunan bir tepeye (Safâ) çıkıp etrafa bakındı. Hiçbir şey göremeyince, bu sefer karşı taraftaki diğer bir tepeye (Merve) çıktı. Vadiye inince, çocuğunu göremediğinden koşuyordu.[129] Başka bir misal ise, Hz. İbrahim Allah'a bağlılık ve itaatin emsalsiz bilinciyle, oğlunu kurban etmeye yöneldi. Allah yolunda, tereddütsüz fedakârlığın bu en yüksek nişanesine karşılık İsmail'in

---

[126] Hac, 22/27-29
[127] Özaydın, Abdülkerim, *"İslâm'da Hac",* DİA., İstanbul, 1996, C. 14, s. 386
[128] Ezrâkî, Ebu'l-Velîd Muhammed, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, (çev. Yunus Vehbi Yavuz), İnsan Yay., İst., 1980, s. 35-40
[129] Bayyiğit, a.g.e., s. 33

yerine kurban edilmek üzere gökten bir koç indirildi. Böylece kurban, insanın Allah için yaptığı fedakârlığın timsali olarak bütün ümmetlere farz kılındı.[130] Bütün bu bilgilere dayanarak kaynakların sahihliğini de işin içine katacak olursak hac ibadetinin menşeinin ve haccın menâsiklerinin uygulanmasının Hz. İbrahim'e ait olduğunu söyleyebiliriz.

Tarihsel olarak hicretin onuncu senesinde, Hz. Peygamber ilk ve son haccını (Hacetü'l-Vedâ) ifâ etmiş, haccın günümüze kadar değişmeyen esaslarını tespit ve tâlim buyurmuştur. Yüzyıllar boyu aslî özellikleri korunarak devam ede gelen İslâmî hac, günümüzde de her yıl milyonlarca müslümanın yerine getirdiği bir ibadettir.[131] Hac ibadetinin menâsiklerinin uygulanması ve onun hakkıyla yerine getirilmesi hususunda son noktayı Hz. Peygamber koymuştur.

Haccın ilk manevî ve ruhanî manası; hacıların sadece Allah için yaptıkları bir yolculuk olmasıdır. Onlar bu yolculuğu kendilerini arındırmak için yapmışlardır. Sırf bu nedenle her türlü tartışmadan kaçınırlar. Onlar Allah'tan her türlü günahları için af diler ve yalvarırlar. İkinci olarak dua ve ibadetin geleneksel kuralları Allah'ın bir olduğunu ve O'nun eş ve ortağının olmadığını tekrar ederek toplanmalarıdır.[132]

Mekke'ye haccın, bütün Müslümanlar için ruhsal ve maddi olarak yapıldığı tasvir edilir. Bir hacının belli rûkunlara itaat etmesi düşünülür. Aksi takdirde onun haccı kabul edilemez. Namaz ve oruç gibi diğer ibadetlerde olduğu gibi hacda da en temel şart, niyet etmektir.[133] Bunun yanında İslam'ın beşinci rüknü olan hac, adeta diğer rukûnleri de içine alan çok yönlü bir ibadettir. O, namaz ve oruç gibi bedenî bir ibadet olduğu kadar; zekât, gibi malî bir ibadettir.[134] Haccın kullukta kâmil nokta olması bütün ibadetleri içerisine almasından ve çok yönlü bir ibadet olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü kulluğun bütün gereklilikleri ve renkleri hacda yaşanır.

Hac Allah için sevginin ve insan kardeşliğinin en temel işaretidir. Son yıllarda hacı sayısında çok yoğun bir artış meydana gelmiştir. Müslüman entelektüelleri ilgilendiren son dönemin problemlerini çözmek, bu hususstaki metodları benimsemek

---

[130] Bayyiğit, a.g.e., s. 34
[131] Bayyiğit, a.g.e., s. 36-37
[132] Sardar, Ziauddin, *The Encyleopaedia of Islam (New Edition)*, Vol. III, 1971, Leiden, s. 35-36
[133] Nasr, a.g.e., s. 119-120
[134] Yılmaz, Musa Kazım, *"Haccın Hikmetleri"*, Diyanet Dergisi, C. 26/3, Ankara, 1990, s. 47-68

haccın boyutlarındandır. Ayrıca taşımacılık hususundaki gelişmeler, yolculuğu daha kolay, daha güvenli ve daha ucuz yaptı. Yolculuk için daha az çaba ve hazırlık gerektirdi. Sonuç olarak hacı sayısı yoğun bir şekilde artıyor. Bu nedenle şimdi her yıl hac yapan hacılar iki milyonun üzerine çıkmıştır.[135]

İslam'da hac bir yandan Kâbe'ye gitmek için yeryüzünde menziller katetmek; diğer yandan aynı zaman dilimi içinde nefs menzillerinde mesafe almak; manevî, ahlâkî ve ilâhî bir sefer yapmak, bu suretle kâmil ve faziletli, takva sahibi ve ârif bir mü'min olmaktır. Maddî seferle manevî sülûk aynı andadır ve eş zamanlıdır. İslam'da hac insan merkezlidir, gaye insanî meziyet ve hasletlerin geliştirilmesi ve yetkinleştirilmesidir, kişinin insan ve eşref-i mahlûkat olduğunun bilincine vararak buna göre kendine bir çeki düzen vermesi, nefsini zapt-u rapt altına almasıdır.[136] Bu nedenle hacca manevî seyr olarak bakarız. Kişi hac ile hem yeryüzünde menziller katederken hem de manevî âlemde seyr u sülûkünü tamamlama gayretindedir. Seyr u sülûkünü tamamlama gayretinde olan bir kişi nefs terbiyesi ve ahlakî zafiyetlerin ortadan kalkmasında ciddi bir yol almaktadır.

Namaz ve hac Hakk'ın huzuruna davettir. Bir Müslüman hacca gidebilecek güç ve imkânı bulabiliyorsa, o bu çağrının doğrudan muhatabıdır ve fazla gecikmeden bu daveti kabul etmelidir. Nitekim Yüce Allah *"Yoluna gücü yetenlerin Beyt'i Hacetmeleri, insanlar üzerinde Allah'ın bir hakkıdır"*[137] buyurmuştur. İnsan, Allah'ın seçkin davetlileri arasına girdiğini ve O'nun huzuruna hangi ruh hali ile gideceğini idrak etmelidir.[138] Namaz esnasında kıyamda hac esnasında özellikle tavaf ve Arafatta vakfede Hakk'ın huzuruna davet hissedilir. Önemli olan inanan kişinin bu davete icâbeti ve bu icâbetin hakkını vermesidir.

Hac, Allah'ın ayetlerini yüceltmek içindir. Hac, Allah Teâlâ'nın yeryüzüne koyduğu alametlerini (şeâir) tazim için konulmuştur. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"Yeryüzünde insanlık için konulmuş ilk ev, hiç şüphesiz ki Mekke'deki*

---

[135] Sardar, Ziauddin, *The Hajj* – A Select Bibliography, Muslim World Bk. Rev. 3, London, 1982, s. 57
[136] Uludağ, Süleyman, *"Cemâl-i Kâbe ve Hac*", Keşkül Dergisi, Hac Özel Sayısı, İstanbul, 2006, s. 15
[137] Âl-i İmran, 3/97
[138] Erul, a.g.e., s. 13-14

Kâ'bedir."[139] Özellikle namaz ve hac ibadeti Allah'ın ayetleri yüceltmek ve Allah'ın zikrini gönüllere hissettirmek için emredilmiş ibadetlerdir. Namazda kıraat esnasında; hacda lebbeyk niyazıyla başlayan tesbih ve tenzihle devam eden tavaf, vakfe, kurban kesme ve şeytan taşlamada ayetler yüceltilir; Allah'ın zikri hissedilir.

Hac sadece Allah'ın zikrinin hissedildiği ve ayetlerin yüceltildiği bir iadet değildir. Aynı zamanda hac birlik ve beraberlikten doğan kuvvetin fark edildiği bir iadettir. Hacda insanlar ferd olarak fani, cemiyet olarak baki olurlar. Cemiyete faydalı olmak için gönüllü olarak her türlü fedakârlığa katlanır, gerektiğinde bu uğurda seve seve canlarını feda ederler.[140]

Hac, İslam'da Allah'ın yeryüzündeki evinin melekler ve insanlar tarafından ziyaret edilmesi şeklinde tarif edilebilir. Aslında Allah'ın evi olan Kâbe'nin kâinatın yaratılış öncesine kadar uzanan bir geçmişi vardır. Bu rivayetlerden birine göre Kâbe, göklerin ve yerin yaratılışından kırk sene önce su üzerinde adeta köpük misali yüzmekteydi. İşte bu andan itibaren yeryüzü belirgin hale gelmeye başladı. Diğer bir rivayete göre ise melekler Arş-ı A'lânın altındaki bir evi tavaf etmekteydiler. Daha sonra Allah Teâlâ, semavî yaratıkların bu yaptıklarını yeryüzünde bulunan yaratıkların da yapabilmesi için orada da bir ev inşa etmek üzere melekleri gönderdi.[141] Muhammed Hamidullah (Öl. 1423/2002) bütün bu rivayetleri eserlerinde gözler önüne sermiştir.

Hac Allah'ın yeryüzündeki evinin melekler ve insanlar tarafından ziyaret edilmesi manası taşısa da hac ibadeti ile beraber namaz, oruç ve zekât gibi çeşitli ibadetleri yapmak insan şahsiyetinin eğitimine, nefsinin temizlenmesine ve hayatın sorumluluklarını taşımayı sağlayan yararlı, övülmüş birçok sıfatlarla eğitilmesine, ruh sağlığı yerinde olgun kişiliğin oluşmasına yardım eder. [142] Bu çeşit ibadetleri yapmak insana hayatın güçlüklerine katlanmayı, nefisle mücadele etme ve arzularını kontrol etmeyi, irade gücü, kararlılık, insanları sevme ve onlara iyilik etmeyi öğretir; onlarda sosyal birliktelik ruhu, yardımlaşma ve dayanışma duyguları yükselir.

---

[139] Âl-i İmrân, 3/96
[140] Uludağ, a.g.md., s. 94
[141] Hamidullah, Muhammed, *"İslam'da Hac",* (çev. M. Akif Aydın), İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 8/1-4, İstanbul, 1984, s. 123-162
[142] Necati, a.g.e., s. 289

Hac iç içe geçmiş binlerce hikmeti, bünyesinde barındıran bir ibadettir. Hac ibadetini eda ederken, daha önce görmediğimiz pek çok olayla karşılaşırız. İlk bakışta, aklımızla bunların anlamını ve hikmetini kavrayamayabiliriz. Evvela şunu ifade etmek gerekir ki; hac ibadeti, akıldan ziyade kalp ve ruhun önde yürüdüğü bir ibadettir ve kalbin inkişaf etmesini sağlar.[143] Mesela şeytan taşlamayı düşündüğümüzde taşlanan şeytanın kişiye olumsuz duygu ve düşünceler ilham eden kişinin kendi şeytanı olduğunu anlamak lazımdır.

Hac, insanın nefsini günahlardan temizler, duru bir hale getirir, onu ihlâsla donatır, yeni bir hayatın kapılarını aralar. Hac, imanı kuvvetlendirir. Allah'a verilen sözün yenilenmesine yardım eder. Hac mümine, İslam'ın muhteşem geçmişini hatırlatır. Öte yandan hac, zorluklarıyla insanı sabra ve tahammüle alıştırır, disipline eder ve ona emirlere uyma şuurunu kazandırır.[144] Hac vesilesi ile kul, Rabbine daha iyi şükreder; Rabbi'nin kendisine verdiği mal, sağlık ve afiyet nimetlerine daha içten şükretme fırsatını yakalar. Hac emirlere uyma şuuruyla beraber kişiye manevî ve ahlakî yücelişi kişiye sunar.

Hac, Rabbimize yolculuktur. Allah dışındaki her şeyden Allah'a gidiştir. Bu yolculuk nefsin arzuladığı şeyleri terk, iyi ve güzele niyet maksatlı ise hakiki hac yolculuğu budur. Binlerce yolcu, Mekke ve Medine arasını çeşitli maksatlarla kat eder. Fakat dine yardım ve o uğurda kendini feda etme niyeti yolcu ile muhaciri birbirinden ayırır.[145] İsterse her ikisinin yolculuk şekli de aynı olsun, durum değişmez. Hatta nefsin arzuladığı şeyleri terk, iyi niyet ve güzel hedefler kastedilerek yolculuk yapılırsa, bütün bunlar da ibadet hükmünü alır.

Hac Rabbimize yolculuk ederken kardeşliğin özü ve beslendiği kaynaktır. Çünkü kardeşliğin ilk sebebi, aynı esaslar dâhilinde birleşmek ve kaynaşmaktır. Kişiler arasında ortak yönlerin kuvvetli olması nispetinde ülfet ve kaynaşmak kuvvet kazanır. Ruhların birbirlerine benzemesinden vuslat meydana gelir ki bu, kardeşliğin ikinci

[143] Yağmur, Abdurrahman, *Her Yönüyle Hac,* Rehber Yay., İstanbul, 2006, s. 22
[144] Yağmur, a.g.e., s. 25-26
[145] Gazâlî, Muhammed, a.g.e., s. 93-94

mertebesidir.[146] Farklı uyruk ve cinsiyetteki kişiler hac esnasında ruhların vuslatı ve bütünleşmesini yaşar. Bu vuslat ve ünsiyetten kardeşlik ve birlik doğar.

Vuslat ve bütünleşme sonucu birlik ve beraberliği yakalayan ruhlar ilk ecdaddan kıyameti görecek son toruna kadar, bu fırsatı yakalayanlarla birlikte, zamanda ve mekânda genişleme imkânı bulur. İçimizdeki cehennemlerden, içimizdeki cennetlere sefer edebilme bahtiyarlığıdır.[147] İçindeki cehennemden içindeki cennete sefer edebilme bahtiyarlığını yaşayan ruhlar, hem bu dünyada hem ahrette vuslat ve birlik sevincini yaşarlar.

Kadınların içlerindeki cenneti yaşayacakları ve kendi cihad sevaplarını alacakları ibadet hac ibadetidir. Nitekim Hz. Aişe "Biz cihadı amellerin en faziletlisi görüyoruz. O zaman biz cihad etmeyelim mi?" diye sorunca, Hz. Peygamber (s.a.v.): "Hayır, Siz kadınlar için cihadın en faziletlisi, mebrur hacdır."[148] cevabını vermiştir.[149] Demek ki hac ibadeti esnasında kadının nefsini terbiyesi ve onunla mücahedesi cihad sevabına denktir.

İnsanın nefsiyle mücahedesinin kapılarını açan hac ve umre ziyaret demektir. Bu ziyaret, mutluluk ehlinin dünya hayatında, kalpleri ve amelleriyle, ahirette ise zatları ve varlıklarıyla Allah'ı ziyaret etmeleri demektir. Hac ve umreyi peşpeşe yapmak gereklidir, çünkü o ikisi, tıpkı körüğün altın ve gümüşün pasını silmesi gibi, yoksulluğu ve günahları temizler.[150] Hac ve umre Allah'ı, Rasûlünü ve bütün büyükleri ziyaret ederek onların manevî feyz ve ikramlarına kavuşmak demektir.

Bütün bu ifade edilenlerle beraber hac ibadeti söz edilen bütün bu manevî faydalarının yanında hacıların ahlakî gelişimlerine de vesile olmaktadır. Mesela hacıların %22.1'inin hac öncesi zaman zaman yalana başvurduklarını, ancak hac sonrası bunların büyük oranda (%93.6) yalan söylemeyi terk ettikleri, çok az da olsa %6.41'inin ise devam ettikleri tespit edilmiştir. Hacılar arasında da hac öncesi küskünlük ve dargınlığın yaygın olduğu (%47.88) anlaşılmaktadır. Tespit ettiğimiz diğer mesele,

---

[146] Mâverdî, a.g.e., s. 215
[147] Meriç, a.g.e., 124
[148] Buharî, Hac, 4/6
[149] Akyüz, a.g.e., s. 104
[150] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 12-13

haram-günah ve kötü alışkanlıklar içinde küskünlüğün en yüksek orana sahip olmasıdır.[151]

Sonuç olarak tasavvuf ehlinin de kabul ettiği bir gerçek olarak Hz. İbrahim, haccın menâsikini tespit ederek Kâbe'nin her yıl ziyaret edilmesini sağlamış ve oğlu Hz. İsmail'i orada bırakıp Filistin'e dönmüştür; o tarihten sonra gelen peygamberler ve ümmetleri de Kâbe'yi ziyaret etmişlerdir. Ancak hac ibadetinin menâsiklerinin uygulanması ve onun hakkıyla yerine getirilmesi hususunda son noktayı Hz. Peygamber koymuştur. Kişi hac ile hem yeryüzünde menziller katederken hem de manevî âlemde seyr u sülûkünü tamamlama gayretindedir. Seyr u sülûkünü tamamlama gayretinde olan bir kişi nefs terbiyesi ve ahlakî zafiyetlerin ortadan kalkmasında ciddi bir yol almaktadır. İslam tasavvufunda hac ibadeti, akıldan ziyade kalp ve ruhun önde yürüdüğü bir ibadettir ve kalbin inkişaf etmesini sağlar. Hac, insanın nefsini günahlardan temizler, duru bir hale getirir, onu ihlâsla donatır, yeni bir hayatın kapılarını aralar. Hac, imanı kuvvetlendirir. Allah'a verilen sözün yenilenmesine yardım eder. Hac mümine, İslam'ın muhteşem geçmişini hatırlatır. Hac, Rabbimize yolculuktur. Allah dışındaki her şeyden Allah'a gidiştir. Bu yolculuk nefsin arzuladığı şeyleri terk, iyi ve güzele niyet maksatlı ise hakiki hac yolculuğu budur. Hac Rabbimize yolculuk ederken kardeşliğin özü ve beslendiği kaynaktır. Hac ve umre Allah'ı, Rasûlünü ve bütün büyükleri ziyaret ederek onların manevî feyz ve ikramlarına kavuşmak demektir.

[151] Bayyiğit, a.g.e., s. 154-155

C. İSLAM TASAVVUFUNDA SEYR-SEYAHAT

Tasavvufta sufilerin geçirdiği bedenî ve manevî seyri anlayıp bu seyrin en güçlü manevî seyr olan hac ibadeti ile bağlantısını kurmak bu konuyu ele alma nedenimizdir. Sufiler tarafından tecrübe edilen manevî seyr ile manevî makamların mekânı olan hac ibadeti arasında yaşanan seyr arasındaki bağlantı noktalarını bu konumuzda ele alacağız.

Tasavvuf ehline göre seyr ile manevî yolculuk kasdedilmektedir. Aslında sûfîlerin yolu içtihâd, sülûk, seyr ve tayr üzerine bina edilmiştir. Son nokta "tayr"dır ki Hakk'a ermektir. Şöhreti terk edip kanaati seçip tam bir ictihâd ile gayretle tarikata suluk kapısından girmek demektir.[152] Hac ile manevî seyr içerisinde yol alıp seyr u sülûk kapısından nefsi terbiye ve ahlakı güzelleştirme söz konusudur.

Hac tasavvuftaki iki çeşit seyahati de içine alır. Hacı hem bedenin hem mananın seyahatini aynı anda hacda yaşar. Nefs, Hak dostlarını görmek ve ilâhi kudretin tezahürlerinden ibret almak için yeryüzünde seyahat eder. Kalp, melekût âleminde seyahat eder. Bu esnada gaybı müşahede eden salikin üzerine feyz gelir. Nefs de kalp de tatmin olur.[153] Hem mananın hem bedenin seyahat esnasında tatmin olması; inen feyizlerden nasiplenmesi hac ibadeti ile mümkündür.

Hac hem bedenin hem mananın seyahatidir. Hac, Allah'a bir seyrdir; Allah'ta bir seyrdir; Allah'la bir seyrdir. Tasavvufta tecrübe edilen kulun günahkârlıktan Allah'ın isim ve sıfatlarına yöneldiği manevî sefer hac esnasında yaşanmaktadır.

1. Seferullah: Kulun, günahkârlıktan bilgiye; törensel âdetlerden boyun eğmeye bir yolculuğudur.

2. Sefer ilâllah: Kulun, ihmalkârlıktan kulluğun göstergesi olan Allah'ın isimlerini tekrarlamaya doğru bir yolculuktur.

---

[152] Bursevî, a.g.e., C. 5, s. 134
[153] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 467-468; Kara, a.g.e., s. 220-221

3. Sefer billâh: Salik, zirveye ulaşır. Dünyanın tekrar düzenlenmesi ve aydınlanması için Allah'a bağlanmasıyla beraber salik, düşük bir noktaya tekrar gelir.

4. Sefer fillâh: Kulun, All ah'ın isimlerine ve O'na bağlılık çizgisinde tekrar O'na dönme yolculuğudur.[154] Hac ibadeti kulun günahkârlıktan bilgiye; ihmalkârlıktan kulluğa; kulluktan tam bir Allah'a bağlanmaya ve en son olarak Allah'ın isim ve sıfatlarında Rabbiyle buluşmasına denir. Kul değişen haller ve seyrler içerisinde manevî makamlar edinir.

Hac esnasında manevî seferleri yaşayan kişi hem manevî seyrini hem mana büyüklerine bağlanmanın sülûkünü yaşar. Zaten seyr ve sülûk birbirinin ayrılmaz parçaları sayılır. Tasavvuf yolunda "seyr" için sülûkün lüzumu, namaz için abdestin lüzumu gibi sayılmıştır. Nasıl abdesti olmayanın namazı yok demekse, sülûkü olmayanın da seyri yok sayılır.[155] Tasavvufî bir ıstılah olarak, müridin dervişliğe başlayışından vuslatını, tasavvufî yolculuğunu tamamladığı noktaya kadar yaptığı manevî ve kalbî sefer ve yolculuğun adıdır.[156] Nefsi terbiye ve kötü ahlakî özellikleri bırakış ile hacı manevî seyr u sülûkunu yerine getirir.

Nefsi terbiye, hac esnasında hacının manevî seyr u sülûkunu yerine getirir. Zaten bütün mistik hareketlerde olduğu gibi tasavvufta da bu yolculuğun tabiî neticesi olarak bir kademeleşme, basitten mürekkebe doğru bir gidiş, iyiye mükemmele doğru bir yürüyüş söz konusudur. Bu tekâmülü gerçekleştiren sûfiye "sâir, seyyar, sâlik" gibi isimler verilir. Allah'a doğru manen seyr eden dervişin yolculuğu ile ilgili tasnif şöyledir:

1. Seyr ilâlllah: Bu makam, Allah'a seyrdir. Nefisten hareket edip kalp makamının sonuna yani "ufuk-ı mübin" e ulaşmaktır. Vahdeti örten kesret perdesini sıyırıp indirmektir.

---

[154] Sırdar, İkbal, Ali Shah, *Islamic Sufism*, Idarah-ı Adabıyat-ı Delhi, India, 1979, s. 211-212
[155] Yılmaz, a.g.e., s. 183
[156] Kara, a.g.e., s. 210

2. Seyr fillah: Bu makam, Allah'da seyrdir. Hakk'ın sıfatları ile vasıflandırarak "ufuk-ı alâ" ya ulaşmaktır. Vahidiyet ve cezbe makamı, Hak'da Hak ile olan yolculuktur. İlm-i ledünne ulaştırır.

3. Seyr maallah: Bu makam, Allah ile seyrdir. Zâhir bâtın ikiliğinden kurtularak veliliğin sonuna ulaşmadır.

4. Seyr anillah: Bu makam, Allah'tan seyrdir. İrşad için tekrar halka dönmektir. Buna bekâ ba'del-fenâ, fark ba'del cem de denir.[157] Hac ibadeti esnasında kişi ilk başta Allah'a doğru seyreder. Daha sonra Allah'da ve Allah'la beraber seyreder. En son ise Allah'dan irşat için kullarına yönelir. Allah'dan aldığını kullarına ulaştırır.

Allah'da ve Allah'la olan sufilerden bazıları devamlı ikamet hâlini, bazıları da sürekli seferde olmayı tercih ve tatbik etmişlerdir. Başlangıçta sefere çıkıp nihayette ikameti tercih edenlerin seferden amaçları şunlardır: Onların birinci gayesi, sefer sayesinde ilim tahsil etmektir. Âlimlerden birisi: "Bir kimse, kendisini hidayete sevkedecek bir kelime için Şam'dan Yemen'in en uzak bölgelerine kadar yolculuk yapsa, seyahati boşa gitmiş olmaz." demiştir. Nakledildiğine göre; Câbir b. Abdullah (r.a.), Abdullah b. Üneys'in Resûlullah'tan rivayet ettiği bir hadisi duymak için, Medine'den Mısır'a bir aylık yolculuk yapmıştır.[158] Sufilerin meşreblerine, fıtratlarına ve aldıkları manevî terbiyeye göre bazıları devamlı ikamet hâlini, bazıları da sürekli seferde olmayı tercih ederler. Sufiler manevî gayelerle sefere çıkarlar. Bunun en güzel örneği onların ilim tahsil etmek için sefere çıkmalarıdır.

Sufilerin seferden ikinci gayesi, kâmil mürşid ve sadık ihvan bulmaktır: Seferin bir gayesi de; kendine mürşid aramak ve sadık din kardeşleri bulmaktır. Çünkü sâlih ve sadık kimselerle her buluşmada müridin kemâlatı artar. Ehlullah'ın sözleri kadar, nazarları da fayda verir. Bu konuda: "Nazarı sana fayda vermeyenin, sözü de fayda sağlamaz." denmiştir. Bu sözün iki değerlendirmesi vardır. Birincisi şudur: Hiç şüphesiz bir mürşid-i kâmil müridlerine, diliyle anlattığından daha çok, hâli ve heybetiyle konuşur. İnsanın sözünün nûraniyeti; kalbinin nûraniyeti kadardır. Kalbinin nûraniyeti

[157] Kara, a.g.e., s. 210
[158] Sühreverdî, a.g.e., s. 119

de; istikameti ve kulluk vazifelerini hakkıyla yerine getirmedeki gayreti nisbetindedir. Yukarıdaki sözün bir diğer izahı şudur: Hiç şüphesiz, ilimde yüksek payeye ulaşmış kemâlat sahibi Hakk erlerinin nazarları, kalp hastalıkları için en faydalı bir ilaçtır. Sufilerin üçüncü gayesi, boş âdetlerden ve nefsanî şeylerden uzaklaştırmaktır. Seferin bir gayesi de; boş alışkanlıklardan ve nefsin muhabbet ettiği şeylerden uzaklaşarak, ona, güzel nimetlerden, evlâd u iyalden ve sıcak yuvadan ayrılmanın acısını tattırmaktır. Kim, ecrini Allah'tan umarak, alıştığı şeyleri terk etmeye tahammül ve sabır gösterirse, büyük bir fazileti elde etmiş olur.[159] Demek ki sufilerin kâmil mürşid bulma gayesi, seferi manevî bir terbiye altına girme amaçları doğrultusunda değerlendirdiklerini gösterir.

Seferin dördüncü amacı, nefsin hallerini keşfetmektir. Seferden bir maksat da, nefsin gizli hallerini keşfetmek, onun boş iddia ve heveslerini çıkarıp atmaktır. Çünkü sefer olmadan bu gerçeklerin ortaya çıkması çok zordur. Sefere "sefer" denmesinin sebebi, insanın ahlakını ortaya çıkardığı içindir. İnsan bir hastalığın üzerinde durursa, ilacını arar bulur. Bazen sefer, manevî yola yeni giren kimsenin nefsinde, namaz, oruç, teheccüd ve benzeri nafilelerin tesiri gibi etki yapar. Şöyle ki: "Farzların yanında nafile ibadetlerle uğraşan bir kimse, gaflet diyarlarından uzaklaşıp Allahu Teâlâ'nın huzuruna, kurbiyyet vatanlarına doğru yol almaktadır." [160] Yeni sülûka başlayan bir kimse, nefsin lezzetlerini terk ederek sefere çıktığı zaman, nefsi, serkeşliğini terk edip uslanır ve nafile ibadetlere devam ederek yumuşadığı ve Hakk'a teslim olduğu gibi; yolculukta da yumuşar.

Sufilerin seferdeki beşinci gayesi, kâinat ve tarihî eserlerden ibret almaktır. Seferin bir maksadı da; geçmişe ait eser ve ibret levhalarını görmek, tefekkür ve düşünmeye konu olacak şeylere nazar etmek; dağları, diğer kara parçalarını, insanların ayak basıp yaşadığı yerleri incelemek, cemadatın cansız varlıkların lisan-ı halleriyle yaptıkları tesbihlerini işitmek, birbirine bitişik kara parçalarının hal lisanları ile insana verdiği mesajı anlamaktır. Sufilerin sefere çıkmadaki altıncı amacı, gizli kalmayı ve bilinmemeyi tercih etmektir. Seferin bir maksadı da; halk arasında unutulmayı ve bilinmemeyi tercih ederek, insanlar tarafından hüsnü kabul görme duygusunu kalpten

[159] Sühreverdî, a.g.e., s. 120
[160] Sühreverdî, a.g.e., s. 120

söküp atmaktır. Bu sayede, sadığın sıdkı ve ihlâsı artar; en güzel bir hâle ulaşır, sorunda yine halkın hüsnü kabulüne mazhar olur.[161] Bu noktada sufiler tefekkür etme ve ibret alma maksatlı sefere çıktıkları gibi zehirli bal olan şöhretle imtihana çekilmemek için de sefere çıkarlar.

Devamlı olarak ikameti tercih edip, sefere hiç çıkmayan sûfiler, Allah Teâlâ'nın özel olarak terbiye ettiği, kendisine dost olarak seçtiği, üzerine hayır kapılarını açtığı ve özel inayetiyle kendisine cezbettiği kimselerdir. Allahu Teâlâ, bu kulundaki sadakati ve insanların ona ihtiyacı olduğunu görünce, faydalanmaları için bazı sadık kullarını ona sevkeder. Ta ki, onun güzel ve hoş hali onları kuvvetlendirsin, nazarları kendilerini yetiştirsin ve kuvvetli haliyle onlara manevî muhabbet aşılasın.[162] Yani devamlı ikâmet halinde olanları Rableri özel olarak eğitir. Onların mürşit bulma maksatlı sefer yapma mecburiyetleri yoktur.

Devamlı surette seferde bulunmayı tercih eden sûfiler, kalbin salâhını ve hâlinin sıhhatını devamlı seferde görmüşlerdir. İbrahim el-Havvas, bu gruptandı. Bir beldede kırk günden fazla kalmazdı. Eğer bir beldede kırk günden fazla kalırsa bunun, tevekkülünü bozacağını düşünürdü. O, insanların kendisini bilmesini ve yakından tanımasını, tevekküle mani görüyordu. Çünkü o zaman kul, Allah'ı unutup insanlara güvenme ve dayanma durumuna düşebilirdi.[163] İnsanlara güven duygusunu gönülden çıkarmak için sefer yapmak, gerçekten dikkat çekici bir hassasiyettir. Bu manada hac ibadeti sufilerin seferden elde etmek istedikleri amaçların tamamını kazanmalarını sağlar. Hac esnasında kişi seferin kendisine sağlayacağı bütün faydalara ulaşabilir.

Sefer esnasında seferin kendisine sağlayacağı bütün faydalara ulaşmak isteyen bir sufi seyr halinde iken, dikkat etmesi gereken bir takım edepler vardır. Hacının da manevî seyrini hacla yaşarken uyması gereken kurallar aynıdır. Onları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1- Sefere çıkmadan önce, dini meselelerde kendisine yardımcı olacak birisini bulmak 2- Kardeşleriyle vedalaşmak ve onlara dua etmek. 3- Konaklanan her yerden, en

[161] Sühreverdî, a.g.e., s. 120-121
[162] Sühreverdî, a.g.e., s. 121
[163] Sühreverdî, a.g.e., s. 121

az iki rekât namaz kılarak ayrılmak. 4- Binek vasıtasına binerken dua okumak. 5- Yolculuğa sabahleyin erken çıkmak ve hareket için Perşembe gününü tercih etmek. 6- Bir eve veya konak yerine yaklaştığı zaman dua etmek. 7- Yola giden kimsenin, yolda gerekli olacak ihtiyaç ve temizlik maddelerini yanında bulundurması.[164] Sûfi, seferden döndüğü zaman, seferin meşakkatlerinden Allah Teâlâ'ya sığındığı gibi, ikamet halindeki afetlerden de O'na sığınması gerekir. İfade ettiğimiz sefer kuralları manevî seyrini tamamlamaya çalışan hacı için de geçerlidir.

Kişi hac esnasında Allah'ın zikri ile manevîyatını yüceltirken kendi iç âleminde Rabbini bulacaktır. Zaten sufilere göre, "Kişi kendi iç âleminde yola çıktığı zaman, attığı ilk adımda O'nu bulur. Batınî seferden mahrum olanlar için zahirî sefer baş belasıdır."[165] Batınî sefer ruhun Allah'a ya da ilâhi isim ve sıfatlara seferidir. Bu nedenle batınî sefer, asıl seferdir. Batınî seferi yapamayanlar için zahirî seferin hiçbir manası yoktur.

İbrahim Havvâs'a göre , "Hazarda ve seferde dervişlerin on iki özelliği vardır. Hacı da manevî seyr u sülûkunu yerine getirdiğini düşünerek bu özellikleri üzerinde taşımaya dikkat etmelidir:

- Allah'ın vaadine güvenmek,
- Halktan ümidini kesmek,
- Şeytana düşmanlık beslemek,
- Emr-i ilâhîye kulak vermek,
- Bütün yaratıklara karşı şefkatli olmak,
- Halktan gelebilecek ezaya tahammül etmek,
- Bütün müslümanlara nasihati elden bırakmamak,
- Hak söz konusu olan yerlerde mütevazı olmak,
- Ma'rifet-i ilâhiye ile meşgul bulunmak,

[164] Sühreverdî, a.g.e., s. 122-123
[165] Erzurumî, a.g.e., s. 284

- Her zaman temiz ve abdestli bulunmak,
- Fakirliği sermaye yapmaktır. Allah'tan gelen, az ya da çok, hoşa giden ya da gitmeyen, ne olursa olsun razı olup şükretmek.[166] Bu edeblere uyan kişi için hem manevî bir seyr hem de seyr u sülûk gerçekleşmiş olur.

Sufilerin ortaya koyduğu edeblere uyan kişi için istenen sonuca ulaşmak mümkündür. Eğer kişi buna rağmen, manevî seyr u sülûkunu yerine getiremeyeceğinden korkuyorsa bu denize ya hiç girmemeli ya da kendini bu mana denizinin içine atmalıdır. Sufiler: "Eğer yolculuktan korkuyorsan kendini denize at!" diyerek "Yönün Allah'a yönelik olduktan sonra gelebilecek tehlikeye aldırma!" demek istemişlerdir.[167] Demek ki kişinin bir seyr u sülûka girmesi ve hacla manevî seyrini gerçekleştirmesi umutla, sevgiyle ve azimle devam etmesi gereken bir yoldur. Bu yolda azim, sevgi ve umut hissedemeyenler bu yola girmemelidirler.

Hac da yakın olsun, uzak olsun neticede bir yolculuktur. Her yolculuk için belli bir hazırlık yapıldığı gibi, bu kutsal yol için de çok yönlü hazırlıklar yapılır. Bu çerçevede hacca gidenler, kul haklarını öder, çevresindeki kardeşleriyle helalleşir, bütün günahlarına samimi bir şekilde tövbe eder.[168] Hacı, Allah'a yapılan bir yolculuk olduğunun bilinciyle, sanki bunun, ahirete giden son yolculuğu olduğunu düşünür

Hac yolculuğunun heyecan veren başka bir tarafı da, onun bir taraftan âdeta Hz. İbrahim'in asrına veya Hz. Peygamber ve sahabe dönemine yani geçmişe; diğer taraftan da hac sonrasında kazandıklarıyla geleceğe yapılan bir yolculuk olmasıdır.[169] Aslında ölümün nerede ve ne zaman geleceği bilinmediğinden bu ihtimal her yolculuk için söz konusudur. Dolayısıyla çok kısa bir süre için çıkılan hac yolculuğuna yapılan hazırlıkları, daha fazlasıyla hayat yolculuğu için yapılması gerekir.

Hac ile manevî yolcu olma makamına ulaşan kişi daima sünneti muhafaza etmeli ve ona göre hareket etmelidir. Mukimin ve ev sahibinin yanına indiği vakit saygı ile yanına girmeli, selam vermelidir. Her halükârda mukimin de misafirin de sohbette Allah'ın rızasını talep etmeleri, diğeri hakkında iyi itikat ve kanaat sahibi olmaları

[166] Tûsî, a.g.e., s. 162
[167] Tûsî, a.g.e., s. 163
[168] Erul, a.g.e., s. 14-15
[169] Erul, a.g.e., s. 16-17

gerekmektedir.[170] Hacı da manevî seyr sahibi bir kişi olarak sünneti muhafaza ve ona saygı ile yoluna devam etmelidir. Ev sahibi olan Allah'ın huzuruna çıktığında Allah'ın rızasını taleb etmeli bütün iyi duygularını Rasûlüne sunmalıdır.

Yolcu, daha önce karşılaşmadığı ilim ve basiretlerle donanarak nefsinin gizli kalmış yönlerini öğrenme fırsatını elde edebilir. Hac ibadeti de bedenî ve manevî yolcu hükmündeki kişiye nefsinin gizli kalmış yönlerini ve ahlâki zafiyetlerini öğretebilir. Bir anlamda bunlar da, arzın gizlediği hususlar olup Allah Teâlâ tarafından sevdiği kullarına dilediği zaman açılmaktadır. O bu manada şöyle buyurmuştur: *"Hâlbuki göklerde ve yerde gizli olan her şeyi açığa çıkaran Allah'tır."*[171]

Hac manevî seyrini yaşayan bir kişi için riyâzet ve uzlet şeklidir. Manevî seyr ile nefsini terbiye eden kişi bir riyâzet gerçekleştiriyor anlamına gelir. Kul nefsini ezmek, şöhret fitnesinden kaçmak ve kendini Allah'a adamak için de yollara düşebilir. İnsanlardan uzaklaşarak kalbini düzeltme ve halinde istikamet bulma düşüncesiyle de seyahat edebilir. İnsanlardan uzaklaşmak, riyazet şekillerinden biridir. Süfyan-ı Sevri (r.a.): "Öyle kötü bir zamandayız ki, tanınmayan zelil kul bile güvende değilken meşhurlar nasıl güvende olabilecektir! Bana göre bu zaman, kulun bir beldeden diğerine intikal edeceği, tanınmaya başladığı bir yerden başka bir beldeye taşınması gereken bir zamandır![172] Hiç şüphesiz çıkılan yolculukların en hayırlısı; hac ibadeti için, Allah yolunda cihad için, sınırları beklemek için ve Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) kabrini ziyaret etme için çıkılan yolculuktur. Bundan sonra sahabenin mezarlarını ziyaret etmek için çıkılan yolculuklar gelir.

Hac manevî kaynaklı yolculukların en zengini olduğu için ciddi bir bilgi birikimi gerektirir. Zaten belli bir dini bilgiye sahip ve nefsinin afetlerinin farkında olan bir kişi, seyahate çıkabilir. Nefs-i emmâre mertebesinde olup da, nefsin afetlerini ve zararlarını yeterince bilmeyen bir sâlike dostluğunda samimi ve muvaffak olacak bir arkadaş lazımdır.[173] Ancak bir kimse umur-u diniyyeye sahip ve afet-i nefsiyyeye arif birisi ise o

[170] Hucvirî, a.g.e., s. 494
[171] Nahl, 16/25
[172] Mekkî, a.g.e., C. 3, s. 1525
[173] Ankaravî, a.g.e., s. 89

zaman o kimsenin tek başına sefere çıkmasında bir beis yoktur. İster cemaatle gitsin, isterse tek başına fark etmez.

Hac ibadeti insanın seyr u sülûkunda önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda kulun manevî seyr içerisinde olmasına seyr u sülûk denir. Saliklerin ise seyr u sülûkteki seferlerinin nihaî merhalesi nefislerine karşı zafer kazanmaktır. Nefislerini yenip muzaffer oldular mı vuslata erdiler, demektir. Kul yükselme halinde bulundukça telvin sahibidir. Hallerin fazlalaşması ve eksilmesi bu durumdaki bir sâlikin vasfıdır.[174] Bu açıdan nefsin kurbanını kesen ve şeytanını taşlayayan bir kişi, seyr u sülûkta ciddi bir yol alıp manevî seyrinin önemli bir bölümünü hac ibadeti esnasında tamamlamış olur.

Hac ibadeti gibi kişiye manevî seyrini tamamlatan ibadetler, ona neden manevî seyrini yapması gerektiğini de öğretir. Üstad Ebu Ali Dekkâk (r.a.)'a bir gün Merv'de iken fukaradan biri geldi ve: "Uzak bir mesafeden geldim, sana ulaşmak için uzun yollar katettim, maksadım seninle görüşmektir." dedi. Üstad ise: "Nefsinden sefer edebilseydin bir adım atman bile kâfi idi." diye karşılık verdi. Bir veli, her gün kendisini ziyaret eden müridine: "Her gün bana geleceğine, bir gün de kendine gel, demişti."[175] Bu kıssalardan çıkarılacak sonuç şu ki, manevî seyrin amacı, kişinin nefsinden Allah'a doğru sefer edebilmesi böylece Rabbini tanıyıp kendine gelebilmesidir.

Rabbini tanıyıp kendine gelebilme amacı taşıyan bir kişi için yolculukta kendini oyalayacak bir hâl, Allah'a hasredilen bir tasa, hâkim olabileceği bir süreç, barınacağı bir mesken, batınî açıdan kazanacağı bir azık, âliminden öğrenebileceği bir ilim bulunmayan kimse için, bulunduğu yerde kalması hem kendi hali, hem kalbinin salâhı, hem de nefsinin sükûnu için yolculuktan daha uygundur. Sonuç itibariyle yolculuk, niyet ve ihlâs gerektiren amellerden biridir. Hüküm bakımından da farklı türleri vardır. Masiyetten kaçış noktasında farz, Allah Teâlâ'ya itaat noktasında fazilet, ticarî maksatların bulunması halinde mübahtır. Fesad ve bozgunculuk maksadıyla yapılan yolculuk ise masiyet ve günah olarak bilinir.[176] Bu noktada insan Allah Teâlâ'ya itaat ve günahlardan kaçış noktasında manevî bir seyre çıkarsa Allah'ın muradına uygun hareket

[174] Kuşeyrî, a.g.e., s. 264
[175] Kuşeyrî, a.g.e., s. 265
[176] Mekkî, a.g.e., C. 3, s. 1531-1532

etmiş olur. Allah'ın muradına uygun hareket eden kişi için seyr u sülûk, manevî bir yolculuk olur.

Allah'ın muradına göre hareket eden bir kişi zaten insanların yaratıldıklarından beri misafir ve yolcu olarak bulunduklarını anlar. Zaten insanların cennet ya da cehennem dışında başka gidecek bir yerleri yoktur. Akıllı kimse, yolculuğun zorluklarla ve tehlikelerle çevrili olduğunu bilir. Bu aşamada iken bundan, nimeti, lezzet ve rahatı istemesi normalde imkânsızdır. Bunlara ancak yolculuğun sonunda nail olabilmektedir. Bilinen şudur ki; atılan her bir adım ve yolculukta kat edilen her bir mesafe durmamaktadır ancak mükellef olan kimse durabilmektedir.[177]Anlaşıldığı üzere mükellef olan kimse de misafirdir ve ulaşılacak yere gidip azığa ulaşması için huzur ve devamlılıkla bu yolda ilerlemesi gerekir. Ancak huzur ve devamlılıkla yolunda ilerleyen bir kişi için ilâhi aşk ve sevgi mümkün olabilir.

İlâhi aşk ve sevgi ile yolunda ilerleyen bir aşk yolcusu olmanın durum ve şartlarını Necmuddîn Kübrâ (Öl. 618/1221) çok etkili bir dille ortaya koyar: "Nefs-i insâniyye, nasıl cibillî ve nefsânî olan isteklere doymak bilmez, maddî terakkî ve yükselişlerde muayyen bir noktada saymayı kâfi görmezse, insanoğlu manevî menzillerde de böyledir. Gözü her an ileride, bulunduğu makamın daima fevkinde olacaktır. Bütün bu olup bitenden sonra Allah'a vüsûl derecelerinde ne son bir gaye, ne de son bir hudut bulacaksın. Çünkü o ummanın sahili yoktur. Arif bir şair bu manayı ne güzel ifade etmiştir: 'Ey kardeşim ey aşk yolcusu, bil ki ulvî derecelerin, ruhanî menzillerin nihayeti yoktur. Ulaştığın her makamın, her derecenin fevkinde bir başka makam bir başka menzil bulacaksın!...'"[178] Demek ki insan nefsanî isteklere doyamayacağı gibi manevî menzillere de doyamaz. İnsan manevî menzillerde ilerledikçe, Allah'a ulaşmanın daha üst menzillerine çıkmak isteyecektir. Daha üst menzillere çıktıkça, Allah'a ulaşma ve O'nunla bütünleşme gayreti daha da artacaktır.

Allah'a ulaşma ve O'nunla bütünleşme gayreti son noktada olan seyr halindeki bir sufi, önce Kur'an gibi yazılan, anlaşılan ve idrak edilen kitaplar görür. Sonra sır vaki olur. Onu bazen anlar. Bazen da vücut ve varlığın unutturucu karanlığından dolayı onu

[177] İbn Kayyım, a.g.e., s. 310
[178] Kübrâ, Necmüddin, *Tasavvufî Hayat*, (haz. Mustafa Kara), Dergah Yay., İstanbul, 1980, s. 227

anlayamaz. Sonra kare ve daha başka şekilde hareketlerle yazılan bir takım kitaplar görür, ondan sonra da noktalarla yazılan kitaplar görür. Onları anlar ve okur, böylece ilm-i ledünü iyi öğrenir. Tekrar vücuduna döndüğü zaman hepsini unutur. Fakat kalbindeki bu anlayışın tatlılığı devam eder. Ona inanır. Bu durum rağbet, aşk, şevk ve muhabbet tesirini ve neticesini meydana getirir.[179] Bu manada ilm-i ledünü anlayan bir sufi manevî seyrinde ona yardımcı olacak manevî ilimleri de tahsil etmiş olur. Taşıdığı ve anladığı ilm-i ledünle hac ibadetine bakan bir sufi, onu yaşadığı manevî yolculukların en üstünlerinden biri sayar.

Sonuç itibariyle İslam tasavvufunda hac ibadeti kişiye manevî seyr imkânı sunar. Bu nedenle hac ile manevî seyr içerisinde yol alıp seyr u sülûk kapısından nefsi terbiye ve ahlakı güzelleştirme söz konusudur. Hem mananın hem bedenin seyahat esnasında tatmin olması; inen feyizlerden nasiplenmesi hac ibadeti ile mümkündür. Nefsi terbiye ve kötü ahlakî özellikleri bırakış ile hacı manevî seyr u sülûkunu yerine getirir. Sufilerin meşreblerine, fıtratlarına ve aldıkları manevî terbiyeye göre bazıları devamlı ikamet hâlini, bazıları da sürekli seferde olmayı tercih ederler. Sufiler manevî gayelerle sefere çıkarlar. Bunun en güzel örneği onların ilim tahsil etmek için sefere çıkmalarıdır. Demek ki sufilerin kâmil mürşid bulma gayesi, seferi manevî bir terbiye altına girme amaçları doğrultusunda değerlendirdiklerini gösterir. Ancak sufilerin devamlı ikâmet halinde olanlarını Rableri özel olarak eğitir. Onların mürşit bulma maksatlı sefer yapma mecburiyetleri yoktur. Aslında batınî sefer ruhun Allah'a ya da ilâhi isim ve sıfatlara seferidir. Bu nedenle batınî sefer, asıl seferdir. Batınî seferi yapamayanlar için zahirî seferin hiçbir manası yoktur. Manevî ya da batınî seyrin amacı ise, kişinin nefsinden Allah'a doğru sefer edebilmesi böylece Rabbini tanıyıp kendine gelebilmesidir.

[179] Kübrâ, a.g.e., s. 117-118

D. İSLAM TASAVVUFUNDA HAC

Hac madde ile mananın, bedenle ruhun birleştiği ve yekvücut hâline geldiği bir ibadettir. O davranış ve duruşlar zahirî hac iken, bu hakikat ve sırlara ermek bâtınî ve hakikî hacdır. Zahirî hac Allah'ın yasaklarından uzaklaşma ve emirlerine uyma sahasıdır. Batınî hac Allah ile yapılır, Allah'a yaklaşmayı sağlar. Aslında hac üç türlüdür:

a) Bedenle yapılan hac

b) Kötü huylardan arınma, güzel huylar edinme, Allah'ın isim ve sıfatlarını temaşa etme şeklindeki manevî hac

c) Allah'a vuslat anlamına gelen hakikî hac[180]

Teslimiyet, manevîyat ve kulluğun kemâlinin sembolü olan hac, üç önemli noktadan değerlendirilebilir: "Müminin hem malı hem de bedeniyle gerçekleştirdiği bir ibadet olan hac insanın bütün varlığını ilgilendirir ve bu haliyle küllî bir teslimiyetin ifadesidir. Diğer yükümlülükler gibi hac da insan merkezli ve insanın ihtiyaç duyduğu hayırların tahakkukunu hedef alan bir ibadettir. Bu bakımdan onun hikmetlerini üç noktadan hareketle tespit etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, Allah'ın insanlara bazı şeyleri yapmalarını emretmesi ve bunların yerine getirilmesi suretiyle kendilerine lûtufta bulunmasıdır. İkincisi haccı gerçekleştiren insanın ona hazırlanırken, menâsikini ifa ederken ve ibadetini tamamladıktan sonra kendi kabiliyetine göre elde edebildiği olumlu sonuçlar, üçüncüsü de bu ibadeti sadece Allah rızası için yerine getiren tek tek insanların iradelerinin ve tesir alanlarının dışında haccın bütün ümmete sağladığı faydalar ve onları ulaştırdığı yüksek seviyedir."[181] Gazâlî'nin ifadesiyle hac dinin kemale ermesi ve teslimiyetin tamamlanmasıdır.[182]

Hac birbiriyle bağlantılı pek çok sembolden oluşan bir ibadettir."Sembolün" zihnin iması kadar dindarlık konusunu ele alarak dâhilî bilinçlilik seviyelerine, ilâhi sırlara bir kanıt olduğu söylenir. "Sembol" sadece Allah'a uyanların gerçekliğini ortaya

[180] Uludağ, a.g.md., s. 9
[181] Görgün, Tahsin, *"Haccın Hikmeti"*, D.İ.A., İstanbul, 1996, C. 14, s. 397
[182] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 314

koydukları zahirî ifadelerin batınî anlamlarını temsil eder.[183] Rukûnlar ihtiva ettikleri anlamlarla semolün tanımda da işaret edildiği üzere zahirî ifadelerin batınî anlamlarını temsil ederler.

Zahirî ifadelerin batınî anlamlarını ifade eden pek çok rukûnla hac; manevî içeriği çok güçlü, derin ve etkili olan pek çok sembolü ve sembolik anlamı içinde barındıran bir ibadettir. Binlerce yıldır şairler, ressamlar ve sanatkârlar semboller vasıtası ile insan hayatıyla ilgili en derin düşünce ve inançları somut imgeler ortamına aktarmışlardır. Semboller, içerdikleri mesajların kolayca anlaşılmasını ve hatırlamasını sağlayarak düşünceleri sınırlandırmaksızın biçimlendirir ve belirginleştirir.[184] Hac ibadeti, içerisindeki rukûnlarda ifade ettikleri anlamlarla pek çok sembolü içerisinde barındırdığı gibi insan düşüncesini somut imgeler ortamına aktarmışlar ve sınırlandırmadan biçimlendirmişlerdir.

Sembol, bir hakikatin yerine geçen duyusal ve hayalî bir nesne veya mevcut olmayan bir şeyi hayal edebilmek için kullandığımız doğrudan tecrübe edilebilen herhangi bir şeydir. Bu tanıma göre sembol, herhangi bir sebepten ötürü duyularla algılayamadığımız bir şeye bizi yönlendiren algılanabilir her şeydir.[185] Haccın içerisindeki pek çok rukûn akılla ve duyularla anlaşılamamasına rağmen manevî anlamda anlaşılmakta ve pek çok mana ifade etmektedirler. Hakiki haccın sırrı bu manaları anlamakta saklıdır.

Haccın rukûnları içerisindeki manevî mana ve sembolleri aklın tam manasıyla anlayamadığı gerçeğini Gazâlî şöyle ifade etmiştir. "Allah Teala, Allah'ın evi demekle Kâbe'yi şereflendirdi ve kulları için onu bir ziyaretgâh kabul etti. Arafatı, havuzun etrafında bir oluk, haremin civarını bir meydan bir içtima mahalli olarak tayin etti. Bu vaziyet, gönüllerini daha çok yumuşatır, kulluk ve ibadetlerini kuvvetlendirir, anlayış ve bağlılıklarını arttırır. Bunun için hacılara, insanların ünsiyet etmediği ve mahiyetini akılların kestiremediği bazı ibadet şekillerini borç etmiştir. Cemreleri atmak, Safa ve Merve arasında tekrar tekrar sa'y etmek ve benzeri ibadetler u söylediklerimize örnek

[183] Nurbakhsh, Javadi, *Sufi Symbolism*, Khanıgahı-Nimatullal Publications, London, 1987, s. 175
[184] Uluç, Tahir, *İbn Arabî'de Sembolizm*, İnsan Yay., İst., 2007, s. 39-40
[185] Uluç, a.g.e., s. 40

olarak verilebilir.[186] Fakat sa'y etmek, cemreleri atmak ve benzeri hac işlerinin hikmetini akıl idrak edemez. Bunları insan tabiatı kolaylıkla benimseyemez. Bunları ancak bir emr-i İlâhî olarak yapar. Burada aklı çalıştırmamak ve nefsi arzularından menetmek vardır. Çünkü manasını aklın anladığı her şeye, insanın nefsi de bir derece meyleder. Bununla da kulluğun kemali ve eğilmenin tamamı hâsıl olmaz.[187] Daha önce de ifade ettiğimiz üzere haccın manevî sembol ve manaları akılla kavranamasa bile gönül âleminde anlaşılabilir. Bu nedenle akılla anlaşılamayan hakikatleri gönül âleminde tam bir teslimiyetle anlamak mümkünse de reddiyeci bir tavır takınmamak gerekir. Aksine bu manaların hikmetlerini anlamak ve ilâhi emir gereği hakkıyla yapmak gerekir.

Hakikatlerini ancak hikmet boyutunda ve mana âleminde anlayabileceğimiz hac dış görünüşü itibariyle sembolleri andıran, gerçekte ise çeşitli ruhî eğitimleri sağlayan birbirinden farklı davranışların toplamından ibarettir. Hac belli bir zamanda ve belirli mekânlarda gerçekleşen bir ibadet olduğu için müslümanlara zaman ve mekân mef-humunu, dünyada her şeyin belli bir düzen içinde gerçekleştiği şuurunu kazandırır. Vakfe, tavaf, sa'y vb. hac menâsikinin yerine getirilmesi, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan müslümanların gözlerini ve gönüllerini Arafat, Kâbe, Safâ-Merve gibi "ilâhî semboller" olarak nitelendirilen[188] mekânlara çevirmelerini sağlamakta ve formel bir anlaşma olmaksızın bütün müslümanları aynı zaman ve mekân içinde manevî bir ittifak anlayışına ulaştırmaktadır. Bilhassa tasavvufta hacca hazırlık safhası bir yönüyle ölüme hazırlanmaya benzetilir; şu farkla ki hac iradeye bağlı iken ölüm insanın beklemediği, belki de istemediği bir anda gerçekleşebilir.[189] Hac ibadetinde kişi çevresinden ve arzularından uzaklaşacağı, ölmeden önce bir anlamda ölümü yaşayacağı için önemli bir irade egzersizi yapmakta ve ilâhî iradeye boyun eğmeye hazır olduğunu kendine telkin etmektedir. Bütün bu yönleriyle hac, manevî mekân ve zamanda kişinin kendi ruhsal dünyasını geliştirmesine imkân sunarken bir taraftan da onu ilâhi iradeye boyun eğen bir ölüme hazırlık sürecine koymaktadır.

---

[186] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 318
[187] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 319
[188] Bakara, 2/158
[189] Görgün, a.g.md., C. 14, s. 397-398

Bir yönüyle hacı ilâhi iradeye boyun eğen bir ölüme hazırlık sürecine girerken diğer taraftan hacca giden her müslüman, ihrama girerken büründüğü esvapla kabre girerken bürüneceği kefenin benzerliğinin şuurunda olarak artık bir bakıma dünya dışı bir düzene ayak uydurduğunu hissetmekte ve bunun etkilerini duymaktadır. İhram, sözlük anlamının da çağrıştırdığı gibi sadece zahirî bir kıyafet değişikliği değil insanın yaşama ve davranış biçiminin köklü bir değişikliğe uğraması demektir. Nitekim ihramlı kişi, bu kıyafeti taşıdığı süre içinde başka zamanlarda kendisine meşru olan bir dizi davranıştan uzak durmak zorundadır. Bu program dışı hayat, kişinin alışkanlıklarından ve bağımlılıklarından kurtulmasına ve kendisiyle hesaplaşmasına imkân tanıyan önemli bir fırsattır.[190] Bu esnada yapılan her ihlâl ya bir kefaretle karşılanır veya haccın bozulmasıyla sonuçlanır ki bir anlamda dünya-âhiret bütünlüğünü canlı bir şekilde yaşamak demektir.

Bütün bu ifade edilenler haccın sembolik manasının yanında ondan daha derin manevî manası olduğunu ortaya koymaktadır. Mesela hacı, "Lebbeyk" diye telbiye getirirken, "Allah'ım, bizi çağırdın davetine icabet edip huzuruna geldik, emir ve ferman senindir, biz istediğini yapmaya hazır kullarınız", şeklinde düşünerek, sur'a üflendikten sonra mahşer günü Arasat'ta toplanacak insanlarla, arefe günü Arafat'ta toplanan insanlar arasında bir münasebet görür. Kurban keserken "Nefsimi bir hayvan yerine koyup boğazladım, artık bundan böyle nefsim ölmüştür diye ona ilham olunur. Şeytan taşlamak için eliyle attığı taşları, içinden çıkıp fırlayan kötü duygu ve düşüncelerin remzi olarak görür. Şeytanı taşlarken kendisinde mevcut olan nefsaniyeti ve enâniyeti taşladığına, süflî duygularını ezdiğine inanır.[191]

Şeytanı taşlarken kendisindeki nefsaniyeti taşlayan hacı, Hacerü'l-Esved'i öpüp Kâbe'nin örtüsüne ve Mültezem'e yapışırken: "Allah'ım; Hacerü'l-Esved senin yeryüzündeki sağ elin hükmündedir, bir daha emrinden çıkmamak üzere sana biat ediyorum, ahdime vefa göstereceğime söz veriyorum." diye düşünür. Merve'de mürüvvet sahibi iyi bir adam, Safa'da temiz ve saf bir insan olmanın lüzumunu hatırlar.

[190] Şeriati, Ali, *Hac*, (çev. Mustafa Çoban), Özgün Yay., İst., 2006, s. 23-24
[191] Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf*, s. 97

Vakfe'de dinin inceliklerine aşina ve ilâhi sırlara vâkıf olmaya çalışır.[192] Demek ki hacda her sembolün arkasında derin bir mana saklıdır.

Anlaşıldığı üzere haccın rukûnları birbirini tamamlayan pek çok mana ifade ederken her bir rukûn kişinin psikolojik ve manevî gelişimine hizmet eder: Mesela "Tavaf kişiye, her şeyin bir başka şey etrafında belli bir düzen içinde döndüğü ve insanın da bu kozmik düzenin bir parçasını teşkil ettiği şuurunu verir. Sa'y müslümanın sırf Allah istediği için katıldığı bir yürüyüştür; müslüman bu sayede kendisi gibi aynı yola girmiş, aynı niyet ve duyguları taşıyanlarla beraber koşmanın ne demek olduğunu farkeder. Sa'y sırasında "hervele" denilen çalımlı ve hızlı yürüyüş, niyet ve duygu bütünlüğü ile kaynaşmış ümmet ruhunun azametini yansıtır. Arafat'ta diğer müminlerle bir arada bulunan, kıyafetiyle artık bu dünyayı terkettiğini gösteren mümin, haşir ve hesaba çekiliş sahnesini temsilî bir şekilde yaşayarak sorumluluğun ve hesaba çekilmenin idrâkine varır. Arafat'ta Rabbine yönelen insan daha bu dünyada, hiçbir yardımcının bulunmadığı şartlarda O'nun huzurunda durmanın manasını, makam, servet ve ilim gibi üstünlüklerin gerçek değerinin hesaba çekileceği zaman ortaya çıkacağını anlar; üstünlüğün sadece takvada olmasının ne demek olduğunu kavrar. Hac esnasında çeşitli münasebetlerle yapılan dualar, sadece Allah'a teslim olmanın ve bunu söz ve davranışlarla yaşamanın özlü bir ifadesidir. Özellikle telbiye çok anlamlıdır: "Buyur Allah'ım, Buyur! Davetini duydum, sana yöneldim. Şerikin yok Allah'ım! Emrine uydum, kapına geldim. Hamd sanadır; nimet senin, mülk senindir. Şerikin yok Allah'ım!." Nihayet orada kesilen kurban, müminin sırf Allah istediği için malından vazgeçebildiğini belirtmesi ve bizzat kendini dahi Allah yolunda kurban edebileceğini fiiliyle göstermesi açısından manidardır. Özellikle bitki ve hayvan türünden canlılara karşı gösterilmesi gereken hassasiyet, kişiye başka zamanlarda kazanamayacağı ölçüde bir duyarlılık sağlar. Bunun yanında öfkelenmemek, kimseyi incitmemek ve güler yüzlü olmak gibi ahlâkî davranışlar da haccı gereği gibi yerine getirenlerin elde edecekleri manevî kazançlar arasında yer alır. Hac müminin kendi kendisinin farkına varma sürecidir."[193]

Bir diğer deyişle hac farizasında da bâtın emirlerine işâret vardır. Meselâ, İhram, tecrîd'e; vakfe, huzur'a; tavaf, kalbi muhafaza etmeye ve mâsivânın kalbe girişine

[192] Uludağ, a.g.e., s. 98
[193] Görgün, a.g.md., C. 14, s. 398

muhalefet etmeye işarettir.[194] Yani ihram Allah dışındaki her şeyden uzaklaşma ve soyunmaya; vakfe Allah huzura çıkışa ve hesab gününü yaşayışa; tavaf Allah dışındaki her şeyin kalbe girişine karşı koyuşa kulu yönlendirir.

Hucvirî, hac konusu ile müşahede/temaşa konusunu birlikte anlatır. İkisi arasında yakın bir bağlantı görür. Seyr ilallah yani Allah'a yolculuk ile Kâbe'ye sefer bir noktada birleşir. Kâbe'ye sefer aslında Beytullah'a, Allah'ın hanesine seferdir ve haneye gitmekten maksat da hane sahibini görmektir. Mü'minleri, Hz. İbrahim'in diliyle hanesine davet eden, hanesine gelenlere duyûfullah[195] adını veren O'dur. Şu halde manevî ve ruhî hacda son menzil Beytullah'ta Allah'ı görmektir. Bayezid Bistamî bu hakikatı şu ifade ve istiare ile dile getirmiştir. "Üç kere haccettim. İlkinde haneyi/Kâbe'yi gördüm ama sahibini göremedim, ikincisinde haneyi de gördüm sahibini de gördüm. Üçüncüsünde haneyi değil, sadece sahibini gördüm."[196] İnsan hac tecrübelerini derinleştirdikçe ve haccın manevî yönlerini anlamaya yönelik bir gayret sarf ettikçe Kâbe'yi görme noktasından Kâbe'nin sahibini görme noktasına doğru yol alabilir. Bu nedenle hakiki hacı olma yolundaki gayret, hac ibadetini anlamaya yönelik en önemli gayrettir. Bu yolda ümitvar olma mecburiyeti vardır.

Bu bağlamda surî ve şeklî hac muhtevasından ve maksadından soyutlanmış; içindeki manevî, bâtınî, derûnî, ahlâkî ve ilâhî unsurları boşaltılmış, sahih özünden uzaklaştırılmış, birtakım merasimden ve kalıplardan ibaret olan hikmetsiz, maksatsız ve hakîkatsiz hacdır. Bir hac fıkıhtaki hükümlere ve kaidelere bire bir uygun olarak yapılsa bile eğer hakikatsiz ise fazla anlamlı değildir. Hacda niyet çok önemlidir. Hacla ilgili niyetin esas ve yegâne hedefi Allah'ın rızası, kayıtsız ve şartsız O'nun emirlerine boyun eğmedikçe ve teslimiyet olmadıkça o hac mebrûr ve makbul bir hac olmaz.[197] Aslında haccın hakikatini ve manevî derinliğini belirleyen şey, hacının niyetidir. Samimi bir niyet kişiyi beytin sahibini müşâhedeye ve rukûnları hakkıyla yapmaya götürebilir.

Hacıyı beytin sahibini müşâhedeye ve rukûnları hakkıyla yapmaya götürecek haccın öncesinde, hac yolculuğu için dünyevî hazırlık, Allah'ı görmeyi isteyen kişi için

---

[194] Erzurûmî, a.g.e., C. 1, s. 55
[195] Nesaî, Cihad, 13; İbn Mâce, Menâsik, 5
[196] Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 481; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 324
[197] Mekkî, a.g.e., C. 3, s. 1259

de takva hazırlığı gerekir. Hacca gidecek vasıtalar hazırlandığında Allah'ın her şeyi, kullarının ibadetinde ma'rifete ermek ve gayeye götürmek için amade kıldığını; araca binerken, bu gidişin ölmeden önce ölüme kendi isteği ile gidiş olduğunu; vatanından ayrılışın Allah ve Rasûlü'ne hicret olduğunu; Kâbe'yi görmek için ihramlı olmanın, Hakk'ı görebilmek için de kefenli olmaya işaret ettiğini; tavaf eden hacıların, Allah'ın haşmet ve azameti karşısında kendinden geçen ve arşın etrafında tavaf eden melekler olduğunu; gerçek tavafın, bedenen yapılan değil, gönülle Beyt'in Rabbi'ni zikrederek yapılan tavaf olduğunu düşünmelidir.[198]

Bu manada hem şeklî hac için hac yolculuğunu hem manevî hac için ahiret azığı takvayı hazırlayan hacı Rabbine kavuşmanın heyecanını yaşar. Bu manada Abdülkadir Geylanî şeklî hacca şeriat haccı; manevî hacca ise tarikat haccı demektedir. O'na göre, şeriat haccı, Beytullahı (Kâbe) şartlarına ve erkânına uygun olarak ziyaret etmektir. Bu şekilde yapılınca, hac sevabı hâsıl olur. Tarikat haccının, azığı ve bineği, öncelikle telkin sahibine meyledip, ondan telkin almaktır. Sonra, lisan ile zikre devam etme ve manasını düşünme gelir. Böylece, o kişi için, kalp hayatı hâsıl olur. Sonra, bâtın zikri ile iştigal ederek, sıfatların isimlerine devam etmek suretiyle bâtınını tasfiye eder.[199] Sonuç itibariyle şeriat haccı bedene ve duyulara; tarikat haccı ise gönül ve ruha hitap eder. Şeriat haccı beden ve duyuları terbiye ederken tarikat haccı gönlü ve ruhu terbiye eder.

Gazâlî'ye göre hac yolcusu, gönül yolcusudur. Onu bekleyen bir takım önemli görevler vardır: "Hac yolcusunun birinci vazifesi, her şeyden evvel bütün geçmiş günahlarına tevbe etmesi, zimmetine geçmiş kul haklarını ödemesi, borcunu vermesidir. Onun ikinci vazifesi, hayırlı şeylerden unuttuğunu kendisine hatırlatacak, hatırladığında yapmasına yardımcı olacak, korkaklığında cesaret verecek, canı sıkıldığında sabır tavsiye edecek şekilde her suretle iyiliği seven ve kendisine yardımcı olan bir yoldaş seçmesidir. Onun üçüncü vazifesi, çıkacağı zaman iki rekât namaz kılması, birinci rekâtta Fatiha ve Kâfirûn Suresini, ikinci rekâtta yine Fatiha ve İhlâs-ı Şerif okumasıdır. Onun beşinci vazifesi, vasıtaya binerken dua etmesidir."[200]

---

[198] Gündüz, İrfan, *Ahmet Gümüşhânevî Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul, 1994, s. 117-127
[199] Bakara, 2/115
[200] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 316

Serrac et-Tûsî sûfîlerin hac adaplarının çerçevesini çizerek tasavvuf kültüründe hac konusunun sınırlarını çizer gibidir:

1. Hacca niyet ettikleri zaman bunu yerine getirirler. Hac ayları dışında ihrama girecek olurlarsa, bu yolda canları telef olacak olsa bile, niyetlerinden vazgeçmez, ahidlerini yerine getirirler.
2. Hac için yola çıkınca farz namazları kısaltmadan tam olarak ve teyemmümle değil abdestle kılarlar, memleketlerinde yapageldikleri şeylerden güç yetirebildiklerini, terk edilmesi şer'î bakımdan câiz bile olsa terk etmezler.
3. Lebbeyk Allahümme lebbeyk, lebbeyke lâ-şerîke leke lebbeyk, diyerek Hakk'ın da'vetine icabet ettikten ve O'nun mülkünde O'ndan başka ortağı bulunmadığını ifade ettikten sonra, bir daha nefsin, şeytanın ve hevânın çağrılarına icâbet etmezler.
4. Makâm-ı İbrahim'in arkasında tavâf namazı kılarken orasının Allah'a verdiği sözü yerine getiren bir kulun makâmı olduğunu bilirler.
5. Hacerü'l-Esved'i selamlayıp öptüklerinde Allah'a bey'at edip kulluk sözü verdiklerini ve uzanan ellerini, bir daha nefs ve şehvetle uzatmamaları gerektiğini bilirler.
6. Safâ tepesine vardıklarında, kalp safâsını bulandıracak bir şeyi, bir daha kalbe sokmazlar.
7. Safâ ile Merve arasına "Hervele" yürüyüşünde hızlanınca, düşmanlarından kaçmada, nefis, hevâ ve şeytandan uzaklaşmada acele ederler.
8. Minâ'ya vardıklarında, umduklarına kavuşmaya hazırlıklı olurlar. Umulur ki, bu sayede dileklerine vâsıl olurlar.
9. Arafat'a varınca kendilerinin Hakk'a tanıtılacağı haşir ve neşri, kabirden kalkışı hatırlarlar.
10. Arafat'ta vakfeye durduklarında, Efendi'lerinin huzurunda durur gibi dururlar. Vakfe'ye durduktan sonra bir daha O'na arkalarını dönmezler.

11. İmamla birlikte Müzdelife'ye vardıklarında kalpleri azamet ve celâl-i ilâhi duygusuyla dolu olurlar. İmamlarıyla birlikte Müzdelife'den ayrılırken de dünya ve ahireti arkalarına atarlar.
12. Şeytana atmak üzere taş kırarken birlikte iç duygularını şehvetlerini ve hevâ isteklerini de kırarlar.
13. Meş'ar-i Harâm yanında Allah'ı zikrederken gönüllerinde Hac prensiplerine saygı, Hac mekânlarına hürmet duygusundan başka birşey bulundurmazlar.
14. Şeytanı amellerini ve fiillerini düşünerek hüsn-i edeble taşlarlar.
15. Başlarını tıraş ederken saç tıraşıyla birlikte içlerindeki övülme ve sena duygularını da keserler.
16. Kurban keserken hayvanı kesmeden önce içlerindeki nefsi kurban ederler.
17. Ziyaret tavafı için Kâ'be'ye gelip örtüsüne yapıştıklarında Allah'tan başkasından bağlarını koparırlar ve bir kere O'na sarılıp yapıştıktan sonra bir daha yaratıklarından herhangi birine sarılmazlar.
18. Ziyaret tavafının ardından tekrar Minâ'ya dönüp orada kaldıkları teşrîk günleri süresince, ihram yasakları kalkıp her şey kendilerine helâl olduğu halde, Efendi'lerine muhalefet, nefsâni hazlarına mütâbaatla kendilerine haram ve yasak olan şeyleri helâl kılmaya kalkışmazlar, tasfiye edip temizledikleri hallerini tekrar bulandırmazlar ve hac menâsikinin tamamlamasından sonra da Allah'ın rahmeti gereği olan müsâmahasına güvenip gevşemezler. İşlerinde Allah'tan yardım dileyerek gizli ve aşikâr Allah'a sığınırlar.[201]

Haccın adaplarını anladıktan sonra hacıya düşen görev, haccın kişiye manevî bir hayat kaynağı olduğudur. Hac ayları, hayatın günlerine işarettir. Yani sûrî hac özel bir zamanda olduğu gibi manevî hac da herkese özel olan ömür içinde olur. İsmail Hakkı, kendi zamanındaki Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'nin Minârelerinde de manevî işaretler bulur. Ona göre Mescid-i Haram'ın yedi Minâresi, Celvetiyye'de seyr u sülûkte

[201] Tûsi, a.g.e., s. 160

esas olan âlem-i fenâya dair esmâ-i seb'aya "Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, Hak, Hay, Kayyûm ve Kahhâr isimlerine" işarettir.[202] Aslında hac kişiyi kendi hayatının muhasebesine davet ettiği için, herkezin kendi hayatının kendisidir. Hac hayattır ve kişiyi ilâhi isimlerin ve mekânların manevî atfosferinde yaşattığı için ona can veren hayat gibidir.

Hac ilâhi isimleri kullara yaşatırken canlı bir manevî hayatı onlara sunar. Bütün bunların yanında hac, ruhun Allah'a yükselişini temsil ettiğinden, Kâbe hedef değil, belki sonsuzluğa ve bu manevî atmosfere geçişin başlangıcıdır. Dıştan bakıldığında sembolik davranışlar şeklinde gözüken hacdaki her fiil ve davranışın bir anlamı ve mümini eğitici ve bilinçlendirici bir yönü vardır. Mesela mîkat mahalline gelindiğinde, büyük randevu, Allah ile buluşma ve kavuşmayı simgeleyen hac başlar, takva maratonu başlamış, artık yarış alanına girilmiştir. Mîkat'a giren mümin, kendisini Tur Dağı'na Allah ile konuşmaya giden Hz. Musa gibi hissetmelidir. "Yevmu'l-fasl" denilen hüküm günü olarak düşünülürse, acaba o gün durumu nice olacaktır? Asıl o mîkat gelip çatmadan önce, bu geçici mîkat provası ile gerekli dersleri çıkarmalı, mîkata bu düşüncelerle başlamalıdır.[203] Bütün bu ifade edilen bilgilerin eşliğinde hac şeklin ötesindeki manaya kişiyi taşır. Bu manayı kişiye yaşatarak kişiye nefis terbiyesinin yollarını ve manevî manada kâmil bir mü'min olmanın kapılarını açar.

Nefsi arındırmanın yollarından biri de, sâlih insanların saygı duymakta oldukları, içinde bulundukları, Allah'ı zikirle manen imar ettikleri yerleri zikretmek, oralarda bulunmaktır. Hac ibadeti de u görevi ifa eder. Çünkü bu durum, yeryüzünü tedvirle görevli meleklerin himmetlerinin taallukunu celbeder. Mele-i a'lâ sakinlerinin ehl-i hayır için yapmış oldukları küllî duanın içerisine orayı ziyaret eden herkes girer. Ziyaretçi, böylesi kutsal mekânlarda bulunduğu sırada, onların boyası nefsine galebe çalar ve kendisi de onlar gibi olmaya başlar.[204] Anlaşıldığı üzere nefsi terbiye ve onu arındırmak hac ibadetinin en önemli amaçlarından bir tanesidir. Hacceden kişi salih

[202] Namlı, Ali, *"İsmail Hakkı Bursevî'nin Gözüyle Hac ve Kutsal Mekânlar",* Keşkül Dergisi, Hac Özel Sayısı, İstanbul, 2006, s. 25
[203] Erul, a.g.e., s. 12-18
[204] Dihlevî*, Huccetullâhi'l-Baliğa*, C. 1, s. 268

insanların bir zamanlar yaşadığı mekânlarda bulunarak onların tecrübelerini, ruhâniyetlerini ve ahlakî hallerini anlama ve yaşama imkânına kavuşabilir.

Hac bazen salih insanların bir zamanlar yaşadığı mekânlarda bulunarak onların tecrübelerini ve ruhâniyetlerini anlama imkânını kişiye sunarken, bazen de kişinin Rabbine karşı aşırı bir şevk ve arzu duymasını sağlar. Hacdan başka, kulun bu ihtiyacını giderecek ve kendini tatmin edecek bir yol yoktur. Hac, ihlâslı kulları münafıklardan ayıran bir göstergedir: Nasıl ki devlet, zaman zaman çeşitli vesileler bulur ve tebaa arasında ileri gelenleri bir araya toplar, böylece devlete sadık ve itaatkâr olanların öyle olmayanlardan ayırt edilmesini, şan ve şöhretin yükselmesini, gücünün her tarafa yayılmasını, birbirleri arasında tanışmalarını arzu ederse, aynı şekilde din de, gerçek mü'minlerini, münafık olanlardan ayırt etmek için bir hac ibadetine ihtiyaç duyar.[205] Hac sayesinde insanların Allah'ın dinine bölük bölük girdikleri ortaya çıkar. İnsanlar bu sayede birbirlerini görür ve herkes, diğerinden istifade eder. Zira insanda arzu ve rağbetler, ancak beraber olma ve birbirlerini görme sonucunda oluşur. Bu açıdan hac gerçek mümin kişi ile diğerini biriinden ayıran bir gösterge olmasının yanında insanlar arasında bütünleşme ve dayanışmanın bir vasıtasıdır.

Hacda gözetilen faydalar çeşitlidir. Bunları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. Allah'ın evine saygı oluşu: Kâ'be, Allah'ın nişanelerinden biridir; dolayısıyla ona saygı göstermek, Allah'a saygı göstermek demektir.
2. Yıllık kongre oluşu: Her devletin ya da ulusun, uzak yakın herkesin katıldığı toplantıları olur.
3. İnsanların, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den tevarüs ettikleri şeylere uygun olmasıdır.
4. Avam havas bütün müslümanların haline uygun düşecek olması: Minâ'ya inmek, Müzdelife'de gecelemek gibi. Eğer böyle olmasaydı, o zaman hac insanlara ağır gelirdi.

[205] Dihlevî, a.g.e., C. 1, s. 269

5. Tevhid ve şükür ifade eden fiillerden oluşması: Hac öyle fiillerle ifa edilmeli ki, sahibinin muvahhid ve Hakk'a bağlı olduğuna delâlet etsin.
6. Hurafelerden arındırılması: Cahiliye dönemi insanları haccediyorlardı ve hac, onların dinlerinin temelini teşkil ediyordu. Ancak ona, Hz. İbrahim'den gelmeyen bazı işleri katmışlardı. Bunlar kendilerinin sokmuş oldukları şeylerdi ve Allah'a şirk koşma anlamı taşıyordu.
7. Cahiliye dönemi insanları, sakat kıyaslar uydurmuşlardı. Bunlar, dinde aşırılık kabilindendi ve insanlar için zorluklar içeriyordu. Böylesi uygulamaların ortadan kaldırılması ve terk edilmesi gerekiyordu.[206] Bütün bu faydalara bakıldığında hac ibadeti tevhid inancının en sahih şeklini kulun bilincine sunmak ve dini hurafelerden arındırmak amacını besler denilebilir. Ve yine İbrahimî tevhid inancnın esasları hac ibadetinde kemâle varır denilebilir.

Tevhid inancını kulun kalbine yerleştirmek hac ibadetinin esası olsa da hac, evi ziyarettir. Ev sahibini ziyaret ederek haccetmekse esas gerekli olandır. Bu konuda Mevlânâ: "Kalk da Kâbe'yi tavaf et. Arafat'a çıkan hacılar gibi kurtuluş bul, bunun çevresinde dön, tavaf et."[207] diyerek hakikî haccın sınırlarını çizmiştir. Aslında ev sahibini ziyaret hakiki haccı yapanların kârıdır. Şeklî haccı yapanlar ise sadece evi ziyaret ederler. Ama insan evi ziyaret etmeden evin sahibine de kavuşamaz.

Allah tarafından kabul edilmiş hac, maddî ve manevî bütün lütuf kapılarının açılışıdır. Bu nedenle Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kabul edilmiş bir hac, dünyadan ve onun içindekilerden daha hayırlıdır. Kabul edilmiş bir haccın, cennetten başka bir karşılığı yoktur."[208] Bir zat, şunu nakletmiştir: "Şeytan, Arafat'ta beşer suretinde bana göründü. Çok zayıf, sararmış, gözü yaşlı ve beli bükük bir halde idi. "Seni ağlatan nedir?" diye sorduğumda şöyle dedi: "Hacıların ticarî kaygı olmaksızın Allah Teâlâ'ya yönelmeleridir. Bu durumda onların amellerini boşa çıkaramamaktan endişe ediyorum." "Rengin niye sarardı?" diye sorduğumda da şöyle

[206] Dihlevî, a.g.e., C. 2, s. 161
[207] Mevlânâ, *Mesnevî,* s. 553; Mevlânâ, *Mevlânâ Tercümesi*, C. 5, s. 195
[208] Buharî, Umre, 1; Müslim, Hac, 438; Tirmizî, Hac, 2, 88

dedi: “Müslümanların hayır ve iyilik üzerinde yardımlaşmalarıdır. Eğer günah üzerinde yardımlaşsalardı benim çok hoşuma giderdi. “Yani belini büken nedir?” diye sorduğumda şu cevabı verdi: Kulum Sen’den hayırlı son niyaz ederim” demesidir.”[209] Demekki şeytanı kahreden hac hacıların ticarî kaygı olmaksızın Allah Teâlâ’ya yönelmeleridir ve müslümanların hayır ve iyilik üzerinde yardımlaşmalarıdır. Alış veriş tavafı yerine evin sahibini ziyaret maksatlı tavaf; bütün din kardeşlerimizle bütünlüğü yakalama şeytanı değil Allah’ı razı etmenin esasıdır.

Şah Veliyyullah, hac sırasında yapılan rukûnlar ile namazdaki hal ve hareketler arasında çarpıcı bir benzerliğin olduğuna dikkat çeker. Namazda kesinlikle bulunan şeyler, aynı şekilde hac menâsikinde de yer alır. O bu durumu şöyle açıklar: “Hac, el-hayyu’l-kayyum isimlerine yönelik yapılan amellere dâhildir; namaz da aynı isimlere yönelik ameller grubuna dâhildir. Kişi, ihrama girdikten sonra tekbir getirir ki, her iki halde namaz ve hacda, derin bağlılık ve hürmet ifade edebilir. Basit bir şekilde giyinmiş olmak, namazda rükû ve secde gibi tevazunun bir ilânıdır. Arafat’ta vakfeye durmak, namazda kıyam durmakla temsil edilmiştir. Safa ile Merve arasında sa’y ve Kâbe’yi tavaf, kendini Allah’a teslim etmeyi anlatır. Ayrıca, namazda olduğu gibi haccın kutsiyeti için konulan şartlar, zamanlamalar ve hareket tarzları, her ikisinde de saklı olan manevî anlamın tam tesir etmesi için belirlenmiştir.”[210] Namaz ve hac ilâhi isimleri yaşatma yoluyla kişiye tesbih ve tenzihi fark ettirir. Hac ve namaz kişiyi istikamet yörüngesine alarak kişiye fatihanın gerçek manasını yaşatır. Vakfe kıyamı, kurban kesme rûkuyu, tavaf secdeyi kişiye tecrübe ettirir.

Namaz ve haccı beraberce yaşayıp aralarındaki benzerlik noktalarını fark ettikten sonra manen kabule layık bir hacca kavuşmak için şunlara dikkat edilmelidir:

1. Kazancı helal yoldan olmalıdır. Huzurunu kaçıracak ticari bir meşgalesi olmamalı, çalışmaları yalnız Allah (c.c.)’ın rızasını kazanmaya yönelik kalbi zikir ile huzur bulmalı ve yalnız hac ibadetini yerine getirmekle uğraşmalıdır.

[209] Mekkî, a.g.e., C. 3, s. 1261
[210] Dihlevî, a.g.e., C. 2, s. 231

2. Cimrilik ve israfa varmadan bol azık alıp, gönül hoşluğu ile muhtaç olanlara vermelidir. Hac yolunda arkadaşlarına fazla itibar etmemeli, çevresindekilere yumuşak davranmalıdır.
3. Allah (c.c.) yolunun yolcuları, gösterişli olmayan elbiseler içinde, tozlu, yorgun ve alçakgönüllü olmalıdırlar. Fakir ve düşkünler arasından ayrılıp zenginler sınıfına geçmemek için süs ve gösterişten kaçınmalıdır.
4. Mümkün olduğu kadar besili ve güzel bir koyunu kurban olarak kesmelidir. Kurban sahibi kurban nafile ise etinden yiyebilir, fakat vacip ise yememelidir.
5. Sadaka ve kurbanı gönül hoşnutluğu ile vermelidir. Hac yolunda bir zarara uğrayan, bunu hoş görmelidir. Zira bu, haccının kabul olunduğuna işarettir. Haccın kabul olma belirtilerinden biri de eski günahları terk etmek, iyi arkadaşlar tutmak, kötü yerlerden ayrılıp iyi topluluklara gitmektir.[211] Demekki manen kabule layık bir hac malın helalliği; kişinin cömertliği ve alçakgönüllülüğü; Allah'a karşı samimiyet ölçüsü esaslarına dayanır. Kişi ahlakî zafiyetlerini hacdan sonra bir kenara bırakabiliyorsa manen kabule layık bir haccı yaşıyabiliyor demektir.

Manen kabule layık bir haccı hedefledikten sonra kişi, Kâbe'yi ziyaret etmeye gönül dünyasında büyük bir istek duyar. Kâbe'yi ziyaret etmeye heves etmek, O'nun Allah (c.c.)'ın evi olduğunu, oraya gitmenin bir tek padişahın huzuruna çıkmak sayıldığını, Kâbe'ye gitmeye niyet edenin, Yüce Allah (c.c.)'ı ziyaret etmeyi kastetmiş olacağını ve bu amacın zamanı geldiğinde gerçekleşeceğini bilmekle olur. Ayrıca oraya gitmekle, gözlerin bu dünyada, yapısında taşıdığı eksiklikten dolayı Yüce Allah (c.c.)'ın cemâlini görememekle, ziyaret sonucunda bu görmenin cennette nasip olacağını, beytini görmekle Allah (c.c.)'ın vaadi gereğince, beytinin Rabbini görmeye hak kazandığını bilir. Allah (c.c.)'a karşı olan hevesinin, O'na kavuşmayı hazırlayan sebeplere de kendisini teşvik edeceği şüphesizdir.[212] Gerçek manasıyla seven bir kimse, sevgilisine

[211] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 318
[212] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 319

nisbet edilen her şeyi sever. Kâbe de Allah (c.c.)'a nisbet edilmiş ve Allah (c.c.)'a nisbet edilmiş olması bile, burayı ziyaret etmek için yeterli bir nedendir.

Hac, insanlara güçlüklere sabretmeyi öğretir, onları nefisle mücadeleye, aşırı istek ve heveslerini kontrol etmeye alıştırır. Çünkü hacı, kadınlarla cinsel ilişki kurmaz, kin tutmaz, sövmez, kimseye sıkıntı vermez. Allah'ı kızdıracak bir şey yapmaz. Hac kibri, hava atmayı, kendini beğenmeyi, insanlara karşı büyüklenmeyi tedavi eder. Hacda bütün insanlar eşittir, hepsi de benzer elbiseler giyerler, zengin/fakir, efendi/köle ayrılamaz, aralarında eşitlik havası eser. Hepsi de, huşu içinde, yalvararak, acizlik, zayıflık ve bir olan Allah'a kulluklarını ikrar ederek, af ederek, af ve bağışını umarak Mescid-i Haram'da dururlar.[213] Bu ruhaniyetle dopdolu duruş, vicdanlardan taşan duygular insanın Rabbiyle bağlantısını artırır. O'na yakınlığını çoğaltır. İnsan kalp temizliği, huzur, vicdanının dolup taşması, neşe ve mutlulukla dolu ruhi esintiler duyar.

Hac, sabrın ilacıdır. Çünkü o nefse haz veren şeyleri terk ettirirken sıkıntıları göğüslemeyi de öğretir. Sabır ise elem, sıkıntı ve belâlara sızlanmayı terk etmek demektir. Nefse haz veren şeylerden uzaklaşmak diye de tarif edilmiştir. Kul emrolunduğu ibadetler için sabra muhtaçtır. Çünkü nefis kulluktan hoşlanmaz, daima baş ve rab olmak ister. Günahlardan sakınma konusunda da sabra ihtiyacı vardır. Çünkü alıştığı günahları bırakmak nefse ağır gelir.[214] Hac ibadeti de günahlardan sakınılmadan ve onlar terk edilmeden hakkıyla yapılamaz. Nefisten gelen sıkıntılara katlanmak ve nefsin rab olma sevdasına gönlü kapamak ancak hac ibadeti sayesinde mümkündür.

Hac insana güçlüklere sabretmeyi ve nefisle mücadeleyi öğretirken aynı zamanda hac ile umre hem peygamber sallallahü aleyhi ve sellemi ziyaret, hem de belde-i tayyibeyi, oralarda bulunan ashab-ı kiram ve birçok da olgun ve kâmil insanı görüp ziyaret etmektir.[215] Hacceden kişi Hz. Peygamberi ve ashab-ı kiram hazretlerini ziyaretle gerçek sabrın ve nefisle mücadelenin nasıl yapılacağını da öğrenir.

Güçlüklere sabretmek ve nefisle mücadeleyi öğrendikten sonra hacılıktan murad; kemâl-i insâniyete yükselmek ve tam, olgun, kâmil bir mü'min ve müslim

[213] Necati, a.g.e., s. 332
[214] Yılmaz, a.g.e., s. 170
[215] Kotku, a.g.e., s. 11

olmaya çalışmaktır. İmam Şibli bir hacıya: "Sen hacca niyet ettin mi ve niyetinle günahlarından sıyrıldın mı? Elbiselerini çıkarırken dünyayı da içinden çıkardın mı? Beyaz ihramları giyerken ölümü hatırladın mı? Beytullah'a girerken Hakk'ın huzuruna girebildin mi? Kâbe'yi tavaf ederken, Hakk'ı tavaf edebildin mi? Sa'yi yaparken, o günleri hiç düşündün mü? Arafat'a çıktığında, Allah'ı gönlünde buldun mu? Yoksa yiyip içip akşam olsa da dönsek mi dedin? Müzdelife'de yattın mı? Günahlarını tamamen bıraktın mı? Minâ'ya gelip şeytanı taşladığında içindeki şeytanı ne yaptın? Kurban kestin mi? Nefsini de kestin mi? Yani; hevâ ve nefsinden kurtuldun mu? Onların elinden yakanı kurtarabildin mi? Tıraş oldun mu? Fenâ huylarını orada bıraktın mı? Kâbe'ye veda haccını yaptın mı? Bütün fenâlıklara, kötü huylara, ahlaksızlıklara da veda ettin mi? Paydos dedin mi?"[216] Hacceden hacı, eğer bu sorulara olumlu cevaplar verebiliyorsa, hakiki hacı sevabına nail olur. Eğer bu sorulara olumlu cevaplar veremiyorsa, haccının manevî yönlerini yaşayıp yaşamadığını sorgulamalıdır.

Hacı hakiki haccın gerekliliğini oluşturan manevî hacca niyet ettikten sonra Kâbe'yi ziyaret edecektir. İlim, irfan ve iman sahipleri için Kâbe'yi zâhiren ziyaret etmek elbette gereklidir. Farzdır. Ancak bir kimse evvela manevî haccını gerçekleştirmelidir ki, zahirî olarak gerçekleştirdiği hac'dan bir fayda bulsun. Bir diğer deyişle "Avamın ziyaretten kasdı, yarin bulunduğu köydür. Havasın ziyaretten kasdı ise, tarik-i müşâhededir. Ve yari görmektir. Haneyi görmek isteyen avamdır, sahib-i haneyi görmek isteyen ise, himmet sahipleri olan havastır." denmiştir.[217] Zahiren hacı olan Kâbe'yi görmek istemektedir. Ancak bâtinen hacı olan Kâbe'nin sahibine meftundur. İsteği ve maksadı O'na kavuşmak ve O'nun cemâlini müşahededir.

Hakiki hacı Kâbe'de Kâbe'nin sahibini bulurken, hakiki hac Allah'ın cemâlinin sembolü Kâbe'de Allah'a karşı samimiyetimizi bir kez daha yenilemek ve hatırlamaktır. Bu nedenle hakiki hac, ihlâsın en açık göstergesidir. Sehl b. Abdullah Tüsterî'nin "İnsanlara en ağır gelen amel" diye tanımladığı ihlâ sın zorluğunun sebebi, nefse aid bir pay taşımamasıdır. Aslında "İhlâs kul ile Allah arasında bir sırdır. Melek onu bilmez ki sevap yazsın. Şeytan ona muttali olmaz ki ifsad etsin. Hevâ ve heves onu fark edemez ki

[216] Kotku, a.g.e., s. 14-15
[217] Ankaravî, a.g.e., s. 179

kendisine meylettirsin."[218] Hac nefse ağır gelen bir takım rukûnları içinde barındırdığı ve Allah ile kul arasında ilâhi sır olduğu için ihlâsı kula yaşatır.

İbn Arabî, evreni Tanrı'nın tecellisi olduğu şeklinde anlar ve evrendeki bütün varlıkları Tanrı'ya işaret eden semboller olarak görür.[219] Özellikle İbn Arabî gibi sufîler dinî sembolizmi çok yoğun bir şekilde kullanırlar; haccın rukûn ve sembollerini dinî bir sembolizm örgüsü içinde sunarlar. Mesela Şeyh, Fütûhât'ı çoğunlukla Kâbe'yi tavaf ederken veya Harem-i Şerif'te Hakk'ı murâkabeye dalmışken, Allah'ın kendisine açtığı ilim ve sırlardan hareketle telif ettiği söyler. Yine böyle bir tavaf anında, o, Hacerü'l-Esved'in önünde hem 'konuşan' hem 'susan', hem 'basit' hem 'mürekkeb', hem 'canlı' hem 'ölü' gibi zıt sıfatlarla nitelendiği bir gençle (fetâ) karşılaşır. Bu varlık, fıtratı gereği sadece işaret ve sembollerle 'konuşmaktadır'. İbn Arabî bu gence kimi kez ruh, kimi kez de insan der.[220] Bütün bu ifadelerden anlaşıldığı üzere rukûnların pek çok sembolik manası olduğu gibi Kâbe ve Hacerü'l-Esved gibi manevî manaları olan mekânlar konuşan ve bir şeyler anlatan canlı bir organizma gibidir.

İbn Arabî, Kâbe'yi Tanrı'nın zatının yeryüzündeki sembolü olduğunu söylemiştir. Sonrasında, sureti, yani Tanrı'nın varlığını, şehâdet âleminde idrak edemediği için O'nunla suretçe bir anlaşma yapmak istemektedir. İşte tam bu noktada hayal devreye girmektedir. Çünkü hayal, İbn Arabî düşüncesinde latif şeyleri kesifleştiren, kesifleri de latifleştiren bir hususiyete sahiptir.[221] Hayal içersinde İbn Arabî'yi manevî âleminin gerçeğiyle karşılaştıran şey, Kâbe'nin cemâlullahın simgesi olmasıdır.

Hac, insana teslimiyet ve sabrı aynı ruhsal dinamikleri hissettirerek yaşatır. Sadece tohum saçmakla aynı saat filiz bitmez. Hasad'ın toplanabilmesi için tohumun aylarca toprakta beklemesi gerektir. Anne karnındaki cenin de öyledir. Organların olgunlaşması için birkaç ay beklemesi gerekmektedir.[222] Hac da zaman içerisinde ceninin olgunlaşması gibi insana haddini bildirir, sınırlarını bilen insan hevâ ve

---

[218] Kuşeyrî, a.g.e., s. 339
[219] İbn Arabî, a.g.e., C. 2, s. 147
[220] Uluç, a.g.e., s. 67
[221] Chittick, William C., *Imaginal Worlds*, İbn al-'Arabî and the Problem of Religious Diversity, State University of New York Press, Albany, 1994, s. 71
[222] Gazâlî, Muhammed, a.g.e., s. 184

heveslerini kontrol altında tutmayı öğrenir. Haddini bilmeyen insan kendi içinde ciddi bir kayıp yaşar.

Haddini bilen bir insan gerçeğine kişiyi ulaştırması nedeniyle ibadetler içerisinde hac ibadetinin neden farz kılındığını anlamak hiç de zor değildir. Çünkü bu vazife, hem malın ve hem de bedenin gerektirdiği şükürlerin içinde toplandığı bir ibadettir. Bu ibadet mahşer gününü andırır. İnsan bu yolda malından, ailesinden, makamından, üniformasından ayrılmaktadır. Zengin, fakir, âbid, asi, fâsık hep bir arada, bir safta dizilmektedir. Tek bir avazla "Lebbeyk" denilmekte ve mağfiret talebinde bulunulmaktadır. Hacca gidip de kendinde az çok değişiklik yapmayan insan az bulunur.[223] Sonuç itibariyle hac insanda köklü bir manevî değişiklik yapıyorsa bu onun en kâmil ve en son farz kılınan ibadet olmasının nedenini açıklamaktadır.

Hac kullukta zirveyi en son farz kılınan ibadet olması yönüyle kişiye yaşatırken o aslında gayeye götüren açık yola girmektir. Hac maksuda yönelmenin tekrarıdır.[224] Hac, salihlerden oluşan büyük bir kalabalığın belli bir yer ve zamanda toplanmasıdır. Haccın bir diğer anlamı da kendisine tazim gösterilene yönelmektir. Buna göre nefsiyle yönelenin maksadı Beyt'i ziyarettir. Kalbiyle yönelenin amacı ise Beyt'in Rabbi'ni müşahededir. Burada hakikat, Allah'tan başka her şeyden vazgeçmektir. Nasibi olan bu hâle erer. Bu hâl, Hakk Teâlâ'dan ve O'nun buyruklarından başka hiçbir şeyi görmemek ve duymamaktır.[225] Hac yolculuğunda bilinmesi gereken en önemli meselelerden biri de, bu yolculuğun "ahiret seferini" hatırlatmasıdır. Hac için ilk önce "şevk" sahibi olmak gerekir. Beytullah'ı ziyarette amaç, Beyt'in Rabbi'nin azamet ve kudretini temaşa olduğuna göre, hacca giden kişinin bu heyecanı daima gönlünde duymasına ve Ka'be'ye kavuşmayı hasretle beklemesine "şevk" denilir.[226] Bu şevki gönlünde duyamayan kişi, ahiret seferinin gerçek manasını kavrayamamış ve beytin Rabbini görebilme şerefine nail olamamış bir kişidir.

Hac kulda mana kaynaklı bir şevki mecbur kılarken manevî şevki yüksek olan bir kula göre hac bütün ibadetleri içine alır. Kul, hediyelerle Hakk'ın kendisini ziyaret

---

[223] Mâverdî, a.g.e., s. 111
[224] İbn Arabî, a.g.e., C. 6, s. 532
[225] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 317
[226] Yunus Vehbi Efendi, *Haccın Sırları*, (haz. Veysel Akkaya, Nesibe Akkaya), Okul Yay., İstanbul, 2003, s. 23-24

etmesini istediğinde oruç tutar ve onunla süslenir ki, Hakk'ın huzuruna girebilsin. Kul olarak kendisini ziyaret etmek istediğinde ise, hac yapar. Öyleyse bu ziyaret gereklidir. Namaz bir nur hac ise kulluktur. Böylece bu ikisi irtibatlı olmuştur, çünkü Allah namazı kendisiyle kulu arasında bölmüştür.[227] Haccın bütün ibadet şekillerini içinde barındırdığını anlayan kişi hakiki hacı olma vasfını elde edebilir. Bu vasfı elde eden kişi ise manevî bir şevki güçlü bir şekilde tecrübe edebilir.

İbn Arabî, haccın rukûnlarının hikmet boyutlarına da açıklık getirmiştir. O'na göre kimin Allah'a daha iyi kulluk yapıp yapmadığının göstergesi hac ibadetini ifa etme kalitesinde saklıdır. O bu durumu şöyle ifade eder: "Allah hacıları aile, vatan ve rahat yaşamlarını bıraksınlar diye kendi evine davet etmiş, kendilerini sırf denemek üzere yolculuğun izi olan toz ve toprakla süslemiştir. Böylece kimin Allah'a kulluk yapıp kimin yapmadığını onlara gösterir."[228] Aslında hacının hakiki haccı yaşamaya gayret etmesi onun iyi bir kul olma gayretidir. Hakiki hac bu gayretin ürünü ve şevki olduğu gibi kimin daha iyi bir kul olup olmadığının da bir göstergesidir.

Sonuç olarak zahirî hac Allah'ın yasaklarından uzaklaşma ve emirlerine uyma sahasıdır. Batınî hac Allah ile yapılır, Allah'a yaklaşmayı sağlar. Haccın içerisindeki pek çok rukûn akılla ve duyularla anlaşılamamasına rağmen manevî anlamda anlaşılmakta ve pek çok mana ifade etmektedirler. Hakiki haccın sırrı bu manaları anlamakta saklıdır. Haccın manevî sembol ve manaları akılla kavranamasa bile gönül âleminde anlaşılabilir. Bununla beraber hac, manevî mekân ve zamanda kişinin kendi ruhsal dünyasını geliştirmesine imkân sunarken bir taraftan da onu ilâhi iradeye boyun eğen bir ölüme hazırlık sürecine koymaktadır. İnsan hac tecrübelerini derinleştirdikçe ve haccın manevî yönlerini anlamaya yönelik bir gayret sarf ettikçe Kâbe'yi görme noktasından Kâbe'nin sahibini görme noktasına doğru yol alabilir. Demek ki hac yolcusu, gönül yolcusudur. Aslında hac kişiyi kendi hayatının muhasebesine davet ettiği için, herkesin kendi hayatının kendisidir. Zahiren hacı olan Kâbe'yi görmek istemektedir. Ancak bâtinen hacı olan Kâbe'nin sahibine meftundur. İsteği ve maksadı O'na kavuşmak ve O'nun cemâlini müşahededir.

---

[227] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 265-266
[228] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 278

E. İSLAM TASAVVUFUNDA UMRE

Bir sufî her müslüman gibi haccın İslam'ın beş şartından biri olduğunu vurgular, büyük meşakkatlere katlanarak bu görevi yerine getirir, hac yapmamak için mazeret üretmez, bir bahane ileri sürmez. Sufîlere göre hac ve umre'de Kâbe ve Ravza-ı Mutahhara'yı ziyaret son derece önemlidir. Bu ziyaretler hiçbir şekilde hafife alınmaz. Bir sufî Allah Teâlâ'nın Hz. İbrahim'e hitaben "Hac için insanları çağır."[229] sözünü dikkate alır, bu çağrıya uyup yollara düşer.[230] İbrahimî çağrı, hac ve umre ibadetinde manevî mekânları ziyaret amacına dönüşür. Manevî mekânları ziyaret ise aslında manevî dönüşüm ve gelişim için gerekli bir ön şarttır.

Manevî mekân ve makamları ziyaret, mutluluk ehlinin dünya hayatında kalpleri ve amelleriyle; ahirette ise zâtları ve varlıklarıyla Allah'ı ziyaret etmeleridir. İki ziyaret arasında ise ziyaret edenler ile cennet ehli arasında bir takım engeller vardır. [231] Bu nedenle dünya hayatında hac ve umre sayesinde manevî makamları hakkıyla ziyaret edenler için ahiret âleminde Allah'ı zatlarıyla ziyaret söz konusudur. Ziyaretlerin en güzeli de budur.

Tasavvuf ehline göre hac ve umreye giden kişi onların hüküm, farz, fazilet ve menasikini öğrenmeli ve bütün sefer şartlarını göz önünde bulundurmalıdır. Hac ve umreye giden kişinin niyetinin sıhhati ancak doğruluk ve dürüstlükle olur. Nefis de gönüllü olarak harcama ve infakta bulunmalı, tasadduk ve ahiret azığı toplamada geniş davranmalıdır.[232] Sufilere göre hac ve umreye giden kişi hac ve umrenin fıkhî boyutlarını iyice öğrendikten sonra onların manevî yönlerini yaşamalıdır. Şekli yaşamayan kişinin şeklin ötesindeki manayı yaşamasına imkân yoktur.

Manevî gelişim sürecinde en önemli ibadet olan hac ve umreyi yerine getirme sırasında Gazâlî hac ve umre yapan kişinin Kâbe'ye göstereceği saygıyı şöyle ifade etmiştir: "Mekke'de bulunan kişi umre ve tavafı çok yapmalı, sık sık Kâbe'ye bakmalıdır. Kâbe'nin içine girerse faziletli olan iki direk arasında iki rek'at namaz kılmalıdır. Kâbe'ye girerken ayakkabılarını çıkarmalı ve saygı ile girmelidir. Hatta zâtın

[229] Hac, 22 /27
[230] Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf*, s. 65
[231] İbn Arabi, a.g.e., s. 12
[232] Mekkî, a.g.e., s. 373

birisine: "Kâbe'ye girdin mi?" diye sorduklarında "Rabbimin beytinin etrafında bile yürümelerini uygun bulmadığım bu ayaklarım ile Rabbimin beytini nasıl çiğneyebilirim?" diye cevap vermiştir. Oraya giren nerede yürüdüğünü ve nasıl yürüyeceğini bilmelidir. Mümkünse zemzem suyunu kendi eliyle çekmeli ve kanıncaya kadar da bolca içmelidir. İçtiği vakit: "Allah'ım! Bu suyu her hastalık ve dertten bana şifa kıl, ihlâs ile yakîni, dünya ve ahiret saadetini bana nasip eyle." demelidir.[233] Cemâlullahın simgesi Kâbe'ye bakan kişi, orada yürürken Kâbe'de manevî âlemlere dair bir yürüyüşle haddini bilir ve Rabbine karşı boyun eğer. Haddini biliş ve boyun eğiş yoksa o kişi Kâbe'ye karşı olması gereken saygıyı kalbinde taşımıyor demektir.

Kâbe'den sonra manevî mekân ve makamların ikincisi Medine-i Münevvere olduğu için Peygamber Efendimiz Medine'nin üstünlüğü hususunda şöyle buyurmuştur: "Eğer ümmetimden bir kimse, Medine'nin sıkıntısına katlanırsa, kıyamet gününde ben ona şefaatçi olurum."[234] Dihlevî bu hadisteki sırrı şöyle açıklar: "Medine'nin imarı, dinin nişanelerinin yüceltilmesi demektir. Öbür taraftan Medine'ye gitmek, İslam'ın oluşum dönemlerindeki olayların geçtiği yerleri görmek Mescid-i Nebevî'ye girmektir. Medine'ye giden kişi Rasûlullah'ın ve ashabının yaşadıklarını hatırlar, onların hatıralarının yâdedilmesini sağlar. Bu ise bizzat mükellefin kendisine yönelik bir faydadır."[235] Medine'yi ziyaret eden kişi, zaman içerisinde bir yolculuk yapar. Zamanların en güzeline yaptığı yolculukla Rasûlullah ve ashab-ı kiramla onların zamanında onlarla olmuş gibi olma ayrıcalığını ve manevîyatını yaşayabilir.

Aynı zamanda Gazâlî hac ve umre yapan kişinin Medine-i Münevvere'de ve İslam büyüklerinin kabirlerini ziyaret esnasında göstereceği saygıyı da şöyle ifade etmiştir: "Medine şehrini gördüğün zaman Allah Teâlâ'nın Rasûlü'ne ayırdığı ve Hz. Rasûlullah'ın hicret ettiği bir şehir olduğunu, ilâhi emirlerin ve Peygamberimizin birçok sünnetlerinin burada meşru olduğunu, ölünceye kadar İslam dinini ilân ettiğini, sonra kendisinin ve kendisinden sonra hilâfet vazifesini ifâ eden Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in türbelerinin de burada bulunduğunu hatırla. Sonra Rasûl-i Ekrem'in buralarda gezdiğini ve ayak basmadık yer bırakmadığını düşünerek huşû ve huzur içinde yürü.

[233] Gazâli, a.g.e., s. 319
[234] Müslim, Hac, 477
[235] Dihlevî, a.g.e., s. 184

O'nu görüp, sözünü dinleyen ashabı kirâmına Allah'ın lütuflarını düşün. O'nu ve ashabını göremediğine üzüntü duy. Sonra dünyada görmek şerefine nail olamadığın gibi ahirette de görmemek tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu düşün ve korkuyu hisset. Umre'de her birini ayrı ayrı ziyaret et. Her birinin ziyaretindeki bereket Allah katındaki konumuna göre değişir.[236] Demek ki Allah rızası için özellikle Umre'de Peygamber Efendimiz'in ve bütün büyüklerin ziyaretine gidilir. Bu ziyaret Allah Teâlâ'nın rızasına uygun belli adap kuralları dâhilinde yapılır. İslam tarihinde Mescid-i Nebevî'yi ziyaretle yol alan kişi, Rasulûllah ve sahabe-i kiram ile iman ve tevhid mücadelesine katılmış gibidir. Bu kişi onların ruhâniyetlerini anlama gayretindedir. Bu gayretle dünyada Rasûllah'ı ve ashabını görmüş gibidir.

Sufîlere göre manevî mekânları ziyaret, manevî mekân ve makamlardan feyz almak içindir.[237] Özellikle insanlığı cehalet karanlığından nura çıkarmak üzere ilk gelen vahyin indiği Hira Nur Dağı; cinlerin iman etmek üzere Allah Rasûlü'ne geldikleri yerde inşa edilen Cin Mescidi; Hz. Peygamber'in Hz. Ebu Bekir'le birlikte müşriklerin takibinden kurtulmak ve bir stratejiyi de bize öğretmek üzere belirli bir müddet şereflendirdiği Sevr Mağarası; Hz. Hatice'nin ve Ebu Talib'in kabirlerinin de bulunduğu Mekke kabristanı bir sufînin feyz alacağı manevîyatını tekraren inşa edeceği manevî mekânlardır.

Tasavvuf ehline göre hac yapmak umreye göre bir derece daha üstündür. Ancak Ramazan'da umre yapmak bir hacca denktir. Rasûlullah bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Şüphesiz Ramazan'da yapılan bir umre, bir hacca bedeldir."[238] Dihlevî'ye göre bu hadisin sırrı şudur: "Haccın umreden üstün olması, Allah'ın nişanelerine saygı gösterme, insanların Allah'ın rahmetinin inmesi için bir araya toplanmaları gibi umrede bulunmayan özelliklere sahip olmasındandır. Ramazan'da yapılan Umre'de bu etkiyi yapar. Çünkü Ramazan ihsan mertebesindeki müslümanların nurlarının birbirlerine yansıdığı ve ruhaniyetin inip yeryüzüne yayıldığı bir vakittir."[239]

---

[236] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 320
[237] Yağmur, a.g.e., s. 61
[238] Buharî, Hac, 9
[239] Dihlevî, a.g.e., s, 163

Umre Kâbe'nin ve Mescid-i Nebevî'nin ruhunu hissedilme imkânını kişiye sunar. Hac ve umre'ye giden kişi Kâbe'yi gördüğünde adeta Kâbe'nin Rabbini görüyormuşçasına saygı göstermelidir. Kâbe'ye her gidişte abdestli bulunmak, sükûnet ve huşû içerisinde Kur'an tilaveti, dua, istiğfar, tesbih, tehlil ve tekbirle meşgul olmak, mümkün mertebe konuşmamak, başkalarını rahatsız etmemek, geçiş yerlerinde oturarak veya namaz kılarak izdihama sebep olmamak, Kâbe'yi doya doya gözyaşları içerisinde temaşa etmek tavsiye edilen adap arasındadır.[240] Mescid-i Nebevî işlenen günahlardan dolayı pişmanlık, tevbe, istiğfar, mahviyet, ihlâs, samimiyet ve manen arınma duygusunun yaşandığı manevî bir mekândır. Hac ve umreye giden kişi, Allah Rasûlü'nün dönemine yetişememişse de O'nun mekânına ulaştığını, O'nun civarında bulunduğunu, O'na birkaç günlüğüne de olsa komşu olduğunu tecrübe eder. Medine'yi yaşayan bu kişi O'nun civarında takınılması gereken edebi, olgunluğu ve ahlakı elde etmeye çalışır.[241] İşte ifade edilen bu ahlakî gelişim ve olgunlaşma takınılması gereken edep ve manevî bir takım hassasiyetlerle mümkün olabilir.

Umre Mekke ve Medine'yi teneffüs etmek; onların ruhanî havasını tecrübe etmektir. Mesela Mekke'de bulunan mualla mezarlığı ölmeden evvel ölümü talim etmek için gelen hacılara öldükten sonra yaşamanın sırrını söylemektedir. Yine Medine Hz. İbrahim'in davetine icabet edip haccı eda ederek Allah'la sözleşmemizi yenilediğimizi Nebi'ye haber vermeye gelmektir.[242] İnsan kulluk sözünü hatırladıkça kullukta kemâle ulaşmaya hak kazanabilir. Ölmeden önce ölümü tattıkça ölmeden önce muhasebesini yapabilir.

Umre Beytullah'ın ve Mescid-i Nebevî'nin kapısına gönül kapılarımızı açarak girmektir. Huzura kapıdan girildiği gibi, ilâhi huzura da Beytullah'ın hareminin kapılarından girilir. Hak yoluna girenin de elbette dünyanın geçici zinetlerinden yüz çevirip uzaklaşması gerekir. Harem-i Şerif ve Kâbe'nin tamamı Makam-ı İbrahimdir.[243] Mescid-i Nebevî ise Peygamberimizin makamıdır. Ancak işaret edilen makamlar, şerefin kemâlini belirtmek için özellikle zikredilmiştir.

---

[240] Erul, a.g.e., s. 33
[241] Erul, a.g.e., s. 111-113
[242] İslâmoğlu, ag.e., s. 115, 120
[243] Akkaya, Veysel, *Sûfî Gözüyle Hac ve Umre*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2006, s. 166

Gönül kapılarını Kâbe ve Mescid-i Nebevî'ye açan kişi kendi gerçeğiyle karşılaşır. Çünkü umre ya da hac ucu kaçmış bir ip yumağındaki gibi, kişinin de kendi ucunu bulup çözmesidir. Bu düğüm tek bir "inkılâbî niyet" ile açılır, ufukta belirir, yola koyulur. Dümdüz bir hatta yol alarak sonsuzluğa doğru, başka bir yöne doğru, O'nun yönüne doğru göç eder.[244] O'nun yönüne doğru göç eden kişi kendi gerçeğini manevî bir inkılâpla hakiki kulluğa çevirebilir.

Umre ve hac, ibadetlerin manevî yönlerini kişiye tecrübe ettiren bir mana taşır. Özellikle umre ve hac esnasında namazın manevî ve ruhanî yönü Efendimizin imamlığında namaz kılarmışçasına kişiyi etkiler. Ümit Meriç, hac ve umrenin bu manevî halini şöyle ifade eder: "Ben Umre'de ya da Hac'da namaz kılarken kendimi o çok ruhanî kıraatlerine rağmen, Kâbe imamlarının değil, Hz. Peygamberin imametinde namaz kılmış gibi hissettim. Allah'ın huzuruna, O'nun Rasûlü'nün arkasında namaza durmuş gibi çıkmak istedim. Bence evimizin bir köşesinde de kılsak imamımız her zaman Allah'ın sevgilisidir, Allah'ın sevgilisi olmalıdır. Namaz, bu dikkatle kılınmalıdır."[245] Hiç şüphesiz namaz Allah Rasûlü'nün manevî imametinde kılınırsa hac da hakiki hac sevabına kişiyi ulaştırır.

Hac ve umreye giden bir kişi için ziyaret edilen bütün mekân ve makamlar canlı bir organizma gibi etkili ve manevî yapıları canlıdır. İbn Arabî'nin gözünde tıpkı kâinattaki diğer her şey gibi Kâbe de yaşayan, konuşan ve işiten bir varlıktır. O halde Kâbe'nin bir gün İbn Arabî'ye seslendiğini ve kendisini tavaf etmesini istediğini ya da zemzemin ona suyunu içmesi için ısrar ettiğini öğrendiğimizde şaşırmamalıyız.[246] Bu açıdan bakıldığında kişi hakiki hac makamına ulaşmak istiyorsa, ziyaret edilen manevî mekân ve makamları kendisi için canlı bir organizma gibi canlı ve manalı kılmak gayretinde olmalıdır.

Umre manevî mekân ve makamları kendisi için canlı ve manalı kılan kişinin seyr u sülûkunu tamamlamasına yardımcı olan en önemli duraktır. Zaten tasavvufta "seyr" kendi varlığından geçerek Hakk'ın varlığına doğru bir hareket olarak tanıtılmış; "sülûk" da Hakk'a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevî

[244] Şeriati, a.g.e., s. 25
[245] Meriç, a.g.e., s. 122
[246] Addas, Claude*, İbn Arabî Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, (çev. Atilla Ataman), Gelenek Yay., İst., 2003, s. 218

ve ruhî yolculuk, ahlâkî eğitim olarak tanımlanmıştır.[247] Umre ile Beytullah'ı ve Mescid-i Nebevî'yi ziyaret eden kişi, seyr u sülûk ile kalp evini ağyardan temizler. Kalp evi ağyardan temizlenince bu ev, Allah'ın hakiki evi olur.

Umre zahiren Kâbe ve Mescid-i Nebevî'nin manevî derinliklerine kalp evinden bakarken; batınen kulun sürekli olarak Rabbi'nin kendisinin bütün hallerini bildiğinin şuuruna varmasıdır. Bu yönüyle umre, murakebenin en yakînen yaşandığı makamdır. Kişi murakebeyle Allah'ın bütün hallerini bildiğini, fiillerini gördüğünü ve sözlerini işittiğini bilir.[248] Murakabe bir bakıma kalbî ve zihnî teksiftir. Zihindeki ve kalpteki düşüncenin Allah zikri ve ahiret fikri etrafında yoğunlaşmasıdır. Ancak bu yoğunlaşma ile hac ve umrenin manevî yönleri anlaşılabilir.

Demek ki tasavvuf ehline göre Hz. İbrahim'in daveti, hac ve umre ibadetinde manevî mekânları ziyaret amacına dönüşür. Manevî mekânları ziyaret ise aslında manevî dönüşüm ve gelişim için gerekli bir ön şarttır. Sufilere göre hac ve umreye giden kişi hac ve umrenin fıkhî boyutlarını iyice öğrendikten sonra onların manevî yönlerini yaşamalıdır. Şekli yaşamayan kişinin şeklin ötesindeki manayı yaşamasına imkân yoktur. İslam tarihinde Mescid-i Nebevî'yi ziyaretle yol alan kişi, Rasulûllah ve sahabe-i kiram ile iman ve tevhid mücadelesine katılmış gibidir. Bu kişi onların ruhâniyetlerini anlama gayretindedir. Bu gayretle dünyada Rasûllah'ı ve ashabını görmüş gibidir. Aynı zamanda umre ile Beytullah'ı ve Mescid-i Nebevî'yi ziyaret eden kişi, seyr u sülûk ile kalp evini Allah dışındaki bütün sevgililerden temizler.

[247] Selvi, Dilâver, *Kur'an ve Tasavvuf*, Şûle Yay., İstanbul, 1997, s. 437
[248] Yılmaz, H. Kâmil, *Ruhânî Hayat*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2000, s. 145

İKİNCİ BÖLÜM

HACC'IN RÜKÛNLARI

Bu bölümde haccın rukûnlarının şeklî ve fıkhî yönünü değil manevî ve batınî yönünü ele almak istiyoruz. Bu nedenle haccın rukûnları derken kullandığımız mana, sembolik bir manayı ifade eder.

A. İHRAM

İhram, makamdan, mevkiden ve tüm imtiyazlardan soyunmanın simgesidir. "İhram" aslında yapılması caiz olan bazı söz, fiil ve davranışların, hac ve umre yapacak kişiler için belli bir süre Allah ve Rasûlü'nün getirdiği yasaklar çerçevesinde "haram kılınması" demektir. Söz konusu yasaklar, hac veya umre için niyet edip ihrama girmekle başlar.[1] Hacı Allah dışındaki her şeyi kendisine haram kılar. Rabbinin sınırlarına girmeyi ve O'nun emirlerine uygun olarak yaşamayı her türlü makam, mevki ve imtiyazdan soyunarak kabul eder.

İhram ilk önce, Allah nezdinde mal, mülk, madde ve meta'ın bir hiç sayıldığı, bütün müslümanların bu kutsal iklimde eşit ve kardeş olduğunu ifade eder. Birini diğerinden ayrıcalıklı, üstün gösteren hiçbir emmare yoktur. Bu, aynı zamanda insanın millet, sınıf, sosyal statü gibi insanları birbirinden farklılaştırmaya yol açan çeşitli sosyal unsurların henüz teşekkül etmediği ilk yaratılıştaki insanı, Hz. Âdem'i sembolize eder. En azından hac süresince insan nefis ve şehvet gibi, beşerî zafiyetlerinden uzak kalacak, elde ettiği yeni melekeleriyle âdeta melekleşecektir.[2] İnsanların kâinatta tanışıp kaynaşmaları için var olduklarını bilen insan, manevî merkezde bütünleşmenin ve

[1] Erul, a.g.e., s. 19
[2] Erul, a.g.e., s. 21-23

kardeşliğin önemini fark eder. İhramla manevî bütünleşmeyi tecrübe eden hacı ilk insan nesli Hz. Âdem'e gider. Bu arada özüyle ihram vasıtasıyla karşılaşan hacı, Rabbini bulur; kendisi üzerinde tecelli eden ilâhi isim ve sıfatları keşfeder.

Rabbini bulup kendisi üzerinde tecelli eden ilâhi isim ve sıfatları ihram vasıtasıyla keşfeden kişi, sözü edilen şeyleri terk etmesinin şer'an istenmesi, nefsi zelil kılma, süslenmeyi terk etme; mütevazı bir hal alma manalarının gerçekleşmesi için ihramı giyer. İhramla Allah korkusunu ve O'na saygı göstermeyi içinde duymayı sağlama; nefsi, arzu ve isteklerinin peşinde koşturmaktan alıkoymak amaçlanır. Dikişli elbise ile ihram için giyilecek kumaş parçası arasındaki fark şudur: "Dikişli elbise, bir ziynettir, insanlar onu giymekten hoşlanır. İkincisi ise, sadece avret yerini örtmek içindir. Birincinin terk edilmesi Allah için tevazu manasına gelir. İkincinin terki ise, edepsizlik olur."[3] İhramda dikişsiz elbise giymenin temel maksadı Allah huzurunda edebi ve tevazuyu korumadır. Aslında ihram bir yandan insanın kendi özünü bulup bir nevi melekleşmesini sağlarken bir yandan da Allah'a karşı edeb ve tevazu hasletlerine kişiyi davet eder.

Allah'a karşı edeb ve tevazu hasletlerine kişiyi davet eden ihram kefene bürünmeyi, fenâ ve Allah'ın dışındakilerden yüz çevirmeyi, beşeriyet elbisesini atmayı, Hakk'a yönelmeyi, ünsiyete kavuşmak için mana âlemine girmeyi ve burada sonunun ne olacağını düşünmeyi içinde barındırır.[4] İhramla kişi, Allah ile baki; olumsuz karakter özelliklerinde fani olmayı amaçlar. Böylece kişi, ihramla namazdaki iftitah tekbirinde yaşadığı duygunun bir benzerini yaşayarak Allah dışındaki her şeyi arkasına atar; Allah dışındaki her şeyden vazgeçer; hakiki dostu olan Rabbini bulur.

Allah dışındaki her şeyden vazgeçen ve böylece hakiki dostu olan Rabbini bulan hacı, ihramları satın alırken kefenine bürüneceğini bir kez daha düşünür. Çünkü ölümünde aynı onlar gibi bezlere bürünecek ve hatta bu yolda ölürse, onlara sarılacaktır. Belki de haccından evvel bunlara sarılarak kefenli olarak Allah'a ulaşacaktır.[5] O zaman kefene sarıldığında Rabbine kavuşmanın coşkusunu yaşayan hacı için ölse de ölmese de ihram Rabbine her iki âlemde de ulaşmanın müjdesidir.

---

3 Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Baliğa*., C. 2, s. 166
4 Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 67
5 Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 324

Geylânî'ye göre, insanlar, cismanî ve ruhanî olmak üzere iki çeşittir. Cismanî olanlar, genel olarak tanıdığımız sıradan insanlardır. Ruhanîler ise, özel insan olup, "vatanları" için ihrama girmişlerdir. Onların vatanı kurbettir. Kurbet ise hakikat ilmiyle yakınlık kurmaktır.[6] Manevî ve ruhanî yönü ağır basan bu çok özel insanların vatanları Rablerine manen kavuştukları yerdir. Onlar Rableriyle hakiki yakınlığı yakaladıkları an Rablerine kavuşmuşlar; mana ihramlarıyla O'nunla buluşmuşlardır.

Rabbiyle buluşma heyecanını yaşayan kişi, ihrama gireceği mîkat yerine geldiği ve oraya kadar çektiği zahmetleri düşündüğü zaman, ölmesiyle dünyadan ayrılıp mahşer yerinde toplanacağı ana kadar geçecek olan zamanı ve oradaki vaziyetini hatırlar. İhramda dikişli elbise erkeğe yasaklanmışken kadına yasaklanmamıştır. Çünkü erkek bileşikten yaratılmış olsa bile, yalınlara yakındır. Öyleyse erkek, gerçekte yalınlara yakındır ve o yalınların en yalınıdır. Kadın ise, bileşikten yaratılmıştır. Bu nedenle kadın erkeğe göre yalınlardan daha da uzaklaşmıştır. Dikişli elbise, bir bileşikliktir. Kadına 'aslını koru' denilmişken erkeğe 'bileşiklikten uzaklaş' denildi, dikiş bulunmadığı için yalınlığa yaklaşması için dikişli elbiseden soyutlanması emredildi. İzar, dokumalı bir kumaş olduğu için bileşiktir.[7] İbn Arabî'ye insanın nefis ve şeytana uyduğunda yalın tabiatından kurtulacağı hususunda katılmak mümkün olsa da hakiki kul olma ve en güzel şekilde yaratılma hususunda hiçbir fark taşımayan kadın ile erkek konusunda kadın bileşik erkek yalın yaratılmıştır anlayışına katılamayız. Hakikatte erkek ve kadın asıl görevleri olan kulluktan saptıklarında ve nefislerine uyduklarında yalın tabiatlarından sıyrılıp bileşik bir yapıya bürünürler.

Yalınlığı ve Rabbe hakiki kul olma hüviyetini kişiye kazandıran ihram, kişinin şeytana, şehvetine ve nefsine karşı giriştiği görünmez savaşta âdeta bir zırh niteliği taşır. Hacılar ihramla ölümü tadarlar, Arafat'ta diriliş ve mahşeri yaşarlar ve bu ruh ile Allah'ın huzuruna çıkarlar. Kısaca onlar manevî dirilişi kazanmaya çalışırlar.[8] Namaza nisbetle tekbir almak neyse, hacca nisbetle ihram da odur. Tekbir alan kişi, dünyasını elinin tersiyle ardına iter. Artık önünde öteler açılmıştır. İhrama giren kimse de dünyasını sırtından atıp huzura iddiasız, rütbesiz, gösterişsiz varır. Bu manada kulun tek

---

6 Geylânî, a.g.e., s. 23
7 İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 282
8 Erul, a.g.e., s. 26

statüsü kulluktur.[9] Bu bağlamda namaza başlarken alınan iftitah tekbiri nasıl kişiye namaz içinde bazı davranışları yapmasını yasaklıyorsa, oruca başlayan kişi nasıl imsak ile yemeyi içmeyi kendisine yasaklıyorsa, ihram ile birlikte hacı da önceden mübah olan bazı şeyleri kendisine yasaklamaktadır.

İhramlı, manevî bakımdan Hakk'a maddî olarak ise yaratıklara ait bir nitelikle nitelenebilir. Söz konusu nitelik Hak'ta büyüklük ve azamet; yaratıkta ise izâr ve ridâdır. Nitekim oruçlu da Allah'a ait bir nitelikle nitelenmiştir. Bu nedenle hac, İslam'ın esasları içinde oruca bitiştirilmiştir. Azamet ve büyüklük, kulun kalbinde değil, dışında bulunur. Bazen büyüklük ve azamet insanın niteliği değil, hali de olabilir.[10] İnsanı nefis ve şeytanın boyunduruğundan kurtarıp hakiki kul olma yollarını göstermesi açısından ihram ve oruç bir nevi melekleşme tecrübesidir.

İbn Arabî, ihramın manevî derinliğini ve hikmetlerini, insanın Rabbinin kendisine lutfettiği yüce bir mertebeye karşı mütevazı, kendini tanır ve haddini bilir bir tarzda duruşu sembolize ettiğini ifade eder ve şöyle der: "Aziz mertebenin karşısında zelillik yönünü de öğrensin diye, Allah sana mertebeni açıklamıştır. Sen, eşyana karşı izzetli davranmadın ve onu kendine yasaklamadın (ihram). Allah, eşyanın sana ulaşmasını engelledi. Böylece ihrama girmeyi sana emretmiş, sen de ihrama girmiş ve yasaklı hale gelmişsin. İhram, eşyayı yasaklayan, eşya için yasaklı olandır. Hakkın bunu emrinden yapmış olmasının nedeni, kendisine bir yaklaşma ve O'nun katında mertebe artışıdır. Böylece kulluğunu unutmazsın."[11] Aslında ihram kişiye eşya karşısında nasıl bir tavır alacağını öğretir. İhram kişinin Allah'a yakınlık sağlama amacına hizmet etmeyen eşyaya karşı olumsuz bir tavır almasını sağlar.

Sonuç itibariyle ihramla manevî bütünleşmeyi tecrübe eden hacı ilk insan nesli Hz. Âdem'e kadar gider. Bu arada özüyle ihram vasıtasıyla karşılaşan hacı, Rabbini bulur; kendisi üzerinde tecelli eden ilâhi isim ve sıfatları keşfeder. Aslında ihram bir yandan insanın kendi özünü bulup bir nevi melekleşmesini sağlarken bir yandan da Allah'a karşı edeb ve tevazu hasletlerine kişiyi davet eder. Aynı zamanda ihrama giren kişi kendisine birtakım hareketleri yasaklar. Namaza başlarken alınan iftitah tekbiri

[9] İslâmoğlu, Mustafa, *Hac Risalesi*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 27
[10] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 285
[11] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 309

nasıl kişiye namaz içinde bazı davranışları yapmasını yasaklıyorsa, oruca başlayan kişi nasıl imsak ile yemeyi içmeyi kendisine yasaklıyorsa, ihram ile birlikte hacı da önceden mübah olan bazı şeyleri kendisine yasaklamaktadır. Böylece ihram insanı nefis ve şeytanın boyunduruğundan kurtarıp ona hakiki kul olma yollarını gösterir.

B. TELBİYE

Hacdaki manevî havayı en güçlü ifade ettiğimiz sözler, telbiyenin içerisindedir. Hacı, haccın en önemli sloganı ve şiarı olan telbiye ile Hz. İbrahim vasıtasıyla kendisine yapılan ve Hz. Muhammed tarafından yenilenen çağrıya koşmuş ve kayıtsız-şartsız, kaygısız ve endişesiz bir şekilde teslim olduğunu "Buyur Rabbim! Emrine amadeyim!" diyerek hem sözüyle, hem de fiiliyle ortaya koymuştur. Her ne emrolunduysa yapmıştır. Haramları terk etmekle kalmamış, ihramla birlikte bazı helalleri de terk etmiştir.[12] Teslimiyetin ve haccın manevî coşkusunun en güçlü ifadesi olan telbiye, hacının niyetini de en açık şekilde ortaya koyan ifadelerdir.

Hacının niyetini en açık şekilde ortaya koyduğu ifadeler içerisinde, "Lebbeyk (buyur)" ifadesi ilahî davetin tecellisidir. Çünkü Allah kulunu kendi tarafına çağırmış, kendisine ortak koşmayı, uzaklığa ve ayrılığa sebep olacak malî ve bedenî her türlü alâkadan kesilmeyi emretmiştir. Kul da "Lebbeyk" diyerek ve seyr u sülûkün gereklerini yaparak ona icabet etmiş, böylece ruhlar âleminde ona verdiği sözü yenilemiştir. Sonra kul Kâbe'ye varınca Allah'ın tek olduğunu, O'na karşı gelecek bir ortağın, O'na galip gelecek bir benzerin O'na benzeyecek bir emsalin bulunmadığını görür.[13] Kişi telbiyeyle, O'na karşı gelecek bir ortağın ve O'na galip gelecek bir benzerin bulunmadığını görünce O'na tam bir teslimiyet ve şevkle bağlanabilir.

O'na tam bir teslimiyet ve şevkle telbiye sayesinde bağlanan kişi, ihram zırhını giyerek "Buyur Allah'ım buyur! Emrindeyim buyur!" derken Kâbe'sine çağıran Rabbinin tam önündeymiş, huzurundaymış gibi kendisini hisseder. "Davetini duydum, emrine uydum, huzuruna geldim, bütün benliğimle ve içtenliğimle emrindeyim!" der ve günlerce bunu birçok davranışıyla ispatlamaya çalışır. Bu sözler, dünyanın dört bir tarafından gelen, renkleri, dilleri, ülkeleri ve kültürleri farklı, fakat hedef ve gayeleri aynı milyonlarca müslümanın hep birlikte seslendirdikleri ortak bir ant ve parola olarak kutsal iklimde sürekli yankılanır. Tevhid inancına bağlılığı ve Allah'tan başkasına kul köle olunamayacağını anlatan bu sözler, İslam dininin müminlere kazandırdığı en

[12] Erul, a.g.e., s. 30
[13] Namlı, a.g.md., s. 27

önemli ortak noktalardan birini dile getirir. [14] Böylece telbiyeyle Allah'a teslimiyet ve şevkle bağlanabilen kişi, ortak bir tevhid anlayışı içerisinde bütün müminlerle de bütünleşir.

Telbiye ile hem Allah'la bütünleşmeyi hem de toplumsal bütünleşmeyi yakalayan kişi, mikat yerinde niyet edip ihrama girerken, bunun Allah (c.c.)'ın davetine uymak olduğunu bilmeli ve bu uymanın kabul edilmesini ümit ederek: "Lebbeyk emrine uyup geldim" dediği zaman, kendisine "Hayır, kabul etmiyoruz." denileceğinden korkmalıdır. [15] Aynı namaz ibadetindeki gibi niyaz ve muhabbet Allah ile kul arasında karşılıklıdır.

Telbiye sayesinde Allah'la karşılıklı bir muhabbet ve bağlantıyı yakalayan kul, mîkatta "Lebbeyk" diyerek ihrama girerken, Yüce Allah (c.c.)'ın davetine uyduğunu düşünmeli ve buna göre kendini ayarlamalıdır. Davet eden bizzat Yüce Allah (c.c.)'tır. Mikatta "Lebbeyk " diyerek ihrama giren hacı, Yüce Allah (c.c.)'ın davetine uyarak kıyamet yerinde toplanacaklarını, kabul edilenler, red edilenler, iyiler ve kötüler diye ikiye bölüneceğini hatırlar.[16] Telbiye de namazdaki kıyam gibi kişiyi hesap gününe götürür. Kişi hesabını veremeyeceği soruların muhasebesine varır ve kendini yeniler.

İbn Arabî, telbiyenin haccın bir unsuru olduğunu düşündüğünü manevî yoğunluğu güçlü bir gerekçeyle şöyle ifade eder: "Bazı bilginler, telbiyenin haccın bir unsuru olduğu görüşündedir ki, ben de bu görüşteyim. Kuşkusuz Allah bizi evine davet etmiştir, dolayısıyla bizim de buyur dememiz gerekir. Sonra Allah'ın yerine getirmemizi istediği niteliklerle işe başlamamız gerekir."[17] Aslında telbiye İbn Arabî'ye göre kulun bizzat kendisini evine davet eden Rabbi'ne karşı vefa ve sevgisini sunmasının bir gereğidir. Bu gereklilik dilde telbiye ile ifadesini bulsa da bu vefanın esas etkisi gönüldedir.

Mevlâna'ya göre, Allah'ın hacca gidenlere "Lebbeyk" demeyi nasip edişi, onlara bu lütuf ve ihsanda bulunuşu, her lahza Allah'tan gelen bir sestir. Yüz binlerce halk, mana susuzluğu içindedir. Suya muhtaçtır, yoksuldur. Allah için ümide düşer, çalışır,

---

[14] Erul, a.g.e., s. 29
[15] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 326
[16] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 326
[17] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 331

çabalar. Bu yorumlardan sonra Mevlâna samimi bir gönülle Lebbeyk diyen bir kulun nasıl bir kulluk inceliğine kavuştuğunu şu cümleyle ifade eder: "Ben de suçları bağışlayan Allah için bu kapıda davul çalıyorum, benim de ümidim O'nda…"[18] Telbiye kulun teslimiyetini ümide dönüştürür. Ümit tevbeyle birleşir ve kulun kendisini manen yenilemesine vesile olur. Kişi telbiyeyle korku ile ümit arasında manevî bir denge yakalar.

Korku ile ümit arasında Rabbinin "Lebbeyk" nidasına cevap vermeme ihtimalini düşünerek O'na kul olma inceliğini bize yaşatan bir tecrübeyi Hz. Ali yaşamıştır. O, biniti üzerinde hac için ihrama hazırlandığı vakit benzi sarardı, vücudu titremeye başladı, bir türlü "Lebbeyk" deyip telbiye edemiyordu. Sebebi kendisinden sorulduğunda: "Rabbimin, kabul etmiyorum diyerek red etmesinden korkuyorum" diye cevap verdi. Ve nihayet "Lebbeyk" deyince bayıldı ve düştü. Bu hal, hac vazifesinin nihayetine kadar kendisinde devam etti."[19] Korku ile ümit arasında manevî bir denge içerisinde olma hali Hz. Ali'de zirveleşmiştir. Çünkü onun ümidi korkusunu tetiklemiş gibi gözükse de aslında aşk ve şevkini zirveye taşıyordu.

Aslında telbiye, korku ile ümit arasında olan bir kula yeniden dirilişi hatırlatır. Telbiye "Belâ: Evet" dediğimiz âlemde, yeniden dirileceğimiz kıyamet gününde Hakk'a icabet etmeyi, İbrahim (a.s.)'ın davetine icabeti, İsrâ âleminde gayb-ı hatiften olan konuşmalara icabeti sembolize eder.[20] Bu nedenle hacdaki telbiye, namazdaki iftitah tekbirine ve sonrasında kıyam duruşunu yaşamaya benzer. Namazda tekbir yerine geçen her söz yeterli olduğu gibi telbiye yerine geçen her söz de yeterlidir.[21] Telbiye ve kıyam duruşu esnasında Allah'ın davetine icabet aynı zamanda Hz. İbrahim'in ve Hz. Peygamber'in davetine de icabettir. Tahiyyat esnasında miraçta yaşanan konuşmaların bir benzeri telbiye esnasında da yaşanır.

Allah insanı evine davet etmiş ve ona bu evdeki tecellisini göstermek istemiştir. Kendisine ulaşmaya güç yetiren kimse için, Allah Teâlâ, her namazda 'Ancak senden

---

18 Mevlânâ, *Mesnevî,* s. 676; Mevlânâ, *Mesnevî Tercümesi*, C. 5, s. 375
19 Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 327
20 Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 67
21 İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 330

yardım dileriz'[22] buyurur. Öyleyse çağrısı nedeniyle 'buyur' diyerek ve sesi yükselterek Allah'a olumlu karşılık vermek, evden dolayıdır. Çünkü ev çağrılan kişiden uzaktır.[23] Allah'ın çağrısı nedeniyle telbiye getiren bir kişi, namaz esnasında "yalnız Sana ibadet eder; yalnız Sen'den yardım dileriz" diyen kişi gibidir. Namazda da hac da da davet eden Allah'tır; o davete niyazı ve muhabetiyle uyan kuldur.

Kul namazda da hacda da ilahî davete uyan bir misafir gibi olsa da aslında hac başta gelmek üzere bütün ibadetler ilâhi davetin ev sahibi olmaya kişiyi çağırır. Çünkü Allah kulunu misafir olmak üzere değil, ev sahibi olmak üzere telbiyeyle huzura davet eder. Bu hissiyatları İbn Arabî şöyle ifade eder: "İcabet, davetçiye çağrısının duyulmuş, emrine itaat edilmiş olduğu hakkında bir müjdedir. Hâlbuki çağrıyı duyan başkaları direnmiş ve olumlu karşılık vermemiştir."[24] Ancak çağrıya özel olarak davet edilen ve telbiyeyi gönlünde hisseden kul, bu çağrıya olumlu karşılık vermiştir.

Bir başka açıdan telbiye esnasında, kişi Allah'tan başka dost, destek ve yardımcısı olmadığını O'nun hiçbir ortağının bulunmadığını ifade ederken Rabbine olan sevgisini idrak eder; Rabbine ait olduğunu itiraf eder kendi benliğinde Allah'dan ayrı düştüğü durumlara son verir.[25]

Sonuç olarak teslimiyetin ve haccın manevî coşkusunun en güçlü ifadesi olan telbiye, hacının niyetini de en açık şekilde ortaya koyan ifadelerdir. Kişi telbiyeyle, Allah'a karşı gelecek bir ortağın ve O'na galip gelecek bir benzerin bulunmadığını görünce O'na tam bir teslimiyet ve şevkle bağlanabilir. Telbiye de namazdaki kıyam gibi kişiyi hesap gününe götürür. Kişi hesabını veremeyeceği soruların muhasebesine varır ve kendini yeniler. Aynı zamanda telbiye kulun teslimiyetini ümide dönüştürür. Ümit tevbeyle birleşir ve kulun kendisini manen yenilemesine vesile olur.

---

[22] Fatiha, 1/4

[23] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 333

[24] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 339

[25] Gerçekte hayat, bir varlıktır; sevgi hayatın hareket ettirici gücüdür. Bu iki cümlede, sevginin ontolojik doğası ifade edilir. Bu ifadeler, var olan başka şeylere doğru her şeyi sevk eden sevgi olmaksızın varlığın gerçek olamayacağını açığa çıkarmaktadır. İnsanın sevgi tecrübesinde, hayatın bizzat doğası ifşa olur. Sevgi, ayrılmış olanı birleşmeye sevk eden bir enerjidir. (Tillich, Paul, Ahlâk ve Ötesi, çev. Dr. Aliye Çınar, Elis Yay., Ankara, 2006, s. 105-106)

C. KÂBE

Kâbe insanın kıblesidir. İnsanın kıblesi ise hakikî istikametidir. Cebrail'in ve Hakk'la aşina olan ruhların kâbesi ve kıblesi, yedi kat göğün en yüksek yeri olan Sidre'dir. Şehvetine düşkün ve midesine kul olanların kıblesi de sofradır. Arifin kıblesi, vuslat nurudur. Filozoflaşmış aklın kıblesi de hayaldir. Zahidin kıblesi; ihsan, lütuf ve kerem sahibi olan Allah'tır. Açgözlülük ve hırs sahibinin kıblesi ise altın kesesidir. Oruç bizim kıblemizi sofra olmaktan alıkoyar. Zekât ise bizim kıblemizi altın kesesi olmaktan alıkoyar.[26] Böylece Kâbe kişiyi hakiki istikameti ve kıblesiyle karşılaştırır. Ya da başka bir deyişle Kâbe kişiyi hakiki istikametinin ve kıblesinin neresi olduğunu bulmaya davet eder.

Kâbe ile kendi istikametini ve kıblesini tesbit eden bir kişi için Kâbe, Allah'ın Arş'ına açılan bir penceredir. Kâbe kişiyi Hz. Âdem'in niyazını ve duasını hissetmeye davet eder. O'nun tövbesi Allah tarafından kabul edilince o Allah'a şöyle yalvarır: "Allah'ım ben burada, cennetteki ibadetten mahrumum" Bunun üzerine Allah, bir vahiyle Hz. Âdem'e şöyle der: "Sen de gökteki meleklerin camisi gibi bir camiyi yeryüzünde inşa et ve melekler gibi sen de ibadetini yap." Ve melekler Hz. Âdem'in yardımına gelir. Böylece Hz. Âdem Mekke'de Kâbe'yi inşa eder."[27] Kişi de Kâbe'yi görünce Hz. Âdem gibi Rabbine yalvarır; ilk özüyle ve tevhid inancının aslıyla karşılaşır. Hz. Âdem'in duası kişiye ibadet etmesinin hikmetlerini hatırlatır.

İbadet etmesinin hikmetlerini Kâbe'ye gidişiyle hatırlayan bir kul, Allah'ın evine Allah için gider. Çünkü Allah'ın evi olan Beytullah'a Allah için gidilmeli, nitekim saraya da sultan için gidilir. Saraya sultan için giden onu burada bulamazsa maksadı hâsıl olmaz. Saray taş ve topraktan yapılmıştır. Zaten âlem de bununla doludur. [28] Demek ki Kâbe'ye asıl gidiş maksadı gönüllerin sultanı olan Allah'ı bulmaktır. Yoksa O'nun sarayı olan Kâbe taş ve topraktan yapılmıştır. Ancak O'nun gönül sarayı asıl sultanı bulursa Kâbe'ye gidiş amacı gerçekleşmiş olur.

---

[26] Mevlânâ, *Mesnevî,* s. 995; Mevlânâ, *Mesnevî Tercümesi*, C. 6, s. 478

[27] Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, (çev. İhsan Süreyya Sırma), İ.F.A.V. Yay., İstanbul, 1997, s. 25

[28] Hucvîrî, a.g.e., s. 163

Hacı Rabbinin gönül sarayında Rabbini bulduğunda Kâbe'ye gidiş maksadını anlamış ve Kâbe'nin sırrını kavramış olur. Mesela bir arif hacca gitmeye niyetlenir ve hazırlığa başlar. Küçük yaştaki oğlu da babasıyla birlikte Beytullah'a gitmeye heveslenir, ama babası henüz onun oradaki hususları kavrayamayacağını düşünerek onu götürmek istemez. Evi görenin evin sahibini de göreceğine inanan çocuk ağlamaya başlar. Babası dayanamaz, oğlunu yanında götürür. Harem-i Şerif'e giren oğlan makam-ı heybetin ve müşahede-i asar-ı cemâl-ı zülcelâl ve'l-ikramın etkisinde kalıp kendinden geçer ve yere düşüp ruhunu teslim eder. Babası "Canım ciğerim oğlum!" diye diye sızlanırken Kâbe'nin köşesinden bir ses gelir. "Sen Beyt'e talip oldun, matlubunu buldun; oğlun ise Rabbü'l-Beyt'e talip idi ve muradına erdi."[29] Demek ki Kâbe'yi dileyenler Kâbe'yi bulur. Kâbe'nin sahibini dileyenler ise Kâbe'nin sahibini bulur. Zaten Kâbe'yi ziyaretten asıl maksat Kâbe'nin sahibini bulmaktır. O'nu bulan ise kendini bulur. Sonuç itibariyle veli çocuk Kâbe'nin sahibini bulmak istemiş ve muradına ermiştir.

İslam Tasavvufunda, iki Beytullah yani iki Kâbe vardır. Ancak Beytullah (Allah'ın evi) olan insan kalbi, taş ve topraktan yapılmış Kâbe'den daha üstündür. Bu sebeple insan kalbini mamur ve imar etmek, gönül almak, gönül yapmak büyük sevap olduğu gibi onu tahrip etmek ve kırmak da en büyük günahlardandır. "Allah'ın evleri mesabesinde olan mescidleri tahrip edenlerden daha zalim kim var?"[30] denirken kalp kıranlara da işaret edilmiştir. Bir hadiste "Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza değil, kalplerinize bakar."[31] denilmiştir.

Kalp nazargâh-ı ilâhî, Allah'ın baktığı ve itibar ettiği bir yer olarak değerlendirilmiştir. Ve nihayet şaire göre Kâbe putperest Azer'in oğlu İbrahim Aleyhisselam tarafından yapılmış iken kalp Allah Teâlâ ve tekaddes tarafından yapılmıştır.[32] Gönül elde etmek Hacc-ı ekberdir, en büyük hacdır, bin Kâbe'den bir gönül yeğdir. Kâbe Azer oğlu İbrahim tarafından, kalp ise bizzat yüce Allah tarafından yapılmıştır. Şaşılacak şeydir ki insanlar, fukaranın vücut şehrinde manevî haccı

---

29 Bursevî, *Ferâhü'r-Rûh*., C. 5, s. 238
30 Bakara, 2/114
31 Müslim, Birr, 33; İbn Mâce, Zühd, 9
32 Uludağ, a.g.md., s. 14

yaşamak, her an mümkün iken kendilerine farz olmayan surî hacca rağbet eder ve uzun mesafeler katederler. [33] Bütün bu söylenenler ışığında diyebiliriz ki hacının asıl Kâbe olan gönül evine saygı ve sevgi göstermesi gerekir. Kâbe'yi bu hassasiyetle ziyaret eden bir kişinin kul haklarına karşı son derece saygılı ve hassas davranması beklenir. Asıl Kâbe olan gönül evini yıkanlar ve kul hakkı yiyenler sadece şeklî bir hac yapmışlar asla haccın gerçek manasını kavrayamamış olurlar.

Bu bağlamda Kâbe mi, insan mı; Beytullah mı, gönül mü sorusu tasavvufta sıkça sorulur ve önce insan, önce gönül denir. Başka bir ifade ile insan mı Kâbe içindir, Kâbe mi insan için sorusunun cevabı "Kâbe insan içindir" olmuştur. Zira insan Kâbe'nin de hakikatini kapsayan son derece kapsamı geniş ve engin bir varlıktır. Bu konuda İbn Arabî şunları söylüyor: "Allah kulunun kalbini değerli bir ev, büyük bir harem olarak nitelemiş, semaya ve arza sığmadığı hâlde oraya sığdığını bildirmiştir. Bundan anlarız ki mü'min kulun kalbi Beyt'ten, yani Kâbe'den daha şereflidir. Gönül âleminde dolaşan hisler, fikirler ve hayaller hacıların Kâbe'yi tavaf etmeleri gibi kulun kalbini tavaf ederler."[34] Allah'ın tecellihânesi gönüldür. Hakk'ın dergâhı gönüldür. Gönül öyle engin ve geniştir ki evren onun içinde bir haşhaş tanesi kadar kalır. Erzurumî bu gerçeği şöyle ifade eder:

Ey gönül her ne dilersen sensin ol

Sen sana gel, senden iste sende bul."[35]

Kâbe fenâ ve bekâ dengesini sağlayan bir aşk iklimidir. Kul arzu ve isteklerinden fâni olduğu sürece, ilâhi isim ve sıfatlarda bekâya erer. Kâbe'yi ziyaret eden bir kul, Kâbe'nin sahibini de ziyaret edeceğinden nefsinin isteklerinden fâni olurken; ilâhi isim sıfatlar vasıtasıyla olumlu ahlakî özelliklerde bekâya erer. Zaten fenâ, arzu ve isteklerin derece derece kırılmasıdır. Arzu ve istekler, nefis ile olan meşguliyetin bir göstergesidir.[36] Bekâ ise bütün mahlûkla ve Hak ile bir bütün olmak

[33] Ankaravî, a.g.e., s. 113
[34] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 237; Uludağ, a.g.md., s. 12
[35] Erzurumî, a.g.e., s. 287-293
[36] Sayar, Kemal, *Sufi Psikolojisi*, İnsan Yay., İst., 2000, s. 94

demektir.[37] Kâbe'yi ziyaret Hak ile bir bütün olarak nefis ve şeytan kaynaklı arzu ve isteklerin kademe kademe kırılmasıdır.

İbn Arabî Kâbe'yi manevî ama hakikî bir varlık olarak tasavvur eder ve onunla konuşur. Kâbe'nin çevresinde melekler ve birtakım ruhanî varlıklar görür. Tavaf yaparken içine birçok feyz, bereket ve marifet dolar. Kalbine dolan ilhamları yazmaya başlar, eserine *el-Futühâtu'l-Mekkiyye* adını verir. [38] Hz. İbrahim'e ve Resul-i Ekrem'e vahyin geldiği bu mübarek beldede İbn Arabî'ye de feyz ve ilham gelir.

Manevî ama hakikî bir varlık olarak tasavvur edilen Kâbe'nin kulların algı dünyalarına göre iki çeşidi vardır. Zahirî olan Kâbe, Hakk'ın rızasının takip edildiği mahaldir. Batınî Kâbe ise Allah'ın mutlak nuruna erişilen yerdir. Zahirî Kâbe'nin ihramı elbiselerden arınmaktır. Batınî Kâbe'nin ihramı ise, iki cihan sahibinde yegâne kurtuluşa ermektir. Zahirî Kâbe, ameller için yönelinen kıbledir. Batınî Kâbe ise, Allah'ı müşahade etmek için yönelinen yerdir.[39] Anlaşıldığı üzere kul için esas ulaşılması gereken Kâbe, Batınî Kâbe'dir. Çünkü Batınî Kâbe'ye ulaşan kul, Allah'ı müşahade etmeye muvaffak olabilir. Böylece müşahede ile Rabbini bulur; Rabbinin nazar ettiği gönlünün içerisinde ilâhi isim ve sıfatları fark edebilir.

Rabbinin nazar ettiği gönlünün içerisinde ilâhi isim ve sıfatları fark edebilen insan için Kâbe sonsuzluktur. Kâbe sonsuz huzur ve mutluluğu, dünyada yaşayıştır. Gönlün manevî hafifliğinin bütün ruhu sarışıdır. Topluluklar içerisinde yalnızlığı yaşayıştır. O yalnızlıkta, Rabbi'ni buluştur. Şeriati bu duyguları şöyle ifade eder: "Kimsenin olmaması ne güzel! Hiçbir şey yok. Sende bir takım duygular uyandıracak hiçbir alamet yok. Gerçeği hemen fark ediyorsun. Kâbe bir çatı, uçuş çatısı. Bir an için hislerin Kâbe'den sıyrılıp kurtuluyor ve boşlukta kanat çırpıp uçuyor. O anda "mutlak" olanı hissediyorsun! Parçalanmış yaşamında, küçük dünyanda asla bulamayacağın, hissedemeyeceğin şeyi; sonsuzluğu hissediyorsun. Sen, felsefenin, düşüncenin yalnızca kavramını ortaya atardın. Ama şimdi onu görebiliyorsun, sonsuzluğu, yönsüzlüğü "O"nu!"[40]

---

37 Sayar, a.g.e., s. 98
38 İbn Arabî, a.g.e., C. 1, s. 12
39 Ankaravî, a.g.e., s. 180
40 Şeriati, a.g.e., s. 49

Kâbe, bizim ana yurdumuzdur. Aslında vatanımız gurbet; Kâbe hakiki sılamızdır. Şeriati bu durumu şöyle ifade eder: "Şehrinden, köyünden, evinden kırk fersah uzaklaştıkça yolcu sayılırsın ve namazı yarıya kısaltırsın. Bu seferiliktir, yolcu namazıdır! Ama burada, dünyanın öbür ucundan da gelsen namazı tam kılarsın. Zira kendi evine geldin, yolcu değilsin. Ülkene, diyarına, güvenli haremine, evine "geri döndün." Kendi ülkende bir gariptin, yolcuydun."[41] Kendi ülkesinde gurbeti yaşayanlar, Kâbe'yi gördüklerinde hemen yeni yurtlarını benimserler. Ancak kendi ülkelerini ana yurtları zannedenler Kâbe'yi gördüklerinde asıl yurtlarının burası olduğunu fark ederler.

Kâbe'yi gördüklerinde asıl yurtlarının burası olduğunu fark eden kişiler için Kâbe'nin hakikatini anlamak ve secdeyi yaşamak kişiyi hakiki miraca taşır: "Kâbe'nin sureti insan olsun, melek olsun bütün yaratılmışların suretlerinin secdesine yön teşkil ettiği gibi hakikati de onların hakikatlerinin secde yönüdür. Şüphesiz Hakîkatü'l-Kâbe bütün hakikatlerin üstündedir, onunla ilgili kemâlât da diğer hakikatlerin kemâlâtının üstündedir. Bu hakikat, kevnî hakikatler ile ilâhî hakikatler arasında bir ara âlemdir (berzahtır). İlâhî hakikatlerden maksat öyle bir büyüklük ve ululuk dairesidir ki, onun mukaddes eteğine renk ve keyfiyet ulaşamaz, ona gölgelik asla yol bulamaz. Dünyada insanlar için mümkün olan bütün yükseliş ve zuhurlar kevnî hakikatlerin sonuna kadardır. İlâhî hakikatlerden nasip almak ahirete bırakılmıştır, müminin miracı olan namazdan başka hiçbir yoldan bu nasibe ulaşmak mümkün değildir."[42] Sanki bu miraçta mümin dünyadan çıkıp ahirete intikal etmekte, bu sebeple ahirette mümkün olacak nasip ve nimete namazda nail olmaktadır.

İnsana miracı namazda kemâli yaşatarak sağlayan hac, insanın tarihte ve coğrafyada en uzak ufuklara taşındıktan sonra, zamanı ve mekânı sıfırlaması demektir. Kâbe insanoğlunun yeryüzündeki varoluşundan başlayarak, bugüne gelene kadar, beşer tarihi için en önemli, belki de tek önemli, sıfır noktasıdır. Hazret-i Âdem'le, Hazret-i Havva'nın buluştukları ilk döl yatağımızdır. Kâbe cennet sonrasında, Allah'a "Allah" dediğimiz ilk mübarek mekândır. Orada, ilk babamızla aynı mekânda olmanın getirdiği bir zaman sıfırlaması yaşıyorsunuz. Kâbe'de dünyaya niye geldiğinizi anlıyorsunuz.[43]

---

41 Şeriati, a.g.e., s. 50
42 Karaman, Hayreddin, *İmam-ı Rabbânî ve İslâm Tasavvufu,* Nesil Yay., İst., 1992, s. 247
43 Meriç, a.g.e., s. 128

Kâbe kulun hayatının merkezinde; kulun manevî doğuş mekânını temsil ettiği için kul için Kâbe öncesi ve Kâbe sonrası vardır. Kulun Kâbe sonrası ilk günü, manevî doğum gününün miladıdır. Bu nedenle kul orada Hz. Âdem'le aynı mekânda olmanın zaman sıfırlamasını yaşar.

Kâbe sonrası kulun ilk günü, manevî doğum gününün miladı olduğu için Kâbe kulun vuslat makamıdır. Kul hem madden hem manen Kâbe'yi ziyaretle Rabbine kavuşur. Bu makamda âşıkın sevgilisine ermesi için ihrama girmesi îcâb eder. Hacılar Kâbe'ye giderken, âşıklar da dostlarına giderken ihrama girer. Hacılar Kâbe'yi, âşıklar Hakk'ı tavaf ve ziyaret ederler.[44] O zaman kul, Kâbe'yi ziyaretinin gerçek maksadını muhasebe etmeli; halini ve davranışlarını bu niyet ve haline göre düzenlemelidir.

Sufilerin Kâbe'ye kavuşma yolları birbirinden farklıdır. İbrahim b. Edhem ibadet ede ede, namaz kıla kıla, Mekke'ye varmış, fakat Kâbe'yi yerinde göremeyince sormuştu: "Kâbe nerede?" Hafiften gelen bir ses "Kâbe bir acuzeyi karşılamaya gitti." diye cevap vermiş. İbrahim Edhem'i bir kıskançlık tutmuş ve "O da kim?" demekten kendini alamamış ve "Ben ibadet ede ede buraya gelmiş iken bu devlet neden sana nasip oldu?" diye sormuş. Rabia ise şöyle cevap vermiş: "Çünkü sen buraya namazla geldin, ben ise niyazla."[45] demiştir. Kâbe'ye kavuşma yolları farklı farklı olsa da Kâbe'nin sahibine ulaşma niyeti ve amacı ortak olmalıdır. Böylece kullar farklı yollardan Kâbe'ye kavuşsalar da, Kâbe'nin sahibine ulaşabilirler.

Kavuşma yolları farklı olsa da Kâbe'nin sahibine kavuşmaya niyet edenler yine O'na kavuşurlar. Ancak Kâbe'ye kalbi kirli olduğu için müşrikler kavuşamaz ve giremez. Kâbe'ye pis olan müşrikler giremediği gibi kalp makamına da necis olan kimse giremez. Kendi giremediği gibi girenin kalbine de giremez. Çünkü Harem-i Mutahhara'da temiz olmayana yer yoktur.[46] Bu nedenle kul, Kâbe'nin sahibini gönlünde bulmak isterse kalbini kirletecek bütün manevî hastalıklardan kalbini korumalıdır. Aksi takdirde müşrikleri bekleyen acı son, onun başına da gelebilir.

Kâbe'nin sahibini bulmak için Kâbe'ye saygı gereklidir. Allah da Kâbe'ye çok özel bir saygı göstermiş ve O'na "Harem" diyerek ona çok özel bir değer vermiştir. Bu

---

44 Uludağ, a.g.md., s. 18
45 Attar, Feridüddin, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (haz. Mehmet Zahid Kotku), Dilek Matbaası, İst., ts., s. 75
46 Namlı, a.g.md., s. 26

nedenle Kâbe için "Evim" buyurmak suretiyle orayı şereflendirmiş, çevresini de çeşitli yasakların geçerli olduğu bir "Harem" bölge ilan etmiştir. Kâbe ve çevresi için kullanılan "Harem" tabiri, bölgedeki bütün ilişkilerin Allah'ın emir ve yasaklarına saygı esasına göre düzenlendiğini, başta insan olmak üzere ağaç ve bitki örtüsünden hayvanlara kadar bölgedeki bütün varlıkların ilâhi koruma altına alındığını ifade eder. [47] Allah Kâbe'ye saygısının bir neticesi olarak bütün varlıkları ilâhi bir koruma altına almıştır. İlâhi koruma altına alınan bütün varlıklar da Allah'a ve birbirlerine saygı duymayı bu vesileyle öğrenebileceklerdir.

Allah Kâbe'ye verdiği değeri ona "Harem" kelimesini kullanarak ifade etmiştir. Bunun yanında Kâbe'nin suretine kavuşmak nasıl zorsa, hakikati olan Beyt'in Rabbi'ne kavuşmak da zordur. Bu sebeple oraya "mescid-i haram" denilmiştir. Kâbe gerçekte muhterem ve mükerrem olduğundan dünya ehli için ona kavuşmak haramdır. Dünya ehlinin Kâbe'si dünya olduğu gibi ahiret ehlinin Kâbe'si de ahirettir. Çünkü onun ni'metlerini kıble edinmişlerdir. Ehlullah'ın Kâbe'si Allah Teâlâ'dır ki O'ndan başkasına yönelmezler. [48] Demek ki dünya ehlinin kıblesi ve istikameti dünyadır. Çünkü onlar dünya nimetleriyle mutlu olurlar ve ona yönelirler. Ahiret ehlinin kıblesi ve istikameti ise ne dünya ne ahiret nimetleridir. Onlar sadece Allah'ın rızasını kazanarak mutlu olurlar. Onların himmetleri ve istikametleri Rablerinedir.

Kâbe'yi ziyaretle istikameti Rabbine olarak Rabbinin sevgi ve saygısını kazanan kul, Rabbini müşahede ile huzur bulur. Muhammed b. Fadl (r.a.), Kâbe'yi talep eden kimsenin asıl kalpte Rabbini müşahedeyi dilemesi gereğini şöyle ifade eder: "Şaşarım o kimseye ki, dünyada O'nun hanesini talep eder. Beytullah denilen Kâbe'yi ziyaret etmek ister de, O'nu kalpte müşahede ve temaşa etmeyi talep etmez! Çünkü O'nu hanede bulabilir de bulamayabilir de. Fakat mutlaka müşahede halinde O'nu kalbinde bulur. Allah'ın senede bir kere baktığı bir taşı yani Kâbe'yi ziyaret etmek farz ise, her gün üçyüzaltmış defa nazar ettiği bir kalbi, ziyaret etmek farz olmaya çok daha fazla layıktır." Yine Bayezid (r.a.) bu sözleri destekler mahiyette: "Yaptığım ilk hacda Hane'den (yani Beytullah ve Allah'ın evi olan Kâbe'den) başka bir şey göremedim. İkinci haccımda Hane'yi de Hane sahibinide gördüm. Üçüncü haccımda sadece Hane

[47] Erul, a.g.e., s. 32
[48] Bursevî, *Kitâbü'l-Hitâb*, (çev. İ. Turgut Ulusoy) , Hisar Yay., İstanbul, 1975, s. 157

sahibini gördüm. Hane'yi hiç görmedim." [49] der. Aslında sufilere göre Kâbe'yi ziyaret kulun Rabbini müşahede ederek her an O'nun kalbine nazar ettiğinin farkında olmasıdır. Kulun kalbinin içerisindeki ilâhi isim ve sıfatları izlemesi ve geliştirmesidir. Kişi her haccında Rabbi müşahedeye kademe kademe çıkar. Nihai basamakta beytin sahibini bulur.

Kâbe'yi ziyaret etme Rabbini müşahede eden bir kulda, Rabbine niyazda bulunma ve O'na dua etme isteği uyandırır. Bu nedenle Kâbe aşığı kişi "Allah'ım, beni kıble ehlinden kıl." diye niyazda bulunacaktır. Ayrıca Allah Teâlâ, Kâbe olarak isimlendirdiği Evi'ni her yıl altıyüz bin kişinin ziyaret edeceğini vaat etmiştir. Bu sayı eksildiği takdirde Allah Teâlâ meleklerle sayıyı tamamlayacaktır. Bu sayede Kâbe bir gelin gibi salınacak, onu ziyaret eden herkes, örtülerine sarılarak onunla birlikte cennete girmeye çalışacaktır. [50]

Rabbine niyaz ve duayla insan Kâbe'yi gördüğü zaman, O'nun büyüklüğünü düşünür ve O'nun sahibini görüyormuş gibi kendine çeki düzen verir. Kâbe'yi görmeyi nasip ettiği gibi, Yüce Allah (c.c.)'ın cemâlini görmeyi de ümit eder. Kendisini bu makama ulaştırdığı için Allah (c.c.)'a şükreder. Hac edenlerin haclarının bir kısmının kabul, bir kısmının red edilmesi gibi mahşerde de insanların bir kısmı cennete girecek, bir kısmı da cennete girmekten alıkonulacaktır. Hacı bunları düşünür ve hacdaki her hareketi ahiret hallerine benzediği için her an ahireti hatırlar.[51] Ahireti düşünen bir kul, nefis ve şeytan kaynaklı duygularına daha güçlü engel olabilir; aynı zamanda hal ve tavırlarını Allah'a hesap vereceğini düşünerek düzeltebilir.

Hal ve tavırlarını Allah'a hesap vereceğini düşünerek düzelten ve Kâbe'yi ziyaret esnasında ahireti düşünerek kalbi hassaslaşan kulun her duası Allah tarafından kabul edilir. Bu nedenle Kâbe-i Muazzamanın ilk görünüşünde, her ne dua edilse kabul olunur. Erzurumî: "Ben de beyt-i Muazzama'yı gördüğümde; "Ya Rabbi her neye dua edersem lütuf ve merhamet et, onları kabul buyur" diye niyaz ve tazarru'da bulundum. Allah için olan zahmet, sa'y-ü gayret hakikaten hiçbir veçhile zayi olmaz." demiştir.[52] Gönül Kâbe ziyaretiyle Allah sevgisini manevî doğum gününün miladını yaşayarak

[49] Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 476; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 470-471
[50] Bursevî, *Ferâhü'r-Rûh*, C. 1, s. 75
[51] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 328
[52] Erzurûmî, a.g.e., C. 1, s. 363

tadınca bütün duaları kabul bulunur. En gizli dileklerinin dahi kabul edildiğini gören kul, Allah'a daha da çok yakınlaşır.

Kâbe müminin dualarının kabul edildiği bir yer olmasının yanında, bir emniyet ve güven beldesidir. O'nun bir emniyet ve güven beldesi olmasında, Hz. İbrahim'in duasının önemli bir yeri vardır. İnsan, şehirlerin anasına yaslanmış bu binaların anası çevresinde dönmeye başlayınca şefkatle Allah'a doğru yürüyormuşçasına kucaklandığını hisseder gibi olur.[53] Zaten Kâbe'yi ziyaret, Rabbimiz'i ziyarettir. Medine'yi ziyaret ise, Peygamberi ziyarettir.[54] Duasının kabul edildiğini ve emniyet içerisinde olduğunu hissettikçe kul, Rabbine daha da yakınlaşır. Böylece Kâbe'yi ziyaret asıl maksadına ulaşmış olur.

Allah'a gerçek manasıyla yakınlaşan kul, aslında Kâbe'nin onu tavaf ettiğini fark eder. Feridüddin Attar, Kâbe'nin müminin gönlünü tavaf edeceğini şu cümlelerle ifade eder: "Bir kimse Kâbe'nin cemâlini görmek için yollara düşse, onun mutlaka Kâbe'yi tavaf etmesi gerekir. Ama her kim kendi benliğinden geçmek, Hakk'ın cemâlini görmek için yollara düşse, Kâbe'nin onu tavaf etmesi gerekir."[55] Burada Kâbe'nin mümin kulu tavafı Rabbinin ona verdiği bir değer ölçüsüdür. Kâbe'nin sahibi kendi benliğinden geçerek O'nun cemâlini müşahede etmek için çok istekli olan bir kulu manen yüceltir. Kâbe'yi ona musahhar kılar. Bu nedenle hacceden kişi dünya gözü ile Allah'a bakabilmenin mümkün olmadığını düşünerek, hacda Beytullah'a bakmanın, sanki ahirette Beyt'in Rabbi'ne nazar olduğu inancı içinde, O'na erişmenin hasret ve iştiyakı içinde olur.

Kâbe'yi ziyareti O'nun cemâline kavuşma iştiyakıyla birleştiren hacı Kâbe'ye de büyük bir sevgi besler. Çünkü birine âşık olan için, nasıl onun her şeyi güzelse, Allah'ın "Evim" dediği Kâbe de öyle güzeldir. Bu düşünceden hareketle Kâbe'ye ermenin, Hakk'a ermenin bir sembolü olduğuna inanan kişi, Kâbe'ye makbul bir ziyaret için nasıl davranıyorsa Likâullah'ı Allah ile karşı karşıya gelmeyi elde etmek için de öylece davranır; malı, makamı, evlâdı ve iyâli geride bırakarak, kendisini bu hedefe sevkedici

[53] Yağmur, a.g.e., s. 59-63
[54] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 15
[55] Attar, a.g.e., s. 78

sebeplere sıkıca sarılır.[56] Mal, makam ve evlad geride bırakılırsa gönlü sadece Allah sevgisi doldurmuş olur.

Kuşeyrî mal, makam ve evlad geride bırakarak gönlünü sadece Allah sevgisi ile dolduran müritlere tavsiyelerinde Kâbe ile ilgili olarak şunları söyler: "Evin sahibini ziyaret etmeye, evi ziyaret etmekten önce niyet etmek gerekir. Ev sahibini tanıma hâli olmasaydı, Kâbe'yi ziyaret farz olmazdı."[57] Namaz kılarken, Kâbe bir merkez ve bütün namaza yönelenlerin safları da merkezi kuşatan birçok daireler olarak düşünülür. Kişinin kendisi de bu dairelerin bir noktasında yer almaktadır. O namaz kılanlar içinde şüphesiz, yüce ruhlu, kudsi kalpli, nuranî sırlara sahip ve gönülleri Rabbanî zatlar bulunur. Onların ruhları marifetullah Kâbe'sine, bedenleri de şu maddi Kâbe'ye yöneldiğinde, Mescid-i Haram'da bulunan kimselerin ruhlarının nurları ile diğer bölgelerden yönelenlerin ruhlarının nurları birleşir.

Mescid-i Haram'da bulunan kimselerin ruhlarının nurları ile diğer bölgelerden yönelenlerin ruhlarının nurları birleşir. Böylece Kâbe mübarek sıfatına layık bir mekân olur. Bursevî'ye göre, Kâbe'ye mübarek sıfatının verilmesinin bir diğer sebebi hac ve umre yapanlar için çok hayırlara vesile olan, günahlarını örten bir yer olmasındandır.[58] Beyt'ten "kalp" kastedildiği zaman manası, kimin kalbine Hakikat Sultanı girerse, o kalp beşeriyet nizalarından ve nefsin kaygılarından emin olur demektir.[59] Kâbe Allah dostlarının ruhaniyetlerinin hayırlar üzere birleştiği; hakikat sultanı olan Allah'ın gönüllere girdiği; nefsin her türlü kaygılardan emin olduğu bir belde olması nedeniyle mübarek vasfını kazanır.

Kâbe Allah dostlarının Allah'ın zikri üzere birleştikleri ortak bir meân olması nedeniyle müminler için en şerefli yerdir. Rabbimiz, Kâbe-i Muazzama'yı da "İnsanlar için kıyam yeri, havâs ve avamın maksadı, insanların kıblesi, en şerefli mahal ve en yüce makam, nebilerin, Rasullerin ve büyük velilerin tavaf ettiği, âkiflerin ve asfiyâ-i kiramın namazını eda ettiği yer kılmıştır."[60] Bu nedenle Kâbe namazın gerçek

---

[56] Gündüz, a.g.e., s. 117
[57] Kuşeyrî, a.g.e., s. 214
[58] Bursevî, İsmail Hakkı, *Ruhû'l-Beyân*, (çev. Komisyon), Erkam Yay., İstanbul, 2005, C. 2, s. 1995
[59] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 35
[60] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 43

manasının ve manevîyatının kavrandığı; velilerin tavafıyla beraber tavaftaki teslimiyet ve muhabbetin anlaşıldığı bir mekândır.

Tavaftaki teslimiyet ve muhabbet anlaşıldığı takdirde Kâbe manen dünya yüzeyindeki en güzel yerdir. Hâlbuki Kâbe fizyolojik olarak çorak bir zeminde bulunmaktadır. Bursevî Kâbe'nin çorak yerde olmasına şöyle açıklık getirir. "Eğer Mekke cennet gibi nehirler ve ağaçlarla süslü bir yerde olsaydı, insanların çoğu nefsin zevklerinden kurtulamaz, Hakk'a dayanmayı terk ederdi. Ayrıca Mekke zalimlerin mekân tuttuğu bir yer olurdu."[61] Bu nedenle Kâbe fizyolojik doğası gereği nefsin isteklerine aykırı duran ama manevî doğası gereği insanda Allah sevgisi ve ibadet aşkı uyandıran bir yerdir.

Allah sevgisini ve ibadet aşkını en yüksek düzeyde Kâbe'de yaşayan kişi, insan-ı kâmil olmaya doğru yol alır. Masivada Allah'ın gölgesi insan-ı kâmildir. Allah'ı ancak o bilir. O, Allah'ın gözü ile bakar. Bu âlemdeki maksat O'dur.[62] Bu âlemdeki maksadın O'na ulaşmak ve O'nun ilâhi isim ve sıfatlarındaki tecellilerini fark etmek olduğu Kâbe'de tavaf esnasında anlaşılır. Kâbe'yi ziyaret etmek ilâhi sırlarla dolu olan ilâhi isim ve sıfatları keşfetmektir.

Kâbe'yi ziyaret etmek ilâhi isim ve sıfatları keşfetmek olduğu gibi Kâbe'yi ziyarete heves etmek, onun Allah'ın evi olduğunu; oraya gitmenin bir melik huzuruna çıkmak sayıldığını fark etmektir. Böylece Kâbe'ye gitmeyi niyet edenin, Allah Teâlâ'ya ziyarete niyet etmiş olduğu anlaşılır. Önemli olan Allah'ı ziyaret etme maksadının kaybolmayıp zamanı geldiğinde cemâlullah ile gerçekleşeceğini, bu fâni gözlerin, görüşlerindeki noksanlıktan dolayı onun cemâlinin nuruna dayanamadıkları için dünyada göremeyecekleri ama müşahedenin cennette kendilerine nasip olacağını fark etmektir.[63]

Kâbe'ye yönelen kişi kendi benliğine ve gerçek aslî yaratılış amacına döner. İbn Arabî Kâbe'nin varlığında kendi varlığını bulan ve hisseden bir insanın durumunu şöyle anlatmıştır: "Allah, senin ve hemcinslerinin bir benzeri olan yaratılmış evini sana gösterdi. Öyleyse sana Kâbe'yi göstermesi, O'nun senin nefsine delil olmasıdır.

---

61 Bursevî, a.g.e., s. 157
62 Kara, a.g.e., s. 159
63 Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 328

Kâbe'ye yöneldiğinde, gerçekte nefsine yönelmişsin demektir. Nefsine yöneldiğinde ise kim olduğunu, kim olduğunu öğrendiğinde ise Rabbini öğrenirsin."[64] İnsan Kâbe'ye yöneldiğinde aslî yaratılış amacına ve kendi nefsine yönelir. Kendini bulan ise Rabbini bulur. Kendisinden yansıyan ilâhi isim ve sıfatları keşfeden kişi, Rabbini bulur.

Kâbe'yi ziyaretle aslî yaratılış amacına yönelen bir kişi için bütün yönler Kâbe'ye doğrudur. Zaten dairenin bütün noktalarının merkezdeki noktaya dönük olması gibi bütün yönler de Kâbe'ye doğrudur. Kâbe'ye yönelen, bütün cihetlere yöneldiğini müşahede eder. Bu şekilde kıbleye yönelmeyen, doğruluktan ayrılmış ve yüzü Mutlak Vecih'ten dönmüş olur. Arifin kıblesi ise, hakikî kıble olan Hak'tır.[65] Kâbe'ye yönelen kişi, hayatının merkezine Kâbe'yi aldığı için hakiki kıble olan Hak yolunu bulmuştur.

Kıbleyi gösteren pusula gibi titreyen hacılar, kıymetli Hacerü'l-Esved'e doğru itikad ve halis niyetle el sürer, öper ve saygı gösterirlerse, Hacerü'l-Esved de kıyamet gününde onların iyiliğine şahitlikte bulunur ve şefaat eder.[66] Kâbe'ye gidiş hakiki istikamet ve teslimiyeti buluş olduğu için kul hacerü'l-esvede giderken Allah'a verdiği kulluk sözünü hatırlar. Hayatı boyunca da bu kulluk sözüne uygun bir şekilde yaşamaya çalışır.

Demek ki İslam tasavvufunda Kâbe istikamet ve kıblenin mekânı ve makamıdır. Bu nedenle Kâbe kişiyi hakiki istikametinin ve kıblesinin neresi olduğunu bulmaya davet eder. Kâbe'ye asıl gidiş maksadı gönüllerin sultanı olan Allah'ı bulmaktır. Yoksa O'nun sarayı olan Kâbe taş ve topraktan yapılmıştır. Ancak O'nun gönül sarayı asıl sultanı bulursa Kâbe'ye gidiş amacı gerçekleşmiş olur. Bu bağlamda Kâbe'yi dileyenler Kâbe'yi bulur. Kâbe'nin sahibini dileyenler ise Kâbe'nin sahibini bulur. Kâbe'yi ziyaret Hak ile bir bütün olarak nefis ve şeytan kaynaklı arzu ve isteklerin kademe kademe kırılmasıdır. Anlaşıldığı üzere kul için esas ulaşılması gereken Kâbe, Batınî Kâbe'dir. Çünkü Batınî Kâbe'ye ulaşan kul, Allah'ı müşahade etmeye muvaffak olabilir. Böylece müşahede ile Rabbini bulur; Rabbinin nazar ettiği gönlünün içerisindeki ilâhi isim ve sıfatları fark edebilir. Bu nedenle kişi Kâbe'nin sahibini gönlünde bulmak isterse kalbini kirletecek bütün manevî hastalıklardan kalbini korumalıdır.

---

64 İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 332
65 Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 102-103
66 Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 62-63

D. TAVAF

Tavaf, sözlükte bir şeyin etrafında dönmek ve dolanmak demektir. Evrende maddenin en küçük parçası olan atomdan, en büyük galaksilere varıncaya kadar her şey tavaf halindedir. Atomda elektronlar bir kalp mesabesindeki çekirdek etrafında baş döndürücü bir hızla dönerken, galaksiler de milyarlarca yıldız sistemleriyle galaksinin merkezi etrafında akıl almaz bir hızla dönmektedirler. Sanki hepsi kendilerini var eden ve yaratan Yaratıcı'ya ibadet etmektedirler. Kur'an'da ifade edildiği gibi, her biri bir yörüngede seyretmektedir.[67] Bu nedenle tavaf kâinatın yaptığı tesbih ve tenzihe tavaf etme yoluyla ortak olmaktır. Tavaf hem kâinatın Allah'a yaptığı zikri anlamak hem de o zikre ortak olmaktır.

Kâbe'nin etrafında tavaf eden on binlerce müslümanın oluşturduğu tablo, bir galaksinin, milyarlarca yıldızıyla dönüşünü andıran bir manzara gibidir. Bu bakımdan tavaftaki manevî hazzı tam anlamıyla elde edebilmek için kendini yörüngeye bırakmak, kâinatın tesbihine ortak olmak gerekmektedir. Zaten Kâbe'nin çekim alanında yörüngeye girebilen bu manevî akışa kendini bırakır ve müminler denizinden bir damla olabilmenin zevkine erer. Kâbe etrafında dönerek gerçekleştirilen tavaf, kâinatın ve yaratılışın özeti, teslimiyetin ve ilâhi takdire boyun eğişin sembolü sayılır.[68] Tavaftaki manevî hazzı anlayarak kendini yörüngeye bırakan kişi, hem müminlerle bütünleşmenin hem de Allah'a teslimiyetin hikmetlerini fark eder. Bu hikmetleri fark ettikçe kişi, kâinatın yaratılış hikmetini ve bu hikmet içerisinde kendi yerini keşfeder. Kâinatın içerisinde insan Allah'ın kendisine verdiği değer ve mana derinliğiyle diğer yaratılmışlar içerisinde özel bir öneme sahiptir.

Yaratılmışlar içerisinde kendisine özel bir değer verilen insan, tavafa Kâbe'yi kalp hizasında sola alarak başlar. Bunun da simgesel bir anlamı vardır. Tavafta nazargâh-ı ilâhî olan insanın kalbi, 'Beytullah' yani Allah'ın eviyle karşı karşıya gelir. Allah, insanın şekline, kalıbına, malına mülküne değil, kalbine bakar. Bu yönüyle Kâbe ile insan kalbi arasında dikkat çekici bir ilgi vardır. Tavafta kişinin kalbi Kâbe tarafında yer alır. Bunda aynı zamanda tavafın ne kadar kalpten ve gönülden yapılması

---

[67] Yâsin, 36/40
[68] Erul, a.g.e., s. 35

gerektiğine de bir işaret vardır.[69] Kişinin kalbi, tavafta sadece Kâbe'de; Kâbe'yle olan kalp ise sadece Kâbe'nin sahibi olan Rabbiyledir. Hem şeklen hem mânen Kâbe kalp hizasında sola alınarak Allah'a yakınlık amaçlanır.

Kalbini Allah'a sunarak Allah ile yakınlığı hedefleyen kişi yedi boyutlu bir hikmet boyutunu içine alan yedi şavt yapar. Tavafın yedi şavt oluşunun nedeni; Yüce Allah'ın zatını tamamlayan yedi vasıftan ibaret olmasındandır. Bu vasıflar, Hayat, İlim, İrade, Kudret, Semi', Basar, Kelâmdır. Bu sayının tavaf adedine uymasında bir nükte vardır ki o: "İnsanın bu sıfatlardan geçip, Allah sıfatına gitmesidir. Allah sıfatına gitmenin manası; Hayatı, Allah'ın hayatına… İlmi, Allah'ın ilmine… İradesi, Allah'ın iradesine… Kudreti, Allah'ın kudretine… İşitmesi, Allah'ın işitmesine… Görmesi, Allah'ın görmesine… Kelâmı, Allah'ın kelâmına bağlanır. Veda tavafı, hal yolu ile yüce Allah'a doğru hidayet bulmaya işarettir. Bu hidayet; Yüce Allah'ın sırları, hak edene verilmesi için emanet durur."[70] Hayatı, Allah'ın hayatına; ilmi, Allah'ın ilmine; iradesi, Allah'ın iradesine; kudreti, Allah'ın kudretine; işitmesi, Allah'ın işitmesine; görmesi, Allah'ın görmesine; kelâmı, Allah'ın kelâmına bağlanan kişi için tavafı hem manen hem ruhen yaşadığı söylenebilir.

Tavaf dönüşünün yedi defa yapılması üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan en dikkat çekici olanını Muhammed Hamidullah ifade etmiştit. O, tavaf dönüşünün yedi defa yapılmasını şöyle yorumluyor: "Sembolik olarak, Allah ve onun sahip olduğu şeyler Kâbe'dedir. Ve biz, onları korumakla mükellefiz. Bildiğimiz gibi tavaf yedi defa, yani yedi turdur. Bu, devamlılık ve sonsuzluğu temsil eder. Bu niçin? Farz edelim ki benim gözlerim kapalıdır. Bu halde gece ve gündüzü ayırt edemem. Zaman sonsuz olur. Zamanın başlangıcı, sonucu olmaz ve zaman sonsuz gibi olur. Buna rağmen, eski devirlerde, insan zamanı ölçmek istediğinde, haftanın yedi gününü seçmiştir. Bir haftada yedi gün vardır. Sekizinci gün hiçbir zaman gelmez ve yedi gün, devamlı olarak birbirini tekrar eder. Şu halde yedi sayısı, sonsuzluğu temsil eder."[71] Madem yedi sayısı sonsuzluğu temsil etmektedir, insan sınırlı potansiyelleri ile anlayamadığı sonsuzluğu keşfetmekte o sonsuzluğun içerisinde hakiki sonsuzluğu

[69] Erul, a.g.e., s. 37
[70] Cîlî, a.g.e., s. 269
[71] Hamidullah, a.g.e., s. 32

temsil eden Rabbiyle karşılaşmaktadır. Bu karşılaşma esnasında ilâhi isim ve sıfatların tecellileriyle karşılaşınca sonsuz bir cennet hayatı fikriyle sonsuzluğu kucaklamaktadır.

Cemâlullah müjdesi ve sonsuz bir cennet hayatı fikriyle sonsuzluğu kucaklayan insan için tavaf sevgidir. Sevgiyi yaşarken Rabbi müşahededir. Zaten Allah dünyayı sevgiyle beraber yaratmıştır. Bu yüzden sevgi, tamamen kâinatı doldurur. Allah asla sevgiyle yaratmaya son vermez. Bu durum kâinatı sürekli bir değişim ve kargaşa durumundan korur.[72] Sevgiyi yaşarken Rabbi müşahede, kişinin Allah sevgisini içinde yaşarken Allah'ın onun gönlüne nazar ettiğini bilmesidir. Allah'ın gönlüne nazar ettiğini bilen bir kişi, kalbini kin, nefret, kıskançlık, kibir, vesvese, öfke vb. gibi kötü duygulardan uzak tutar.

Hac Allah sevgisini yaşarken müşahedeyi yakalamak olduğu gibi aynı zamanda hac ile namaz arasında bir paralellik bulunmaktadır. Namaz dinin, hac ise İslâm'ın direğidir. Yeryüzündeki Kâbe gökteki Arş'ı temsil eder. Melekler, Arşı'ı; hacılar Kâbe'yi tavaf eder, semazenler semahanede döner, dervişler deveran ederler. Evrende her şey dönüyor; yerküre, ay, güneş, yıldızlar dönmedeler, elektronlar da aynı şekilde atom çekirdeği çevresinde devredip durmadalar. Tavaf eden hacılar bu ezeli ve evrensel kurala uyup Kâbe etrafından dönerler. Hac ve hacdaki menâsik ve şiarlar Allah'ın, Rab, Melik, Kadir oluşunun tecellileridir. Gökteki Arş'ı çevrelemiş bir halde bulunan meleklerle Kâbe'yi tavaf eden mü'minler birbirini andırır. Biri Arş'ta, diğeri Kâbe'de Yüce Allah'ın azamet, kudsiyyet ve kudretinin zuhur ve tecellilerini görür. Bu da Hakk Teâlâ'nın büyük bir lutfu ve rahmetidir. Tevhid ehli Mevlâ'ya hem beden hem de kalp ile kulluk eder. Hacda ikisi de vardır. [73] Namaza tekbirle başladığımız gibi tavafa da tekbirle başlarız. Makam-ı İbrahim'de Hz. İbrahim'i en güzel namazdaki salli-barik dualarıyla anarız. Tavafta kâinatın tesbihine dönerek ortak olurken namazdaki tesbih ve tenzihle en güzel bu zikri ifade edebiliriz. Tavafta istikamet yörüngesine kendimizi bıraktığımızda namazdaki Fatiha suresiyle istikamet yörüngesinden çıkmamayı Rabbimizden dileyebiliriz. Tavaftaki zikri tamamlarken bu şerefin şükrünü en güzel namazdaki şükür ifadeleriyle ortaya koyabiliriz. Tavaftan çıkarken ettiğimiz duaların bir

[72] Chittick, William C., *Sufism*, One World Oxford, London, ts., s. 65
[73] Uludağ, a.g.md., s. 9

benzerini namazdan çıkarken de yaparız. Mültezemde ise Rabbenağfirli duasıyla tevbe ve niyazımızı Rabbimize kavuşturabiliriz.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Kâbe'yi tavaf etmek, bir nevi kılmak gibidir. Çünkü namaz konusunda anlattığımız saygı, korku, ümit ve sevgi halleri tavaf için de geçerlidir. Amaç vücudun Kâbe etrafında dönmesi değildir. Asıl amaç Rabbini hatırlamak ve kalben tavaf etmektir. Tavafta Allah (c.c.)'ı anmaktan bir an geri kalınmamalıdır. Esas kabul edilen tavaf, kalbin Allah (c.c.) huzurunda yapmış olduğu tavaftır.[74] Kalbin tavafına dikkat çeken sufiler aynı zamanda kalbin secdesine de dikkat çekmişlerdir. Allah'a yakınlığın kalbin secdesi kadar olacağını ifade eden sufiler kalbin tavafıyla da hiç şüphesiz Allah'a yakınlık amacına dikkat çekmişlerdir.

Tavafta da, aynen namaz için gerekli olan şartlar aranmıştır. Çünkü İbn Abbas'ın (r.a.) zikrettiği üzere tavaf, Hakk'ın ve O'nun nişanelerinin ta'zimi konusunda namaza benzemektedir; dolayısıyla onun hükmünü almıştır. Tavaftan sonra iki rekât namazın sünnet olması, Allah'ın evine olan saygının eksiksiz olmasını sağlamak içindir. Çünkü saygının tamamı, insanların namaz kılarken ona karşı yönelmeleriyle sağlanır.[75] Böylece kişi tavaf ve namazla Allah'a saygı göstermenin inceliklerini öğrenmiş; tavaf ve namazla Allah'a saygının gereğini yerine getirmiştir.

Kişi tavafta aynı zamanda hem namazı hem haccı yaşarken aynı zamanda tavafla hem affedilme ümidini (recâ) hem de azap endişesini (havf) hisseder. Tesbih, tenzih ve hamd ile ilahî kudreti yaşayan hacı havfı tecrübe eder. Tekbir ve Rabbena duaları ile recânın coşkusunu gönlünde hisseder. Zaten sûfilerden biri de: "Havf ve recâ amelin iki kanadıdır ki onlar olmadan uçulmaz." der.[76] Tavaf esnasında havf ve recayı aynı anda hisseden bir kul, kullukta dengeyi yakalar. Kullukta dengeyi yakalayan bir kul için her iş ve ibadette şuuru yakalamak mümkün olabilir.

Tavaf havf ve recayı aynı anda yaşama tecrübesi esnasında aynı zamanda Allah'ın dışındaki her şeyden fâni olmak, Allah ile bâki olmaktır. Gerçek fenâ, ilahî, olan dışında her şeyi unutmaktır; kendinden ve dünya sevgisinden özgürleşmektir; her

---

74 Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 328
75 Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Baliğa*., C. 2, s. 175
76 Tûsi, a.g.e., s. 56

türlü arzu ve isteklerden kalbi arındırmaktır. Gerçek bekâ ise, hakiki sahibin istekleriyle dolu olmaktır. O'nun iradesini, kendi kimlik ve iradesini kaybetmeksizin kendi isteklerimize tercih etmektir.[77] Böylece insan tavaf esnasında hem nefsinden ve Allah sevgisi dışındaki bütün sevgilerden özgürleşecek hem de kendi iradesini kaybetmeden Rabbinin isteklerini kendi isteklerine tercih edecektir.

Tavaf esnasında Allah dışındaki her şeyin fenâsı yaşanır. Fenâ, sürmeyeceği anlaşılan veya fâni olacağı aşikâr bir durum ve gerçek bir duygudur. Çünkü bir durum devam etse bile onun sonu gelebilir. Böylece bu tecrübelerle fenâya ulaşılır.[78] Fenâ ile kendi nefsini yok ederek ilâhi isim ve sıfatlarda kalıcığı ve bekâyı yakalayan kişi, manevî merkezleri güçlü olan bir tavafı yaşar. Gerçek fenâyı yaşayan kişi, Rabbinin isteklerini kendi fâni duygularına ve nefsanî isteklerine tercih eder.

Tavaf kalbe yakînin yani şüphesiz imanın doğmasıdır. Yakîn ile kalbin tekrar güçlü bir imanla tanışmasıdır. Kıyamet gününde perdelerin açılması, hakikatin açıkça görülmesidir. Yakînin ilk derecesi Allah'ın elinde bulunana güvenip halkın elindekinden ümid kesmektir.[79] Şüphsiz imanı yakînle yakalayan bir insan için ne ümitsizlik ne de korku vardır. Çünkü o sadece Rabbine güvenmektedir; Allah'tan gelecek hayrı insanlardan gelecek hayra tercih etmektedir.

Allah'a gerçek manasıyla güvenen ve sadece Allah'tan gelecek hayırları bekleyen bir kişi için tavaf kayıt, sınır ve yönlerin daraltıcılığından özgürleşmedir. Tavaf nefis de dâhil her şeyden özgürleşmedir. Çünkü vahdet âleminde sınır ve yön yoktur. Tavafta sürekli hareket vardır ve bir yön ile kıyaslamak yoktur.[80] Tavafta Allah dışındaki her şeyden özgürleşen kişi, hakiki kulluğun tadına varır. Çünkü hakiki kulluk kişiyi Allah'a bağlar ve O'na boyun eğdirirken Allah dışındaki her şeyden de onu kurtarır.

Kişi Allah dışında bütün onu aciz bırakan boyunduruklarından kurtulunca tavaf esnasında cezbeyi yaşar. Cezbe; çekme, içine almak demektir. Tasavvufta ise Maşuk'ta tamamen gark olmak anlamına gelir. Tam istiğrak, fenânın belirtilerindendir. Derin

---

77 Haq Ansarî, Muhammed Abdul, *Sufism and Shariah*, The Islamic Foundation, London, 1986, s. 181
78 Sırdar, a.g.e., s. 205
79 Tûsi, a.g.e., s. 65
80 Namlı, a.g.md., s. 28

rabıta hallerinde, sufi, tamamen sessiz, hareketsiz ve sakindir. Bütün enerjisi ve dikkati rabıtaya odaklanır. Böyle zamanlarda, derin bir cezbede olduğundan etrafındakilerin, zamanın, acının rahatsızlığın, açlığın ve susuzluğun farkında değildir. Uykuda değildir, uykuya ihtiyacı da yoktur. Bu halde günlerce kalabilir.[81] Tavaf, insana bütün dünyevî ve beşerî ihtiyaçlarını unutturarak onu tam bir cezbe ile aşk istikametine yönlendirir. Bu cezbe esnasında kişi Allah dışındaki her şeyden özgürleşirken O'nunla olmanın muhabbetiyle açlığının, susuzluğunun, acının ve sıcağın farkına varmaz. Çünkü Rabbi O'na bütün dertlerini unutturmuş ve onun susuzluğunu doyurmuştur.

Bütün dert ve sıkıntılarını tavafta unutan bir kişi için tavaf, müşahede mekânı ve makamıdır. Çünkü tavaf esnasında cemâlullahın simgesi olan Kâbe'nin insan ruhaniyetini saran; mana âlemini harekete geçiren Allah'ı ve O'nun tecellilerini kalp ile görmeyi sağlayan bir özelliği vardır. Sufiler taifesinin "müşahede" sözünden muradı Allah'ı ve O'nun tecellilerini kalp ile görmektir. Çünkü müşahede halinde bulunan zat, hâlâda da melâda da, tenha yerde de topluluk içinde de Hakk Teâlâ'yı kalp gözü ile görür.[82] Rabbini kalp gözü ile gören bir kişi için ilâhi isim ve sıfatlarını tecellilerini fark etmek hiç de zor değildir. Allah kişinin kalbini murakebe ile gözlerken kul da buna karşılık Allah'ın ilâhi isim ve sıfatlarını gözler.

Murakebe ile Rabbinin ilâhi isim ve sıfatlarını gözleyen bir kişi için, tavaf, bütün varlığın ve kişinin var oluşunun O'na ait olduğunu, O'ndan gelip O'na döneceğini bize anlatır. İbn Arabî'ye göre, "Bütün âlem ilahî isimler için bir tezahür yeridir." İbn Arabî, "Varoluşta O'nun isimlerinden başka bir şey yoktur." der. Buradaki akıl yürütme çizgisi açıktır. O, her şeyin Allah'tan geldiğini, her şeyin Allah'ı izhar ettiğini, her şeyin Allah'a işaret ettiğini, her şeyin Allah'ı açığa vurduğunu, hiçbir şeyin Allah'tan başkası olmadığını, "Her şeyin O olduğunu" söylemektedir.[83] Kişi murakabe sonrası tavafta var oluşun asıl manasını fark ettiğinde Allah'tan gelip Allah'a döneceğini idrâk eder. Aslında bu noktada kişinin yaşamı da ölümü de Allah için olur.

Yaşamını da ölümünü de O'nun rızasını kazanmak üzere şekillendiren bir kişi için tavaf, saf sevginin rotasıdır; sevgiden beslenir. Bu nedenle kul, "Allah'ım, üzerine

---

81 Sayar, a.g.e., s. 102
82 Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 492; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 474
83 Chittick, a.g.e., s. 171

kendinden bir sevgi koyduğun, ondan razı olduğun ve onu senden razı kıldığın kimseye rahmet et."[84] diye dua eder. Aslında kulun tavaftaki temel amacı Rabbinin kendisinden razı olduğu; kendisinin de Rabbinden razı olduğu bir kulluk yakalamaktır. Kişi tavafta böyle bir kul olmak için ve böyle olmayı başaran kullar için Rabbine dua ve niyaz eder.

Rabbinden razı Rabbi de kendisinden razı kullar için tavaf'ta âşık ve arif olma sırrı vardır. Çünkü tavafta zamanın ve mekânın dar boyutlarından kopulur. Zaman ve mekânüstü bir manevî atmosferde âşık ve arif olmanın sırrına varılır. Aslında âşık ve arif için bilinen zaman kaydından kurtulmak en kutsal gayedir. Zamanı aşarak Hak katına vasıl olmak insanı ölümsüz kılar. İlahi bütünleşme vaktinde mahlûkatın en şereflisi olan insanla Allah arasında ne mekân, ne zaman ne de melek bulunmaktadır. İkbal şiirlerinde daima bu anın özlemini dile getirmektedir. [85]

Tavafta kâinatın tesbih ve tenzihine ortak olarak onlar gibi onlar gibi istikamet yörüngesinde dönerken, tenzih ve teşbih ruhu canlanır. Bu ruh canlandığından tevhidin sırrına varılır. İbni Arabî'nin telâkkisine göre, insanın Allah'a karşı yegâne, isabetli ve doğru tutumu, tenzih ve teşbih'den oluşan ahenkli bir tevhittir.[86] İnsan tenzih ve tesbih ruhunu "Sübhan" derken namazda ve tavaf esnasında istikamet yörüngesine kendisini buraktığında yaşar.

Tavaf'ta tesbih ve tenzih yoluyla nefsin bütün mertebeleri yaşanır. Bu mertebeleri yaşayarak kişi Allah'ta baki kalmak üzere kendi nefsini terbiye eder. Kur'an-ı Kerim dilinde nefs-i emmare (yani kötülüklerin kaynağı olan nefs) olarak adlandırılan bu nefs, ölüm ve tezkiye yoluyla derece kazanabilir. Bu nefs daha üstün olan benlik tarafından denetim altına alınmalıdır. Nefs-i emmare Ruh'un (Spirit) yardımıyla özünü değiştirmek suretiyle kendi doğasının daha iyi farkına vararak nefs-i levvame'ye (kendini kınayan nefs) dönüşür. İçsel dönüşümün daha ileri safhasında, nefs-i levvame nefs-i mutmainne'ye (huzurlu nefis) kalbolur; bu durumdaki nefs yakîn bilgi elde edebilir ve ona huzur içinde güvenebilir, çünkü o kendi merkezini yani Benliği keşfetmiştir artık. Son olarak bazı sufilere göre, nefs-i mutmaine nefs-i

---

[84] Bursevî, *Ferahü'r-Ruh*, C. 1, s. 436
[85] Çelik, a.g.e., s. 283
[86] İzutsu, a.g.e., s. 107

radiye'ye (razı olmuş nefis) dönüşür.[87] Tavaf'a nefsi emmare üzere başlayan kişi kâinatın tesbih ve tenzihine ortak olarak nefsi raziye mertebesin kadar çıkabilir. Tesbih ve tenzihle ruhu huzur bularak nefs-i mütmainneyi yaşayan kişi, nefsi raziyeyi gönül dünyasına hediye eder.

Nefs-i mütmainne mertebesiyle gönlü huzur bulduktan sonra Rabbinden razı olma halini nefs-i raziye mertebesiyle yaşayan kişi marifetullahın sırrına tavaf esnasında erer. Tavaf, Allah'ı tanımanın anahtarı olan marifeti kişiye dünyadaki cemâlullah müjdesini Kâbe'yle yaşatarak sunar. Marifet türlerinin en şerefli olanlarından birisi de Rab Teâlâ'nın cemâlini bilmektir. Bu, mahlûkat içinde havassın bildikleridir. Kuşkusuz onların hepsi O'nun sıfatlarından bir sıfatı bilmektedirler. Onların bilgi olarak en eksiksiz olanı ise, Allah'ın kemâlini, celâlini ve güzelliğini bilendir. Yüce Allah'ın sıfatlarında hiçbir benzeri yoktur.[88] Rabbini tavaf sayesinde tanıyan kişi, kendi nefis mertebelerini rahatlıkla çıkar. Bu nefis mertebelerini çıktıktan sonra insan-ı kâmil olmaya hak kazanır.

Rabbinden razı Rabbi de kendisinden razı olarak tavafını yapan kişi, manevî bir seyr halindedir. İlahî ikramlar içinde kendini kaybeder ve Hak insanı kendi huzuruna yükseltir. O'na ilâhi ahlakı tattırır. Necmuddin Kübra bu durumu şöyle ifade eder: "Bazen seyyar gaybet haline girer, o zaman Hakk O'nu kendisine yükseltir. O da kendinde Rubûbiyeti tadar. Bu zevk bir anda olur. Allah'ın bu zevki kuluna tattırması makamların ve kerametlerin en yükseğidir."[89] Manevî seyr halinde tavafı yaşayan bir kişi, nefsin mertebtebelerini aşarak nefsini terbiye etme imkânına sahip olabilir. Bu imkânı yakalayan bir kişi manevî potansiyellerini en yüksek noktaya taşıyarak olumlu karakter özellikleri geliştirebilir.

Manevî seyr halinde kişi kalp safvetine ulaşır. Tavaf ise, saf kalpli bir insanın af ve mağfiret beratıdır. "Saf kalpli bir kimseye, Kâbe-i Muazzama'yı tavaf ettikten sonra, demişler ki: "Sen de af kâğıdını aldın mı?" O kimse: "Hayır, almadım, ben bilmiyordum, demek af kâğıdı da alınacak öyle mi?" diye cevap vermiş. Bu suretle onunla eğlenmişler. O kimse: "Ya Rabbi! Benim de af beratımı ver" diyerek tavafa

[87] Nasr, a.g.e., s. 33
[88] İbn Kayyım, a.g.e., s. 296-297
[89] Kübrâ, a.g.e., s. 119

devam etmiş. Bu sefer ona şöyle demişler. "Yahu, öyle şey olmaz, bu sevdadan vazgeç!" Cevap olarak: "Hayır, ben ta filan yerden gelmişim, kâğıdımı almadan mümkün değil buradan gitmem" demiş ve tavafa devam etmiş. Bir müddet sonra bakmışlar ki, Altınoluk tarafından bir kâğıt düşmüş. İçinde: "Filân kulumun af ve mağfiret beratıdır" yazılıymış. Kâğıdı hangi tarafa döndürürlerse döndürsünler yazı yine o suretle okunuyormuş. Demişler ki: "Yâhu, bu olur şey değildir. Ancak senin ihlâsın sebebiyle bu iş böyle oldu." Cenâb-ı Hakk'a nisbetle hiçbir müşkilât yoktur. İşte olması imkânsız gibi görünen bir şey, bakarsın bu suretle oluverir. Elverir ki bizde ihlâs ve teslimiyet, safvet ve istikamet olsun."[90] Bu menkıbe kalp temizliği ve ihlâsı içerisinde tavafı yapan bir kişinin tavafın mucizelerini ve Allah'ın ikramlarını çok açık bir şekilde göreceğini bizlere anlatmaktadır. Kalp temizliği olmazları olur kılar; zoru kolay eyler. İyi niyet ve ihlâsla yapılan bütün ibadetler büyük mükâfatlara gebedir.

Müminin kalbini saflaştıran ve onu ihlâsla buluşturan tavaf kalbi bir hazine gibi işler. Kalbe ruhsal dinginlik, huzur, tatmin olma ve arınma duygularını sunar. Zaten kalp, Allah'tan sakınmanın, dinginlik duygusunun, Allah korkusuyla titremenin, Allah'a yönelmenin, yumuşamanın, tatmin olmanın, huşunun, arınmanın ve temizlenmenin yeridir. Allah şöyle buyurur: "Onlara takva kelimesi ilzam etti. Onlar buna daha layık idi."[91] Burada ilzam ile onların kalplerine işaret etmiştir. Başka bir ayette ise şöyle buyurulmuştur: "O müminlerin kalplerine dinginlik indirendir."[92] Bu dinginlik ve huzur duygusu, tavafın tamamına yayılmıştır. Tavafın başından sonuna kadar namazdaki dua, tesbih ve tenzih lafızlarını tekrarlayan dil, mana âleminde de huzuru bulur. Aslında namaz tavafı; tavaf da namazı besler. Tavaf neşesi içerisinde kılınan bir namaz, huşuya çok daha yakın olur. Namaz lafızlarıyla işlenen bir tavaf ise şuurla hac ibadetini yerine getirmeye layık olur.

Kalbi dingin, gönlü huzurla dolmuş ve kendinden geçmiş gönül erlerinin tavafı, zahiren Kâbe'nin çevresinde olmaktadır; gerçekte ise, bu dönme kalbe dayalı nurdan bir helezon içinde mekânsızlıkta cereyan etmektedir. Mânâ âleminde Sidretü'l-Münteha ne ise, yeryüzünde veya madde âleminde de Kâbe odur ve âdeta o, varlığın temel taşı

[90] Erzurûmî, a.g.e., C. 1, s. 43
[91] Fetih, 48/26
[92] Muhammed, 47/4

gibidir.[93] Bu nedenle namazda tahiyyat duasıyla Allah'la selamlaşan bir kul, hacda ise tavaf esnasında bir nevi sidretü'l-müntehâ katına yükselelerek miracını yaşar. Namazda tahiyyatla hacda ise tavafla miraca yükselen kul, Rabbiyle selamlaşır ve bütün iyi kullar için dua eder. Cebrail de bu selamlaşmaya ve dualaşmaya şahitlik eder.

Tavaf'ta fâni benlik sonsuz benliğe dönüşür. Fâni ve geçici benlik, sonsuz benliğin önüne ancak kendi kişiselliğiyle çıkar.[94] Tavaf manevî zirveyi insana hissettiren duygu ve düşünceleri vecde ermek suretiyle kişiye yaşatır. Vecd ise Hakk'ın binbir tecellisini müşahede edebilen kimsenin muhabbet sonucu, içinin ferahlaması ve o halin verdiği zevk ile kendinden geçmesidir. Hakikî vecd, aşırı derecedeki Allah sevgisinden, irade sağlamlığından ve Allah aşkından meydana gelir.[95] Tavafta gönle yağan ikramlar ve namaz şuuruyla beraber ibadet şuurunun içselleşmesi kulun ilâhi bir vecd içerisinde ferahlamasına ve manevî bir zevk ile kendinden geçmesine neden olur. İnsan bu kendinden geçme halini, hayatın içinde en güçlü tavaf ve secde esnasında yakalar.

Kendinden geçerek ibadet şuurunu içselleştiren bir kişi tavaf esnasında ilâhi isim ve sıfatlar deryasında boğulur. Tavaf ilâhi sevgilerin içinde boğulan bir kulun ilâhi bilinç ve tevhid şuuruyla tekrar dirilmesidir. Tavaf ilâhi sevgi ile kişinin kendinden geçmesi olan istiğrak halini kişiye yaşatır. İstiğrak, sevgiliyi temaşa ederken ilâhî sevginin istilâsı sebebiyle salikin kendinden geçmesi, maddî âlemden habersiz hale gelmesidir. İstiğrak halindeki salik, suya atılarak suyun içinde batıp kaybolan taş gibidir. İlâhî muhabbet ve vahdet deryasında müstağrak olmuştur.[96] Tavaf kâinatın tesbih ve tenzihine ortak olurken ilâhi isim ve sıfatlar deryasının içine batıp boğulmaktır. Böylece kişi ilâhi isim ve sıfatlarla muhabbet ve Allah'la bütünleşme deryasında kaybolarak kendini bulur.

Tavaf nefsin arzularınının kaybolduğu manevî ve ruhanî arzuların kula hâkim olduğunu bir mekândır. Tavaf, gaybettir. Gaybet ise, nefsinin arzularını kulun görmemesi ve bu nevi arzulardan gaib olması manasına gelir. Gaybet halinde kulun

---

93 Yağmur, a.g.e., s. 66-68
94 İkbâl, a.g.e., s. 161
95 Yılmaz, a.g.e., s. 204
96 Yılmaz, a.g.e., s. 205

hazları kendisinde mevcut ve onunla kaimdir. Abdullah b. Ömer tavaf yaparken adamın biri kendisine selam vermiş, fakat o buna mukabele etmemişti. Selamı alınmayan adam, bir dostunun yanında durumu şikâyet konusu yapınca, İbn Ömer: "Biz orada Allah'ı mülahaza ederdik. Hakk'ın tecellilerini görürdük" demişti. O, bu hal ile meşgul olduğu için selamın farkında olmamıştı.[97] Bu kıssa bize gösteriyor ki, tavaf kulun dünyaya ait bütün istek ve arzularını yok ederken onun algı dünyasını geçici bir süre dışarıya kapatıyor. Bu dışa kapanış süreci kişinin bütün dikkat ve algısını Rabbine kaydırmasına neden oluyor.

Allah'la muhabbet ve bütünleşme esnasında ilâhi isim ve sıfatlar deryasında boğulan ve kendisini dış algı dünyasına kapatan bir kişi için, tavaf sekr denen manevî sarhoşluk halinin en güzelini kişiye manevî ve ruhanî zevkleriyle yaşatır. Sekr, kuvvetli bir tecelli ile kulun kendinden geçip ruhanî zevklere dalmasıdır. Genellikle vecd ehlinin sıfatı olarak bilinen sekr, gaybet haline benzemekle birlikte, bazen gaybetten ileri derecede olabilir. [98] Tavaf esnasında sekr ile bir nevi manaevî sarhoşluk yaşayan kişi, bu hal içerisinde ibadetin bütün ruhanî ve manevî lezzetlerini yaşar. Bu lezzetleri yaşarken de ibadeti şuur ve huşu ile yapmayı gerektirecek manevî hassasiyeti gösterir.

Sekr hali içerisinde tavafın kendisine yaşatacağı bütün manevî ve ruhanî lezzetleri yaşayan kişi için tavaf da namaz gibi manevîyat basamaklarını tırmanacağı bir ibadettir. Nefs önce âşıklar gibi, bu Beyt'i, tavafa başlar. Nihayet can tavaf esnasında şevke gelir. Ulviyyâta açıldıkça açılır. Sonra anlar ki, arş gönüllerin kıblesi olup göktedir. Kâbe de bedenlerin kıblesi olup yerdedir. Manevî yolda olan arifin bilmesi gerekir ki, o kendisini arşın etrafını tavaf eden mukarreb meleklere benzetir, onların yerine koyar. Amaç sadece bedenin Beyt'i tavaf etmesi değildir. Aynı zamanda kalbin Beyt'in Rabbi'ni zikrederek tavaf etmesidir. Çünkü hakikî tavaf, kalbin Rubûbiyet mertebesini tavaf etmesidir.[99] Kişi ilk başta nefsine beyti tavaf ettirir. Allah'a teslimiyeti ve O'nun kudretine boyun eğişi tavafla yaşayan nefis maneviyat basamaklarını tırmanarak gönlünü ve ruhunu Allah'a tavaf ettirir. Böylece kişi, kendisini arşın etrafında tavaf eden mukarreb meleklere benzetir.

---

97 Kelebâzî, a.g.e., s. 140
98 Yılmaz, a.g.e., s. 213
99 Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 53

Tavaf niyazın, ilahî muhabbetin, Allah dışındaki her şeyin gönül dünyasının merkezinden çıkarılışının makamıdır. Rabia'nın şu niyazı tavaftaki niyazları hatırlatır: "İlahi, seni seven kalbi yakar mısın? İlahi, cehennemden korktuğum için sana ibadet ediyorsam beni cehenneme at ve onun ateşinde yak. Cennetine girmek arzusu ile ibadet ediyorsam oraya girmeyi bana haram et. Fakat seni sevdiğim için ibadet ediyorsam beni ezeli cemâlinden mahrum etme." Rabia Rasûlullah'ı rüyada görür: "Beni seviyor musun ey Rabia sorusuna şöyle cevap verir: Seni kim sevmez ki ya Rasûlullah… Lakin Allah'a olan sevgi ve aşkım o hale ulaştı ki O'ndan başkasını sevmeye veya sevmemeye gönlümde yer kalmadı."[100] Bütün bu örnekler gösteriyor ki tavaf esnasındaki ilâhi niyaz ve dua hem kabule layık hem de manevî yoğunluğu çok yüksek dualardır. Yoğun bir manevî derinlik içerisinde Allah'ı zikrederken O'nun da kişiyi zikrettiğini ifade edebiliriz. Allah tarafından anılan bir kişi O'nu kendisine daha yakın hissedecektir.

Allah'a kendisini daha yakın hisseden bir kişi için, tavaf ilâhi isimleri gönül diliyle sayıştır. Allah'ın isimlerini saymaktan kasıt, onlarla vasıflanmak ve onların gerektirdiği ahlak ile ahlaklanmaktır.[101] Tavaf esnasında kişi, Rabbin cemâlini görme hissiyatını ve umudunu yakalar. Ru'yet (görmek) iki çeşittir ve tavafta iki ru'yet için de umut vardır:

1. Âhirette, kalp aynası vasıtası olmaksızın, Allah'ın cemâlini görmek,
2. Dünyada, kalp aynası vasıtasıyla gönül gözü ile O'nun nurlarının aksinden olan sıfatlarını görmek.[102] İlk basamakta nefsini tavaf ettiren kişi, dünyada O'nun nurlarını gönül gözü ile görenler gibidir. Ancak kalbin tavafını yapan kişi, ahrette kalp aynası vasıtası olmaksızın Allah'ın cemâlini görenler gibidir.

Allah, tavaf eden kişi hangi durumda olursa olsun, her tavafı sahibine yazıp kendisinden meydana gelen hataları silerken hükümleri dış organlar vasıtasıyla duyu âleminde görünmediği sürece kötü düşünceleri de siler. Efendilik, Kâbe'yi tavaf ederken ortaya çıkar, çünkü tavaf, Kâbe'yi ihata etmektir. Efendiliğin ortaya çıktığı

[100] Kara, a.g.e., s. 174
[101] Geylânî, a.g.e., s. 30
[102] Geylânî, a.g.e., s. 53

başka bir eylem ise, zikirdir. Allah'ın bizi zikretmesi, bizim kendisini zikretmemizden daha büyüktür. Şu var ki biz, O'nu kendimizle değil de O'nunla zikredersek durum değişir.[103] Demek ki tavaf hatarı ve günahları silerek kişiyi olumsuz duygu, düşünce ve fiillerden koruyan bir kalkan gibidir.

Oruçda olduğu gibi tavafta kişiyle kötülükler arasına giren bir kalkan gibidir. Yine tavafta da oruçta olduğu gibi melekleşmek, bir nevi meleklere benzemek durumu vardır: İbn Arabî bu durumu şöyle ifade eder: "Kâbe'nin etrafında tavaf eden kişi, bu ibadette 'Arş'ın etrafında tavaf ederek Rablerinin övgüsünü tesbih edenlere' benzer. Bu nedenle tavaf ederken tesbih getirmek, hamd etmek ve tehlil getirmek zorunludur. Bunun yanı sıra Allah'tan başka güç ve kudret sahibi yoktur demek gerekir.[104]

Tavaf esnasında kişi ilme'l-yakîn'den, ayne'l-yakîn'e sonra hakka'l-yakîne çıkabileceği bir şuurlanma boyutunu kademeli olarak yaşar. Bunu namazda kıyam, rûku ve secde'de kademeli olarak yaşarken hac'da tavaf esnasında kademeli bir şuurlanma noktasını yaşar. İlme'l-yakîn, apaçık delil ve bürhanların aydınlık dünyasında, o delil ve bürhanların vesayasında hedeflenen hususlarla alakalı en sağlam inanç ve en kesin iz'ana ulaşma keyfiyetidir. Ayne'l-yakîn, keşif, müşahede ve duyup hissetmenin ruha kazandırdığı engin ve tarifler üstü marifete ulaşma halidir. Hakka'l-yakîn ise, perdesiz, engelsiz, aynı zamanda kemiyetsiz, keyfiyetsiz ve tasavvurları aşan sırlı bir mahiyeti kazanma mazhariyetidir.[105] İnsan kademeli bir şekilde şuurlandıkça bu ibadetleri ruh dünyasında içselleştirmesi ve benimsemesi kolaylaşır. İbadetler kişinin ruh dünyasında hak ettiği yeri buldukça ilâhi isim ve sıfatlarla ahlaklanma melekesi artar.

Kademeli bir şuurlanma boyutunu tavafta yaşayan kişi için, tavaf "ihsan" mertebesini yaşayıştır. Kul her an Rabbini göremese de tecellilerini hisseder. O'nun her an kendini gördüğünü fark eder. İlâhi ikramların sarhoşluğu içerisinde cemâlullahı umut eder.[106] Gaflet perdesinin yerine takva elbisesini giyen insan, maddi sınırları aşarak manevî-ruhi âlemde veya "kalbin derece-i hayatı"nda yaşar ve Allah'ı her yerde

[103] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s.238-331
[104] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 344
[105] Ünal, a.g.e., s. 442
[106] Ünal, a.g.e., s. 488

hisseder, her yerde görür; kendini fark etmese de, sürekli O'nun huzurunda bulunduğu duygusuyla O'nu görüyormuşçasına hareket eder.

Allah'ı görüyormuşçasına hareket eden bir kişi için tavaf, ihlâstan beslenir ve ihlâsı besler. Cüneyd ise ihlâs hakkında şöyle demiştir: "İhlâs, Allah Teâlâ ile kul arasında bulunan bir sırdır; melek bilmez ki sevabını yazsın, şeytan bilemez ki ifsat etsin, hevâ ve heves bilemez ki saptırsın."[107] İhlâs işlerin ve niyetlerin gerçek yüzünü ortaya çıkartan bir turnusol kâğıdı gibidir. Bu nedenle ihlâs olmadan tavafı yapmak sadece Kâbe etrafında dönmektir. Ancak ihlâsla tavafa sarılmak Allah ile kul arasında çok özel bir bağ kurmaktır. Bu bağ kurulurken araya ne bir melek ne şeytan ne de nefis girebilir.

İhlâs vasıtasıyla tavafta Allah'la çok özel bir bağ kuran kişi için, tavaf muhabbet makamıdır. Muhabbet ise, tercihi sevgili için yapmaktır. Sevgilinin arzusunu kendi arzusuna takdim etmektir. Muhabbet, sevdiğin her şeyi sevgilin için tercih etmektir. Sevdiğin her şeyi dostuna feda etmektir.[108] Tavaf'ta hakiki sevgili olan Allah'ı bütün sevgilerin üstünde tutmak; bütün tercihlerini O'nun lehine yapmak vardır. Tavaf Rabbi için her şeyini feda edecek kadar O'nunla dolu olmaktır.

Hac ibadetinin son noktasını ziyaret tavafı oluşturmaktadır. Nefsine, şehvetine ve şeytana karşı giriştiği sembolik savaşını kazanan muzaffer bir askerin, gelip komutanına zaferini müjdelemesi gibi, Kâbe'ye gelen hacı da, Allah'ın huzuruna çıkarak bütün görevleri yerine getirdiğini bildirir. Arafat'ta mahşeri yaşamış ve marifete erişmiş, Minâ'da malıyla, canıyla, kısaca bütün varlığıyla Allah'ın yolunda olduğunu göstermiş biri olarak, hayatının geri kalan kısmında da sürekli bu halde olacağını bu ziyaretinde bütün içtenliğiyle tekrar ifade eder. Kâbe'nin huzurunda Allah'a Kâlû Belâ'da verdiği kul olma vadini yerine getireceğine dair tekrar söz verir. [109]

Kişi Kâbe'de Allah'a verdiği kul olma sözü ile ilk atası Hz. Âdem'i hatırlar. Muhammed Hamidullah Hz. Âdem'in kulluk vazifesi olarak tavafı tecrübe edişini şöyle ifade eder: "Allah Hz. Âdem'i cennetten çıkardıktan sonra, Hz. Âdem, uzun bir müddet

[107] Kuşeyrî, a.g.e., s. 291
[108] Kelebâzî, a.g.e., s. 130-131
[109] Erul, a.g.e., s. 67

işlediği günah için ağladı ve Allah'a tevbe etti. Allah onun tövbesini kabul ettikten bir müddet sonra, "Hz. Âdem; kendi manevî vazifesini düşünmeye başladı. Ve Allah'a şöyle hitap etti: 'Ey Allah'ım, ben cennette iken, meleklerin, ibadet olarak senin tahtının etrafında döndüklerini gördüm ve burada ben bundan mahrumum.' Bundan sonra Hz. Âdem'in de ibadeti aynı şekildeydi. Yani Allah'ın arş'ı etrafında dönmekti."[110] Allah meleklerin ibadet etme şekillerini Hz. Âdem'e de emrederek onu içine düştüğü mahrumiyetten kurtardı. Böylece kâinatın yörüngesinde dönerek ettiği tesbih ve tenzih; meleklerin dönerek yaptıkları ibadet ilk atamız Hz. Âdem'den itibaren bize kadar geldi.

Hz. Âdem'in tavafıyla meleklerin kendisine özendiği insan için, tavaf ubûdiyyet sırrına vardığımız bir mekândır. Ubûdiyyeti yaşamak için bir çaba gösterme mekânı; buna şevk veren bir lutuf imkânıdır. Ubûdiyyet, mükemmellik şartıyla taat ve ibadetleri hakkıyla ifa etmek, senden sâdır olan amel ve ibadete eksik ve kusurlu nazarı ile bakmak ve senden husule gelen güzel fiillerin takdirin neticesi olduğunu görmektir.[111] Tavaf esnasında ubudiyyet ile kişi hem tevazuyu hem teslimiyeti yaşar. Tavaf esnasında yaşanan ubudiyet ile ibadetlerindeki eksikleri kendinden görüp kndi maneviyatını güzelleştirmeye çalışır. Yine insan kendisinin işlediği güzel işlerin ise Allah'ın takdiri ve lutfuyla olduklarına inanır.

Ubudiyet yularıyla nefsini bağlayan bir kul için, tavaf istikamet yörüngesine kulu oturtan bir ikramdır. Tesbih ve tenzih ile kâinatın tesbihine katılan kul, hamd ile Rabbini anar. Rabbe hamdin neticelerini yaşarken istikamet yörüngesine oturarak istikrar, kararlılık ve tevhid inançlarını tekrar yaşar. Bu hususta Hz. Ebu Bekr "İstikamet üzere olun" [112] ayetini, "Şirk koşmayın" şeklinde izah etmiştir. Hz. Ömer ise bu emri: "Tilki gibi eğri büğrü gidişat sahibi olmayın" şeklinde anlatmıştır.[113] İstikamet ve istikrar sahibi olamayan kişi, istikamet yörüngesini Fatiha suresi ile tavaf esnasında yaşayamamış demektir.

İstikamet yörüngesini Fatiha suresindeki duayla yaşayan bir kişi için, tavaf, durgunluk ve durulma içerisinde sonsuz bir harekettir. Tavaf kararlılık ve disiplinin

[110] Hamidullah, a.g.e., s. 25
[111] Kuşeyrî, a.g.e., s. 325
[112] Hud, 11/112
[113] Kuşeyrî, a.g.e., s. 336

adıdır. Tavaf Allah'a giden yolun insanlardan geçişini fark ediştir. Şeriati bu durumu şöyle ifade eder: "Kâbe karşında… Bir insan girdabının ortasından. Çığlıklar atarak Kâbe'yi tavaf eden bir girdabın. Ortada sabit bir nokta. Ondan başka her şey onun çevresinde kıvrım kıvrım hareket halinde. Sonsuz durgunluk ve sonsuz hareket! Ortada bir güneş ve çevresinde birer gezegen. Hepsi de, kendi yörüngelerinde, güneşin etrafında dairemsi biçimde dönüyorlar.[114]

Kâbe çevresinde tavaf eden insan kendini istikamet yörüngesine yerleştirir. Bugün yaratılış düzeninin bir parçası oldun. Bu düzenin yörüngesine yerleştin. Dünya güneşinin çekim alanına girdin. Soldan sağa dönen bir yıldız gibi tavaf ediyorsun. Allah'ın çevresinde dönüyorsun. Döne döne "hiçlik" mertebesine erdiğini hissediyorsun, artık kendini hatırlamıyorsun. Yalnızca aşk vardır, aşkın cazibesi… Ve sen şimdi "meczup"sun. Döne döne, yavaş yavaş hissediyorsun ki "hiçlik" yoktur, yalnızca "O" vardır. Sense bir ademsin, yokluksun: Ya "kendi varlığını hisseden bir yokluksun" ya da "kendi yokluğunu hisseden bir varlıksın"! Döne döne bir "nokta" olduğunu hissediyorsun. Bu tavafta erimiş bir çizgisin, bir yörüngesin. Yalnızca bir hareketsin, bir tavafsın, bir Hac'sın.[115] Tavaf kararlılık, hareket ve disiplinin adıdır. Tavaf yaşanan bu kararlılık, istikamet ve disiplin içerisinde Rabbe kavuşmaktır. Böylece insan kendi varlığını fark eden bir varlık olmayı ve nereden gelip nereye gideceğini idrak eder. Yaratılışının özü tavafta saklıdır. Namazda kıyam esnasında fark ettiği yaratılış amacını hacda tavaf esnasında fark eder.

Yaratılış amacı tavafta fark eden insan, vucuttaki her şeyin bir tavaf gerçekleştirdiğini idrak eder. Mesela kan, yürek merkezli insan bedenini tavaf ediyor. Eğer kan bu tavafını bir süre durdursa, insanın bu dünyadaki misafirliği son bulur. Ay, dünyayı tavaf ediyor. Dünya, güneşi tavaf ediyor. Güneş sistemiyle birlikte ait olduğu galaksinin merkezini tavaf ediyor. Özetle zerreden kürreye her şey tavaf halindedir. Eğer evrensel tavaf bir an dursa, evren sanki kalbi duran bir beden gibi kendi üzerine kapanıverecektir.[116] Demek ki tavaf kişiye yaratılış amacını gösterirken aynı zamanda onu yaşamın merkezinin tavaf hareketinde saklı olduğuna ikna eder.

---

[114] Şeriati, a.g.e., s. 55
[115] Şeriati, a.g.e., s. 61
[116] İslâmoğlu, a.g.e., s. 77

İnsan sadece Tavaf'ta, topluluklar içerisindeki yalnızlığından kurtulur. O Rabbini bularak yalnızlık korkusunu yener. Modern dünyada ancak bir büyüğün otoritesine boyun eğerek elde edildiği zannedilen güvenlik ve huzur Tavaf'ta Rabbe boyun eğmeyle gerçek yerini bulur.[117]

Namaz'da secde esnasında, hac'da ise tavaf esnasında kişinin kendi potansiyellerini keşfederek kendini aşmasının en üst derecesi yaşanır. İnsan, tavaf ve secdede kişisel özelliklerini ve ilâhi yönlerini keşfederek kendini gerçekleştirebilir.[118]

Tavaf insana ideal bir kişilik yapısı hediye eder. Tavafla aynı anda tesbih, tenzih, istikamet ve hamdı yaşayan kişi sakin, huzurlu, mutlu, dirayetli, Rabbinden razı, Rabbi kendisinden razı bir hal içindedir.[119]

Tavaf ise bizi hakiki sevgilimizle karşılaştır. Çünkü insan sadece kendisinin sevgilisi haline geldiğinde Rabbinin sevgilisi olmaktan vazgeçer.[120]

Tavaf ilâhi aşkın mekânı ve makamı olarak Rabbin isim ve sıfatlarıyla bütünleşmenin vesilesidir. Namazda secde hac'da tavaf bütünleşme ve tekâmül enerjisini kulun gönlüne taşır.[121]

---

[117] Toplumumuzda hemen hemen her kesimden pek çok kişi, iletişimde sorunlar yaşamakta, başkalarıyla birlikte bulunsa bile, belki fiziksel açıdan değil ama psikolojik açıdan yalnızlık çekmektedir. Yalnız kalma korkusu, giderek kendi aklından korkmaya dönüşür. Akıl korkusu, yalnızlık korkusunun yerini alır. Akıl korkusunun bulunduğu çocuk-ana-babalar toplumunda, bağımlılık ilişkisi, güvenlik ve huzur vardır. (Dökmen, Üstün, İletişim Çatışmaları ve Empati, Sistem Yay., İst., 2002, s. 17)

[118] Kendini gerçekleştirme bir cümle ile bireyin kişisel potansiyellerini keşfederek onlara işlerlik kazandırmasıdır. Bu süreçte birey, iç ve dış çevreden kaynaklanan şartların etkisi altında, onlarla etkileşime girerek gizli yeteneklerini gün yüzüne çıkartır. (Bahadır, Abdülkerim, İnsanın Anlam Arayışı ve Din, İnsan Yay., İstanbul, 2002, s. 50)

[119] İdeal kişilik yapısı olan kişiler; sakin, acelesiz, iyi dinleyici, telaşsız, zaman baskısını fazla yaşamayan, yumuşak başlı, yavaş ve tartarak konuşan, sakin araba kullanan, duygularını paylaşan kimselerdir; kendilerinden hoşnutturlar, kusursuzluk meraklısı değillerdir. Bu kişiler, büyük sorumluluklar alabilirler ve yöneticilik yapabilirler, liderlik özellikleri vardır. Bulundukları çevrede insanları rahatlatırlar. (Tarhan, Nevzat, Mutluluk Psikolojisi, Timaş Yay., İst., 2004, s. 32-33)

[120] Masalı biliyoruz. Narsis adında yakışıklı, güzel bir delikanlı bir gün suda hayalini görüyor. Bu hayali çok güzel buluyor. Ona âşık oluyor. Artık hiç kimse ile ilgilenmiyor. Onun dışında hiçbir kimseye yakınlık duyamıyor. Büyüleyici aşkının tek sevgilisi haline geliyor. Suyun içinde gördüğü kendisini kucaklamak amacıyla kollarını uzatıyor. Irmağın içine düşüyor ve boğuluyor. İnsan tüm sevgisini kendisine ayırabilir. (Özgü, Halis, Psikoloji Dünyasının Üç Büyükleri: Freud-Adler-Jung, Ararat Yay., İst., 1976, s. 73)

[121] Hayatın sonraki döneminde, Maslow'da, kendini aşmayı ve nefs-i emmareden kurtuluşu (fenâ), bütünleşmiş bir insan olmanın vesileleri olarak önemle vurgulayan Doğu mistik geleneğine karşı, derin bir beğeni hissi uyandı. Aynen sufiler gibi Maslow da, aşkı, insanî tekâmül ve bütünleşmenin özü olarak görmeye başladı. (Sayar, a.g.e., s. 115)

Bütünleşme ve tekâmül enerjisini gönlünde taşıyan bir kişi için özgürbene ulaşmak sadece tavafta mümkündür. Çünkü topluluk içerisinde tavaf ederken "ben" bilinci keşfedilir; "ben" bilinciyle tavaf ederken de topluluğun akışına kapılan bir seyr takip edilir. Kul olma şuurunu tavafla yaşayan bir kişi için nefsin esaretinden kurtularak Allah'a hakiki kul olmak mümkün olabilir.[122]

Sonuç itibariyle tavaf kâinatın yaptığı tesbih ve tenzihe tavaf etme yoluyla ortak olmaktır. Tavaftaki manevî hazzı anlayarak kendini yörüngeye bırakan kişi, hem müminlerle bütünleşmenin hem de Allah'a teslimiyetin hikmetlerini fark eder. Kişinin kalbi, tavafta sadece Kâbe'de; Kâbe'yle olan kalp ise sadece Kâbe'nin sahibi olan Rabbiyledir. Aslında tavaf esnasında hem şeklen hem mânen Kâbe kalp hizasında sola alınarak Allah'a yakınlık amaçlanır. Allah'a yakınlıktan amaç, kalbin tavafıdır. Kalbin tavafına dikkat çeken sufiler aynı zamanda kalbin secdesine de dikkat çekmişlerdir. Allah'a yakınlığın kalbin secdesi kadar olacağını ifade eden sufiler kalbin tavafıyla da hiç şüphesiz Allah'a yakınlık amacına dikkat çekmişlerdir. Allah'a yakınlığa kavuşan insan, tavaf esnasında hem nefsinden ve Allah sevgisi dışındaki bütün sevgilerden özgürleşecektir. Tavafta Allah dışındaki her şeyden özgürleşen kişi, hakiki kulluğun tadına varır. Tavaf, insana bütün dünyevî ve beşerî ihtiyaçlarını unutturarak onu tam bir cezbe ile aşk istikametine yönlendirir. Tavaf'a nefsi emmâre üzere başlayan kişi kâinatın tesbih ve tenzihine ortak olarak nefsi raziye mertebesin kadar çıkabilir. Aynı zamanda tavaf kâinatın tesbih ve tenzihine ortak olurken ilâhi isim ve sıfatlar deryasının içine batıp boğulmaktır. Tavaf kararlılık, hareket ve disiplinin adıdır. Tavaf yaşanan bu kararlılık, istikamet ve disiplin içerisinde Rabb'in sevgilisi olmaktır.

[122] Kendi "Ben"imizi Allah'a bağlayan ibadet noktası tavaftır. "Ben", Allah''tan koparsa hiçliğe mahkûm olur. Çünkü gerçek anlamda "ben" diyebilmek, "ben" in bağlı olduğu Külli iradeye bağlı kabul edilmesi halinde yerine oturur. Varlığın esası ile bağını kuran "ben" ise, değil dünyaya, evrene bile sığmaz: Özgürlüğün ve varoluşun kalbine doğru giden yolda, her türlü sahte bağlanma ve ilintilerden kopan; varlığını özgürlükle, özdeşleştirme öncesinde büyük kopmalar gerçekleştiren "özgürben"dir. (Kılıç, Sadık, Benliğin İnşası, İnsan Yay., İstanbul, 2000, s. 18)

E. MÜLTEZEM

Mültezem, Hacerü'l-Esved ile Kâbe kapısı arasında kalan kısımdır. Bazı hacıların gözyaşları içerisinde yapışıp inleyerek dua ettikleri yerdir. İster Kâbe'nin kapısına veya eşiğine, isterse Kâbe'nin duvarlarına veya örtüsüne sarılarak ağlasın, hacının ağlaması, en içten duygularla Mevla'ya yakarması, tıpkı yaramazlık yapıp da annesine kendisini affettirmek için gözyaşları döken çocuğun durumuna benzer. Hacı, kendisini affettirmek için içtenlikle yalvarır, yakarır, gözyaşları döker. Şüphesiz böylesi içten bir yöneliş Yüce Allah tarafından karşılık görecektir.[123] Gönlünü Rabbine açarak mütevazı bir şekilde yalvaran bir kul için bağışlanma umudu çok yüksektir. Aynı manevî yoğunluk namaz esnasında Rabbenağfirli dualarında yaşandığı için namaz ile tavaf arasındaki güçlü diyalog namazdaki Rabbena dualarıyla mültezem arasında da bulunmaktadır.

Allah'tan bağışlanma dileyerek mültezemde yücelen bir kul için, mültezem kulluk ve ubûdiyyyetin en açık ve en sağlam şekle bürünmesidir. Kul, duasında ısrar eder ve ısrarlı bir şekilde yaptığı duanın icabete karin olacağına yakînen inanırsa Allah da onu mahrum etmez. Bundan sonra da bütün irade ve ihtiyar, kudret-i külliye sahibi olan Allah'ındır. Ve Allah'a kulun, istediği şeylerle rızıklandırılmasını kulun maslahatından görürse onun dua ve niyazını icabetle karşılar.[124] Bu noktada mültezemin insanda bir dua etme aşkı ve iştiyakı doğurduğu söylenebilir. Israrlı ve ihlâslı bir şekilde Kâbe'nin duvarlarına sarılan bir gönül karşılıksız bırakılmayacak pek çok dua ve nimetle baş başa kalır.

Israrlı ve ihlâslı bir şekilde dua ve tevbe eden bir kişi için, Kâbe duvarlarına sarılmak ve Mültezem'e yapışmaktan amaç, Kâbe'nin sahibi olan Allah (c.c.)'a yaklaşmak ve cehennemden koruması için yalvarmak olmalıdır. Bir kişiye karşı hata işleyip sonra da yakasına veya eteklerine sarılır gibi Kâbe'nin kılıfına asılmalı ve Allah (c.c.)'tan af dilemelidir.[125] İnsan, kendi tevbesinin, şayan-ı kabul olup olmadığını ve günahının mağfiret buyurulup buyurulmadığını bilir. Eğer tevbe ettiği şeyi, günah ve

[123] Erul, a.g.e., s. 43-44
[124] Nedvî, a.g.e., s. 236
[125] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 329

ma'siyeti bir daha işlemiyorsa şüphe etmesin ki tevbesi kabul olmuştur. Şayet ma'siyeti tekrar işliyorsa tevbesi kabul olmamıştır.[126]

Kâbe'nin örtüsüne sarılarak aslında Allah'ın rahmetine sarılana; dua ve tevbeyle yücelen bir kul için, mültezem, günahkârlık duygusunun en önemli tedavi ve terapilerinin başında gelir. Çünkü Mültezem'de günahkârlık hissinin en önemli tedavisi olan tevbe, dua ve tesbih hali yaşanır. Zaten günahkârlık hissini tedavinin en iyi yöntemi Yüce Allah'a dua, O'nu tesbih ve özellikle de bunları gecenin son üçte birindeki zaman diliminde yapmaktır.[127] Şüphesiz, müslüman yüce Allah'ı tesbih ve duaya devam ederse, günahkârlık duygusu ve onun neden olduğu stresten kurtulur. Yüce Allah'ın af ve bağış umudu onu kaplar, böylece ruhda sevinç, rahatlık ve huzur yayılır.

Günahkârlık duygusu, huzuru kemiren bir kemirgen gibidir. Günahkârlık duygusunun tedavisinde ilaçların en önemlisi tevbedir. Günahı ne kadar çok olursa olsun, Yüce Allah her günahkâra af ve bağış sözü vermiştir. Tevbe, kişide azaptan kurtuluş, Yüce Allah'ın bağış ve rızasına ulaşacağı ümidini diriltir. Onu stresten ve çoğunlukla vicdan azabına sebep olan günahkârlık duygusundan kurtarır.[128] Böylece namazda rabbenağfirli duaları; hacda ise mültezemde tevbe günahkârlık duygusunun yerine huzur, Allah'a güven ve bağışlanma umudunu koyarlar. Bir kişide günahkârlık duygusu ne kadar çoksa bağışlanma umudu ve ruhsal huzur o kadar azdır. Bu nedenle mültezemde tevbe, bağışlanma umudu ve ruhsal gelişimin kapılarını açar.

Mültezem'de günahlardan dönmek; iyilik ve hayırlara yönelmek hali en yoğun şekilde yaşanır. Bu dönüş o kadar güçlüdür ki, insanı Allah dışındaki her şeyden uzaklaştırır. Mecazî sevgilerden hakiki sevgiliye döndürür ve yöneltir. Zaten Mültezem günahtan dönüp Hakk'a yönelmektir. Peygamberimiz (s.a.s) mültezemin en önemli unsuru olan "tevbe" yi nedamet olarak tanımlamıştır. Kabahattan kabahat olduğu için pişmanlık duyup vazgeçmek tevbedir. Bir başka ifadeyle tevbe: "Mü'minin kötü huylardan, İslam'ın ruhuna zıt davranışlardan sıyrılması, samimiyetle güzel huylara

[126] Erzurûmî, a.g.e., C. 1, s. 49
[127] Necati, a.g.e., s. 353
[128] Buharî, İlim, 128

dönmesi ve yönelmesidir.[129] Mültezemin ruhunda tevbenin olması, insanın olumlu ahlakî özellikleri geliştirerek manevî yenileşme ve gelişme içerisinde hayatına devam etmesini sağlar. Tavaf sayesinde Rabbiyle ve ilâhi isim ve sıfatlarla bütünleşen insan, mültezem sayesinde tevbe ve teslimiyet yoluyla ahlakî ve manevî bir gelişme sağlar.

Tavaf sayesinde Rabbiyle ve ilâhi isim ve sıfatlarla bütünleşen; mültezem sayesinde tevbe ve teslimiyet yoluyla ahlakî ve manevî bir gelişim sağlayan insan için seçilmiş kişilerin tevbesi ile Allah'a yönelmek söz konusudur. Sıradan insanın tevbesi, zikir ve büyük bir gayret sarf etmek suretiyle, günahtan sevaba, kötülenenden övülene, cehennemden cennete, bedenin rahatından nefsin meşakkatine dönmektir. Seçilmişin tevbesi ise, sıradan insanın bu tevbesi elde edildikten sonra, hasenattan da ruhanî lezzetlere dönmektir.[130] İşte Mültezem'deki tevbe insanı hasenattan ruhanî lezzetlere döndüren ve taşıyan tevbe gibidir. Mültezem esnasında kötülüklerden iyiliklere ve iyiliklerden bütün ruhanî lezzetlere doğru yönelerek tevbe eden bir kişi için köklü bir manevî değişim ve gelişim söz konusu olacaktır. Dünyevî lezzetler artık onu tatmin etmeyecek; gönlü ruhanî ve manevî hazların peşine düşecektir.

Dünyevî lezzetlerden manevî ve ruhanî lezzetlere yönelen bir kişi için, Gazâlî'ye göre mültezem Rabbe yaklaşmanın, cehennemden korunmanın anahtarıdır. Gazâlî, mültezem'deki bu manevî hali şöyle anlatır: "Kâbe duvarlarına sarılmak ve mültezeme yapışmağa gelince, Kâbe'ye bu sevgiyi gösterirken maksadın, Kâbe'nin Rabbine yaklaşmak ve cehennemden korunmak olsun. Halkalara asılmakla, bir kişiye karşı hata edip sonra ısrar ile affını dilemek üzere yakasından yapışıp eteğine sarılıp beni affetmeden ayrılmam diyen gibi, Allahu Teâlâ'dan eman dilemek ve günahlarının affını ısrarla talep etmeğe niyet etmelidir."[131] İnsan yapacağı bütün ibadetlerin hikmetlerini bilmek durumunda olduğu gibi aynı hassasiyeti mültezem için anlamak zorundadır. Çünkü mültezem ve haverü'l-esved izdiham içerisinde birbirimizi ittiğimiz yerler olmamalıdır. Aksine mültezem ile Kâbe'nin eteklerine tutunan insan, aslında Rabbi'nin affediciliğine Ğaffar, Tevvab isimleriyle; sevgisine Vedud ve Veli isimleriyle;

[129] Yılmaz, a.g.e., s. 159-160
[130] Geylânî, a.g.e., s. 39
[131] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 329

ikramlarına Kerim ve Vehhab isimleriyle tutunmaktadır. Allah'ın şefkat, merhamet ve affediciliğine sarılmaktadır.

Mültezemde Allah'ın şefkat, merhamet, sevgi ve affediciliğine tutunan bir kul için, masumiyetin mekânı, mültezemdir. Mültezem insanın gönlündeki tevbeye onu taşıyıp insana masumiyeti yaşatır. Allah'ın masum kıldıklarının dışındaki insanların ve zaman zaman emir ve yasaklara karşı gelmenin dışında, kendi seviyelerinde ufak tefek ayak sürçmelerine maruz kalan masumların günah öncesi hallerine dönmesinin adı "Tevbe" dir.[132] İnsan günah öncesi o masum ve temiz haline mültezemdeki gözyaşları ve niyazıyla döner. Masumiyetini tevbe ve dualarıyla besler.

Masumiyetini tevbe ve duayla besleyen insan mültezemde Allah'ı ve O'nun affını öylesine güçlü hisseder ki günah ve hatasını bile unutur. Bu unutuşuyla tevbeyi yaşar. Bu hususta Cüneyd b. Muhammed, "tevbe nedir," sorusuna: "Günahı unutmandır." diye cevap vermiştir. Yani günah olan fiilin zevkini ve izini kalbinden öylesine çıkaracaksın ki, ruhunda bundan eser kalmasın.[133] Böylece hayatta bu günahı kat'iyen tanımamış biri haline gelirsin. Günah işlediğin zaman Allah'ın heybet ve azameti gönlünü öylesine kaplasın ki günah ve onun bıraktığı iz aklına gelmesin.

Kişinin hatalarını itiraf ettiği ve Rabbine yöneldiği en zirve tecrübeler namazda rükû ve secde esnasında; hacda ise vakfe ve mültezem esnasında yaşanır. Hataları itiraf ve tevbe insanı aşağılık kompleksinin olumsuz etkilerinden kurtarır. İnsan yetersizlik ve güvensizliklerinden kurtulunca aşağılık kompleksinden de sıyrılır.[134]

Mültezem'de Rabbine tevbe ve istikametle yönelen bir kul kişiliğini bölen ve ahlakî iç çatışmalarına neden olan komplekslerinden kurtulur.[135]

---

[132] Ünal, a.g.e., s. 465

[133] Kelebâzî, a.g.e., s. 111

[134] Adler aşağılık kompleksini şöyle ifade eder: "Birey önce bir kusursuzluk amacına, güvenliğe, tamamlanma isteğine dönük bir varlık olarak tarif edilir. Yenmeye ve üstünlüğe doğru çaba gösterir. Ve işte bu zemin üzerinde kendinde bazı eksiklikler görmeye başlar. Bunu bir yetersizlik, bir güvensizlik, bir aşağılık duygusu olarak duyar. (Adler, Alfred, Psikolojik Aktivite, çev. Belkıs Çorakçı, Say Yay., İstanbul, 1993, s. 63)

[135] Jung komplekslerin yıkıcı etkilerini şöyle ifade eder: "Komplekslerin bölünmüş ruhlar olduğunu savunan varsayım bugün kesinlik kazanmıştır. Kaynakları, etiyolojileri çoğu kez beklenmedik bir şoka bağlanır; ruhun bölünmesine yol açacak etkinlikte bir yaralanma ya da buna benzer bir başka sarsıntıdır. En sık rastlanan nedenlerden biri de, insan doğasının tümüne uyum göstermeyen ahlakî iç çatışmadır. Bu uyum güçlüğü, bilinçli ya da bilinçsiz, ani bir ruh bölünmesine yol açar. (Jung, Carl Gustav, İnsan Ruhuna Yöneliş, çev. Engin Büyükinal, Say Yay., İst., 2003, s. 148)

Mültezem'de, Arafat ve Müzdelife'de vakfe esnasında kişi Allah huzurunda tevbe ve niyazla boyun bükerek alçakgönüllülük eğilimini zirveye taşır.[136]

Sonuç itibariyle Allah'tan bağışlanma dileyerek mültezemde yücelen bir kul için, mültezem kulluğun en açık göstergesidir. Aynı manevî yoğunluk namaz esnasında Rabbenağfirli dualarında yaşandığı için namaz ile tavaf arasındaki güçlü diyalog namazdaki Rabbena dualarıyla mültezem arasında da bulunmaktadır. Kulun inanması gerekir ki, ısrarlı ve ihlâslı bir şekilde Kâbe'nin duvarlarına sarılan bir gönül karşılıksız bırakılmayacak pek çok nimetle baş başa kalır. Şüphesiz, mültezemde kazandığı inanç ve samimiyetle müslüman yüce Allah'ı tesbih ve duaya devam ederse, günahkârlık duygusu ve onun neden olduğu stresten kurtulur.

[136] Alçak gönüllülük eğilimine sahip olan kişilerin, öz güvenleri eksik olmamakla birlikte kendilerini beğenmeyi uygunsuz bir davranış olarak algılarlar. Kendilerini diğer insanlardan ne üstün ne de düşük görürler. "Her insan bence üstün olabilir" düşüncesini ilke edinirler. (Tarhan, a.g.e., s. 39)

F. HACERÜ'L-ESVED

Kâbe'deki Hacerü'l-Esved, Allah'ın yeryüzündeki sağ elini temsil eder. Şu halde, Mekke'ye giden hacılar, ellerini Allah'ın sağ eli üzerine koyarak sadakat yemininde bulunurlar. Hacıların, Hacerü'l-Esved'e ellerini koyma hareketinin iki adı vardır: "İstilâm"ın kelime manası, "elde etmek" demektir. O halde "antlaşmanın elde edilmesi" Allah, bizim sadakat anlaşmamızı elde diyor demektir. "Bey'a", bildiğiniz gibi "Kontra" demektir. O halde bu, bizim Allah-u Teâlâ'ya itaat edeceğimize dair bir kontra, bir söz vermemizdir. Hacerü'l-Esved, "sadece günahkârların dokunmasıyla değil, aynı zamanda kurban edilen hayvanların kanlarının bu taşa sürülmesinden ötürü siyah olmuştur."[137] Demek ki Allah'a verilen kulluk sözü, Rasûlullah'a verilen ümmet olma sözü ve insanların birbirlerine vermiş oldukları bütün sözler Allah'ın sağ eli hükmündeki hacerü'l-esved'de hatırlanır.

Kişi Allah'a verdiği kulluk sözünü, hacerü'l-esved'de hatırlarken, "Elest" vaktinde "Ben sizin Rabbi'niz değil miyim?" sorusuna muhatap olur. "Elest" vaktinde "Ben sizin Rabbi'niz değil miyim?" "Evet, Rabbimiz'sin"[138] şeklinde alınan ahd ve genel anlaşma, mükerrem Hacerü'l-Esved, kendisine el sürüp öperek ahitlerine vefa gösterenler için, mahşer günü şehâdet eder. Bundan dolayı suç işleyenler, hüküm sahibinin eteğine sarılarak af dileyip, iyilikte bulunmasını isterler.[139] Bunun gibi, hacılar da Kâbe'nin örtüsüne ve hacerü'l-esved'e tutunarak, Hakk'a sığınma, ilâhi dergâha kabul etmesini dileme, yalvarıp niyazda bulunarak günahlarının bağışlamasını ümit etme ve huşu ile Hakk'ın heybetini gönülde hissederek Kâbe ve hacerü'l-esved'i şahit tutarlar. Kâbe'nin örtüsüne tutunup niyazda bulunmak; kendisine karşı suç işlediği birisinin kapısına sığınıp, kendisini bağışlamasını ve hatasını örtmeyi umarak yalvarmak mültezem'in manevîyatını hissetmek için yeterlidir. Aynı zamanda kişinin Allah'a verip de tutamadığı bütün sözleri için ağladığı; dua ve niyazda bulunduğu ve tevbeyle yüceldiği yer ise hacerü'l-esved noktasıdır.

---

[137] Hamidullah, a.g.e., s. 26
[138] A'râf, 7/172
[139] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 68

Kişinin Allah'a verip de tutamadığı bütün sözleri için ağladığı; dua ve niyazda bulunduğu ve tevbeyle yüceldiği yer olan hacerü'l-esved tavafta bir nokta; tavafın başladığı bir noktadır. Şeriati bu durumu şöyle ifade eder: "Tavafa, hacerü'l-esved noktasından girmelisin. İşte buradan girersin yeryüzü düzenine, halkın girdabına. Bir damla gibi yok olup öylece kalırsın. Kendi yörüngeni bulursun ve hareketine başlarsın. "Yörünge"ye yerleşirsin, Allah'ın yörüngesine, insanların yoluna!"[140] Hacerü'l-Esved, Allah'ın yörüngesine yerleşmektir; halkın yoluna girmektir. Hacerü'l-Esved Allah'ın yoluna ve istikamet yörüngesine girmek için hem başlangıç hem bitiş çizgisidir. İstikamet yörüngesinde başlayan ve devam eden tesbih, tenzih, dua, niyaz ve hamdlar hecerü'l-esved hizasında başlar ve sona erer.

Hacerü'l-Esved, Kâbe'nin köşesine yerleştirilmiş çok boyutlu bir kameradır. Bu kamera sadece bedenlerin hareketlerini değil yürekleri ve zihinleri de izlemekte ve kaydetmektedir. Kaydetmektedir, çünkü ağızların susup ellerin ve ayakların şahitlik yapacakları adalet gününde, mahşeri prova etmek için Allah'ın İbrahim aracılığıyla yaptığı davete yanık yürekler şahitlik edecektir.[141] Namaz esnasında kişi kıyama durduğunda onun seccadesi; hac esnasında ise hacerü'l-esvedin kendisi kişinin sadece hareketlerini değil yüreğini ve zihnini de kaydeden ve izleyen bir kamera gibidir.

Sadece hareketleri değil yüreği ve zihni de kaydedilen ve izlenen bir kişi için, hacerü'l-esvede dokunmak yalnızca Allah'a söz vermenin değil aynı zamanda O'na biat etmenin ruhanî lezzetini taşır. Allah dışında verdiği sözlerin geçerliliği artık dolmuştur. Şeriati bu durumu şöyle ifade eder: "Biat amacıyla elini bir başkasının eli üzerine koyduğunda daha önceki biatlar geçersiz olurdu. Onlardan kurtulmuş olurdun. İşte şimdi büyük seçim, büyük tercih anı geldi! Hareketin daha başındayken yol tercihini yap, yazgını seç, amacını belirle. Kendini terk et, bütünde gark ol, halka katıl, biatleş! Bak, Allah sağ elini sana uzatmış sende sağ elini uzat ve onunla biatleş. O'nunla müttefik ol. Daha önceki tüm anlaşmaları, tüm bağları at, iptal et. Zorbalarla, stokçularla, sahte ilahlarla, kabile şefleriyle, Kureyş soylularıyla, köşk sakinleriyle anlaşma yapmaktan elini alıkoy, elini kurtar! Özgür ol!"[142]

---

[140] Şeriati, a.g.e., s. 59
[141] İslâmoğlu, a.g.e., s. 98
[142] Şeriati, a.g.e., s. 60

Son söz olarak diyebiliriz ki, Allah'a verilen kulluk sözü, Rasûlullah'a verilen ümmet olma sözü ve insanların birbirlerine vermiş oldukları bütün sözler Allah'ın sağ eli hükmündeki hacerü'l-esved'de anılır. Aynı zamanda kişinin Allah'a verip de tutamadığı bütün sözleri için ağladığı; dua ve niyazda bulunduğu ve tevbeyle yüceldiği yer ise hacerü'l-esved noktasıdır. Hacerü'l-Esved, Allah'ın yörüngesine yerleşmektir.

G. MAKAM-I İBRAHİM

Makam-ı İbrahim, Hz. İbrahim ve ailesinin mukaddes ve muhterem makamıdır. Orada Hz. İbrahim, oğlu İsmail'i ve eşi Hacer'i bırakmıştır. Sonra Hz. İbrahim ayrılmadan evvel elinde imkân bulunan bütün mü'minlerin burayı ziyaret etmeleri için çağrıda bulunmuş, bu çağrıya uymaları için gönüllerinde bir heves ve arzu yaratmasını Rabbi'nden dilemiştir.[143] Makam-ı İbrahim'i ziyaret eden bütün insanlar burada Hz. İbrahim ve ailesinin anıları ile karşılaşırlar. Hz. İbrahim'in ahlakı, tevhid inancı ve duaları bu makama giden insanları çepeçevre kuşatır.

Hz. İbrahim'in ahlakı, tevhid inancı kendisini çepeçevre saran kişi için, Hz. İbrahim'in makamı Halilulllah/Allah'ın dostu olma makamıdır. Hz. İbrahim mâsiva ile bağlarını koparıp atmış, Allah'tan başkasına gönül vermemişti. Hakk Teâlâ O'nun karakterini bütün âleme gösterdi. Nemrud'u O'na musallat kıldı. Nemrud ateş yakıp bir mancınıkla O'nu bu ateşin ortasına atacağı sırada Cebrail gelip:

"Bir arzun var mı?" diye sordu.

"Hayır, senden bir talebim yok." dedi. Cebrail:

"Peki, Allah'tan ne talep ediyorsun?" diye sorunca:

"Hiçbir şey. Hâlimi bilmesi kâfidir. Beni O'nun için ateşe atmak istediklerini bilmiyor mu?" dedi.[144] İşte Makam-ı İbrahim'de iki rekât namaz kılan bir kimsenin bu şekilde Hakk'a teslim olup O'nun dostluğunu istemesi, İbrahim meşrep olması, onun karakterini kendi karakteri haline getirmesi gerekir. Gönüllü olarak bıçağın altına yatıp kurban olmaya hazır olan oğlu Hz. İsmail'de de aynı karakter vardır. Bu karakter Peygamber Efendimiz de son derece belirgindi

Hz. İbrahim'in dostluğunu isteyen, onun karakterini kendi karakteri haline getirmeye çalışan bir kişi için, makam-ı İbrahim, itminan ve güven makamıdır. Salli-barik dualarındaki birleştirici mucize bütün ruha huzur ve itminan sağlar. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Ey itmi'nâna ermiş nefs!" [145] Bu ayetin tefsirinde itmi'nânın imanla

[143] Uludağ, a.g.md., s. 8
[144] Uludağ, a.g.md., s. 11
[145] Fecr, 89/27

olduğu belirtilmiştir. Allah Teâlâ bir başka ayette şöyle buyurur: "Onlar ki iman etmişlerdir ve kalpleri Allah'ın zikriyle itmi'nâna ermiştir. İyi bilin ki kalpler ancak zikr-i ilâhî ile itmi'nâna erer."[146] Salli-Barik dualarında Hz. İbrahim'in şahsında tevhid inancına bağlı olan geçmiş peygamberler, aileleri ve ümmetleri dua ile anıldığı gibi Hz. Muhammed'in şahsında gelecek insanlık ailesi de dua ile anılmaktadır. Geçmiş, şu an ve gelecek insanlık ailesi arasında bir tevhid ve dua köprüsü kuran salli-barik duaları, güven ve huzur dualarıdır. Güven ve huzuru insana sağlayan bu duaların gerçek makamı ise, makam-ı İbrahim'dir.

Güven ve huzura gönlünü açan ve salli-barik dualarına gönlünü veren bir kişi için, makam-ı İbrahim, rıza ve teslimiyet makamıdır. Çünkü İbrahim (a.s.) canıyla, çocuğuyla ve malı ile denenmiş ve hepsini feda etmiştir. Bunlara karşılık tecelli-i zat, tecelli-i sıfat ve tecelli-i ef'âl bulup bütün mertebelere ulaşmıştır. Kâbe kapısının birkaç metre karşısında, sarı bir mahfaza içinde yer alan Makam-ı İbrahim denilen taşı, Hz. İbrahim'in, oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi yeniden inşa ederken üzerine basıp iskele olarak kullandığına inanılmaktadır. Bir başka inanışa göre o, Hz. İbrahim'in insanları hacca davet için üzerine çıktığı taştır. Hacı, kılacağı bu namaz öncesinde veya sonrasında, Hz. İbrahim misali, Allah'ın nazargâhı olan kendi gönül/kalp evini yeniden inşa ederken hangi iskeleleri kullanacağını, ayağının hangi sağlam temellere basması gerektiğini düşünür. Hz. İbrahim için insanları hacca davet ederken böyle bir taşın üzerine çıkması yeterli olmuştu.[147] Ancak bizler için dayanak alacağımız sadece bir kaynak mı vardır. Yoksa kulluk yolunda Allah, Rasûlü, Kur'an-ı Kerim ve tevhid inancına sahip bütün peygamberler, onların aileleri ve ümmetleri dayanak kabul edeceğimiz iskelelerimiz midir? Hiç şüphesiz Allah'ın bize sunduğu bütün tebliğ vasıtaları bizim dayanak ve iskelelerimizdir.

Makam-ı İbrahim emniyet ve güven yeridir. Hucvirî'ye göre, Harem'e, harem denilmesinin sebebi, İbrahim Makamı'nın orada bulunması, oranın emniyet ve güven yeri olmasıdır. O bu durumu şöyle ifade eder: "İbrahim (a.s.)'ın iki makamı vardır. Biri beden makamıdır, öbürü kalp makamıdır. Hz. İbrahim'in bedeninin makamı Mekke'dir, kalbinin makamı ise hullet, yani dostluktur. Hz. İbrahim'in bedeninin makamına

[146] Ra'd, 13/28
[147] Erul, a.g.e., s. 44-45

gitmeye kasteden herkesin, gerçekten ihrama girmiş olmak için tüm şehvet, lezzet ve arzulardan yüz çevirmesi, kefen giymesi yani kefenin sembolü olan ihrama bürünmesi avlanması helal olan şeyleri avlamaktan el çekmesi, bütün duyu organlarını bağlaması, Arafat'ta hazır olması, buradan Müzdelife'ye, buradan da Mescid-i Haram'a gelmesi, cemreleri eline alması, Mekke'de Kâbe'yi tavaf etmesi, Minâ'ya gitmesi, burada üç gün kalması, şartlarına uygun olarak şeytan taşlamak için almış olduğu cemreleri ve taşları atması, kurban kesmesi ve elbisesini giymesi lazımdır."[148] Ancak Hz. İbrahim'in kalbinin makamına kavuşmak için salli-barik dualarıyla bütün insanlık ailesini dua ile anması; Hz. İbrahim'in ahlakını ve tevhid inancını gönül dünyasında içselleştirmesi; O'nun yaşam tarzını ve kişilik yapısını model alarak benimsemesi; Hz. İbrahim'e Hz. Peygamberin atası ve müjdeleyicisi olarak çok değer vermesi gerekmektedir.

Hz. İbrahim'in kalbinin makamına ulaşmaya kasteden herkesin nefse hoş gelen alışkanlıklardan yüz çevirmesi, zevk, keyf ve rahatını terk etmeye kail ve kani olması ve ağyarın zikrinden ihrama girmesi lazımdır. Bu kişi masivayı zikretmeyi kendisine haram kılmalıdır. Buradan, kâinata ve masivaya bakmak tehlikeli ve mahzurlu olur. İşte o vakit salik "marifet Arafatı"nda vakfeye durur. Buradan "ülfet müzdelifesi" ne gitmeye azmeder. Oradan sırrını, Hakk'ı tenzih haramına ve makamına göndermesi, hevâ cemrelerini ve fasid fikirleri "emân manası" na atması ve kurban etme üzere nefsini "mücâhede mezbahası" na sevketmesi lazımdır. Bu suretle hullet ve dostluk makamına ulaşır.[149] Gönlünü Allah'a çeviren bir kişi için makam-ı İbrahim'de dikkatini ve gönlünü Allah dışındaki bir şeye kaydırmak tehlikelidir. İşte o zaman bu kişi Allah'ı isim ve sıfatlarıyla tanıma vakfesine durur. Orada durur; durulur. Daha sonra Allah'la yakınlık müzdelifesine durur. Orada şeytan ve nefsini taşlamak için taş toplar. Taş topladıktan sonra nefs ve şeytanını taşlar. Nefsiyle muhalafet ederek onunla mücadeleye girişir. Böylece onu Allah yolunda kurban eder. Daha sonra Allah'la hakiki dostluk makamın kavuşur.

Allah'la dostluk makamına kavuşsa bile her kulun karşısında bir Nemrut vardır. Erzurumî'ye göre Hz. İbrahim'in karşısında bir nemrut vardır. İnsanların ise içinde bir nemrut vardır. O da nefistir: "Hz. İbrahim (a.s.) Efendimizin karşısında bir Nemrud

[148] Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 479; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 469
[149] Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 480; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 469

vardı. O'nu ateşe attırmıştı. O, Halîlullah idi, yanmadı. Keza senin karşında da, sende de bir nemrud var. O da seni ateşe atıyor veyahut atmak istiyor. Sen de Halîlullah oldun, Halîlzâde oldun ise ateşten kurtuldun. Yoksa bu ateşe yandın ki yandın. Bundan hiç şüpheniz olmasın. Biz İbrahim milletindeniz. Babamız Hz. İbrahim'e tâbi olmamız Kur'ân-ı Azîmüşşân'ın nassı'nın gereğidir. Halilzâdeliğimizi isbat etmemiz lâzımdır."[150] Kulun halilzâdeliğini ya da hakiki dost olma şerefine nail olduğunu isbat etmek için onun içindeki nemrut olan nefsini yenmesi gerekir. Aksi takdirde kişi içindeki nemrut olan nefsine yenilecek ve Allah'ın dostu olma payesini yitirecektir.

Allah'ın dostu olma şerefine nail olan kişiler, yeryüzünde yürüyen melekler gibidirler. "Kim hac aylarında ihrama girerek haccı kendisine farz kılarsa, iyi bilmelidir ki, hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek ve kavga etmek yoktur."[151] Cenab-ı Hakk'ın bu emrine uyup, hac ibadetini yerine getiren hacılar, yeryüzündeyken meleklere benzer bir hal alırlar.[152] Hz. İbrahim'in milletinden olan kişiler için hacca gitme, Kâbe'yi tavaf etme, menâsik-i haccı yerine getirme, bir yönüyle de Hz. İbrahim ile irtibat kurmalarına vesile olacaktır.

Hacda ibadetler eda edilirken, aynı zamanda Hz. İbrahim ile de bir irtibat kurulur. Bu irtibat, Kur'ân-ı Kerim'in istediği birlik şuuru, ittihat ve ittifak anlayışı içinde yapılır. "İbrahim'in Makamı" zahirde ayak izinin bulunduğu yerdir. Batında ise himmetiyle durduğu yerdir. Aslında "İbrahim Makamı'nın" şerefli olması Halil'in izinin bulunmasındandır. Dost'un izi büyük bir öneme sahiptir.[153] Hz. İbrahim'in gerçekte himmetiyle ve tevhid inancı ile durduğu İbrahimî anlayış, Hz. İbrahim'in makamıdır. Hz. İbrahim'in tevhid inancına sahip çıkan ve onu yaşayan kişiler ise bu makamın değerini en iyi bilenlerdir.

Hz. İbrahim'in makamı'ndan maksat, kişinin nefsi, malı ve evlâdını Hz. İbrahim gibi Hak uğruna feda etmesidir.[154] İçimizden her birinin Hz. Peygamber'den bir payı vardır. Bu ise, insanın batınında bulunan surettir. Başka bir ifadeyle her insanın batınında Peygamber'den bir parça vardır. Peygamber, her nefeste o şahsın kendisi

[150] Erzurûmî, a.g.e., C. 1, s. 42-43
[151] Bakara, 2/197
[152] Yağmur, a.g.e., s. 33
[153] Kuşeyrî, a.g.e., s. 262
[154] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 79

hakkındaki inancına göre bulunur. Bu nedenle herkes, zikredilen duayla Peygambere dua eder.[155] Hz. İbrahim ve bütün peygamberler gibi kişi malını, mülkünü ve evladını Allah yolunda feda edebiliyorsa, Hz. İbrahim'in makamını anlamış demektir.

İbn Arabî, Hz. İbrahim'in makamının özelliklerini şöyle sıralar: "Hz. İbrahim'in makamıyla ilgili bir husus da, O'nun Allah için ayağa kalkmış bir ümmet olmasıdır. Hz. İbrahim'in makamının bir yönü, Allah'ın birliği hakkında kanıtın kendisine verilmesi ve nimetlerine şükreden olmasıydı. Allah, onu seçmiş ve bu nedenle Hz. İbrahim seçilmiştir. Bu makamın başka bir özelliği, ise Hz. İbrahim'in hanif olmasıdır. Başka bir ifadeyle o, bütün hallerinde bir müşahede ve görüye dayanarak Allah'a yönelir; Allah'ın emrinden ve O'nun mertebesini yeğlemesi nedeniyle nefsinden Allah'a yönelirdi. Hz. İbrahim'in makamının bir özelliği de, onun 'müslüman' (teslim) olmasıydı. Başka bir ifadeyle, herhangi bir tereddüt olmaksızın, kendisini davet ettiği işte Allah'a boyun eğmesiydi. Hz. İbrahim Peygamberin makamının bir özelliği de, salah (iyilik) idi. Bize göre salah, kulun ulaşabileceği, dünya ve ahirette nitelenebileceği en şerefli makamdır. Hz. İbrahim'in makamının bir özelliği, Allah'ın dünyada hayattayken ödülünü vermiş olmasıdır."[156]

Makam-ı İbrahim, kişiyi muvahhid peygamber olan Hz. İbrahim'in menfaatten sıyrılmış samimi bir dindar anlayışına taşır. Muvahhid, dünya menfaatı fikrini aklından uzaklaştırmış, maddi faydasını düşünme halini ruhundan söküp atmış; ahirette amele karşılık bekleme duygusunu kalbinden kovmuştur. Arif kendini ve fiillerini değil, sadece Rabb'ini ve O'nun fiillerini müşahede eder, manasına gelir.[157] Demek ki Hz. İbrahim'i anlamak dünya menfaatini aklında ve fikrinden çıkarmayı; kendi ameline karşılık bekleme fikrini hayatından atmayı ve sadece Allah rızası için yaşamayı gerektirir.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim hakkında vurgulanan en bariz özellikler ana başlıklar halinde şöyle sıralanabilir: "Allah Teâlâ, Rasûlü Hz. İbrahim'i kendine yaklaştırmış, onu halîl (dost) kabul etmiştir. O, gökteki yıldızlar hakkında kendini sorgulamak suretiyle, kavminin inançlarını inkâr ve ardından onlarla münazara yapmak

[155] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 410
[156] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 413
[157] Kelebâzî, a.g.e., s. 163

için bir hazırlık dönemi geçirmiştir. İbrahim aleyhisselam babasını, kavmini ve Nemrut'u bir ve tek olan Allah'a ibadet etmeye davet etmiştir. İbrahim aleyhisselam insanların tapındıkları putları yerle bir etmiştir. İbrahim aleyhisselam, babasının ve kavminin taptıklarından uzak durmuştur. İbrahim aleyhisselam, Lut peygamberle birlikte mukaddes beldelere hicret etmiştir. Allahu Teâlâ'ya, kendisini salihlerden eylemesi için dua etmiştir."[158] Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim hakkında ortaya konulan bu vasıfalar O'nun makam-ı İbrahim'e sahip olma hikmetlerini açıklar vaziyettedir.

Hz. İbrahim'in makam-ı İbrahim'e sahip olma hikmetlerini kavrayan bir kişi için, makam-ı İbrahim, Hz. İbrahim'in ilâhını müşahededir. Allah kulun kendisiyle bütünleşmesini ferdin toplumla bütünleşmesi kılmıştır. Şeriatî bu durumu şöyle anlatır: "İbrahim'in ilâhını gör anla! O, kulun kendine ittisalini, ferdin topumla ittisaliyle muttasıl etmiş. Ne kadar ince, güzel ve derin! Seni, kendi aşkının cazibesine, topluluğa çekiyor. Allah'la buluşmaya geldin. Kendini halkın ortasında buldun. Seni evine çağırdı. Sen de O'nunla özel bir görüşme yapıyorsun."[159] Kişi Allah'ın kullarıyla bütünleşip onlara destek verdiği sürece Allah ile bütünleşmiştir. Bu nedenle makam-ı İbrahim salli-barik dualarıyla geçmiş; şu an ve gelecek insan ailesiyle bütünleşmeyi sağlar. Böylece kişi İbrahim'in Rabbini anlayacak ve O'nunla bütünleşecektir.

Allah ve onun kullarıyla bütünleşen bir kişi için, makam-ı İbrahim manevî planda bir İbrahim oluştur. İnsan, makam-ı İbrahim'de Hz. İbrahim'in tevhid inancının canlı bir şahidi, O'nun manevî mirasının vârisi olur. Şeriatî bu durumu şöyle ifade eder: "Şimdi bir İbrahim oldun! İbrahim'in makamında duruyorsun. İbrahim'in ayak izlerine basıyorsun, Allah'la yüzleşiyorsun ve O'na tapıyorsun. Tarihin büyük putkırıcısı, yeryüzünde tevhidin kurucusu, kavminin hidayet elçisi, çok sabırlı bir isyankâr, dosdoğru yola götüren bir baş kaldırıcı: İbrahim. Yüreğinde dert, gönlünde aşk, yüzünde nûr… Sen de bir İbrahimsin! Ateşin ortasına yürü, cehalet ve zulüm ateşinin ortasına… İnsanları cehalet ve zulüm ateşinden kurtarıncaya değin yürü. Sorumluluk sahibi her insanın alın yazısında bu ateş vardır. Ama tevhidin ilahı, Nemrudîlerin, İbrahimîler üzerine saldığı ateşi kırmızı güle dönüştürür!"[160] Makam-ı İbrahim'e ulaşan

[158] Şeriati, a.g.e., s. 49
[159] Şeriati, a.g.e., s. 61
[160] Şeriati, a.g.e., s. 67

her insan, onun yolundan gitmekle kalmayıp onun söndürdüğü zulüm ve cehalet ateşini söndürmeye çalışacaktır. Sorumluluk sahibi her insan bu ateşi söndürmek zorundadır.

Sonuç olarak makam-ı İbrahim'i ziyaret eden bütün insanlar burada Hz. İbrahim ve ailesinin anıları ile karşılaşırlar. Hz. İbrahim'in ahlakı, tevhid inancı ve duaları bu makama giden insanları çepeçevre kuşatır. Gönlünü Allah'a çeviren bir kişi için makam-ı İbrahim'de dikkatini ve gönlünü Allah dışındaki bir şeye kaydırmak tehlikelidir. Bu tehlikeyi gören bir kişi için Hz. İbrahim'in kalbinin makamına ulaşmak söz konusudur. Hz. İbrahim'in kalbinin makamına ulaşmaya kasteden herkesin nefse hoş gelen alışkanlıklardan yüz çevirmesi, zevk, keyf ve rahatını terk etmeye kail ve kani olması ve Allah'ın dışındaki her şeyden ihrama girmesi lazımdır. Demek ki Hz. İbrahim'i anlamak dünya menfaatini aklından ve fikrinden çıkarmayı; kendi ameline karşılık bekleme fikrini hayatından atmayı ve sadece Allah rızası için yaşamayı gerektirir.

H. SA'Y

Sa'y Allah dışındaki her şeyden Allah'a koşuş; ilâhi sevgi yolunda mürüvveti yakalayıştır. Sa'y Allah yolunda en yoğun ve sürekli bir şekilde gayret harcamaktır. Sa'y hakkıyla Allah'a kulluk etmek olduğu kadar kul haklarıyla Allah'ın huzuruna çıkmamak için de son noktaya kadar gayret harcamaktır. Aynı zamanda sa'y'da; yakınlık ümidi olduğu için manevî şevkin en yücesi onunla yaşanır. Şevk, kulun sevgilisine kavuşma arzusuyla yanıp kavrulmasıdır. Sûfîlerden birine şevkin ne olduğu sorulduğunda şu cevabı verdi: "Sevgilinin anıldığı anda kalbin heyecan duymasıdır." Bir başka sûfî de şöyle der: "Şevk, Allah'ın, veli kullarının kalbinde tutuşturduğu bir ateştir ki bu sayede kalpte bulunan havâtır, istek, avarız türü şeyler yok olur."[161] Sa'y içerisindeki yakınlık umudu, kulun Allah'a duyduğu şevki arttırır. Sa'y esnasında Hz. Hacer'in hissettiği heyecanı ve Rabbine kavuşma coşkusunu kişi en yoğun haliyle yaşar. Mürüvvetini yakalayan kul, Allah'a duyduğu şevki ve heyecanı O'na duyduğu muhabbetle birleştirir.

Sa'y'da mürüvvetini yakalayan ve Allah'a duyduğu şevki ve heyecanı O'na duyduğu muhabbetle birleştiren kul için, Allah dışındaki her şeyden Allah'a koşan bir kul fakrını fark eder. Aslında sufizm Allah karşısındaki yoksulluktur. (Fakr) O'nun karşısında yoksul olmak ya da fakrını fark etmek, O'na ihtiyaç duyduğunu idrak etme bilgisidir. Bu ise sevgiliye ulaşmak için boyun eğme azmi ile mümkündür.[162] Bu azim ise sa'y'da yaşanır. Allah'a kavuşma coşkusu ve iştiyakı içerisinde kul, sadece Allah'la güçlü; Allah'ı hayatının merkezinden çıkardığında ise ne kadar da aciz olduğunu anlar.

Allah'a kavuşma coşkusu ve iştiyakı içerisinde olan kul için, koşmak ve hızlı yürümek anlamına gelen sa'y, bir canlılık; bir arayıştır. Hacda yapılmakta olan sa'yin aslı, Hz. Hacer'in henüz kendisini emmekte olan oğlu Hz. İsmail için su ararken bu iki tepe arasında koşması hadisesine dayanır. Sa'y, Hz. Hacer'in bu hatırasının canlandırılmasıdır. Safa ile Merve arasında yapılan sa'y, Allah'ın rahmetinin en büyük tecellilerinden biri olan anne sevgisi ve şefkatinin Hz. Hacer validemizde kendini gösteren şeklinin yâd edilmesidir. Annelik şefkat ve sevgisine, bu yüce duyguya

[161] Tûsi, a.g.e., s. 59
[162] Chittick, a.g.e., s. 70

İslam'ın verdiği değeri simgeleyen temsilî bir harekettir. Dünya yüzeyinde annelik sevgi ve şefkatini ibadet vecdiyle insanlara yaşatan başka bir din bulunmamaktadır.

Hz. Hacer'in annelik şefkati ve tevhid mücadelesi Safa-Mervede yaşandığı gibi, asırlarca önce Hz. Hacer annemizin yaptığı gibi, Rabbimize olan bağlılığımızı ilân etmek ve yakarışlarla, özellikle bu dünya sonrasındaki saadetimiz için taleplerimizi arz etmek de aynı mekânda yaşanır.[163] İnsan, sa'y mahallinde koşup aramanın, bir medet dileme ve Alla'tan bağışlanma dilemenin coşkusunu içinde barındırır.

Annelik sevgi ve şefkatine verilen değer sa'y ibadetiyle yerini bulurken sa'y esnasında kişi, kendisi gibi aynı yola girmiş; aynı niyet ve duyguları taşıyanlarla beraber koşmasının ne demek olduğunu fark eder. Safa ile Merve arasında sa'y ederken hacı, manen kurtuluşu aramak için tıpkı Hz. Hacer validemiz gibi koşar.[164] İnsan için aynı ideale sahip olduğu kişilerle yürümesi çok önemlidir. Bunun manevî enerjisini ve coşkusunu hissetmemizi sağlayan ibadet ise sa'ydir.

Aynı ideale sahip kişilerin ortak bir bilinçle bu ideal çerçevesinde yürümeleri manasına gelen sa'y, saflığın mekânı Safa'dan mürüvvetin mekânı Merve'ye doğrudur. Ankâravî, dostun mekânı olan gönlü, yine dostun mekânı olan saflığın merkezi Safa ile mürüvvetin mekânı Minâ'ya benzetir: "Dostun ikamet ettiği yer içimizdeki şehir olunca bizim şehrimiz gönlümüz Safa'dan da hoştur, Minâ'dan da. Nice budalalar vardır ki üzerine vacip olanı terk edip haccın yolunu tutar, bu yolda giderken cehaletleri yüzünden bir hayır ettikte bir şer işler, bilâ faide canlıları incitir. Bazı dervişler vardır ki bir şeyhten terbiye görürken ve nefsinin faydası da buna devamda iken şeytan ve nefs ona hacca gitme hevesi verir, şeyhten gönüllü gönülsüz izin alarak hacca gider ama çok geçmeden farzları bile terk ederler."[165] Dostun ikamet ettiği yer olan kalp, Rabbin mekânı olunca, saflığın mekânı Safa ve mürüvvetin mekânı olan Merveden bile daha üstün olur. Bazen hacca gitme isteği dostun ikamet ettiği kalpten değil nefisten gelir. Bu istek nefisten gelirse, bu kişi kul hakkı dâhil her varlığı incitmeye hac sonrası da devam eder.

---

[163] Yağmur, a.g.e., s. 70-73
[164] Erul, a.g.e., s. 48-50
[165] Ankaravî, a.g.e., s. 114

Saf sevgi ve samimiyeti ifade eden Safa ile ilâhi mürüvveti ifade eden Merve birbirlerini tamamlayan eşler gibidir. Kişi Safa'dan Merve'ye giderken saf sevgiden kalkarak ilâhi mürüvvete kavuşur. Aynı kişi Merve'den Safa'ya gelirken ilâhi mürüvvetin coşkusuyla saf sevgiye kavuşur. Saf sevginin yolu, Hucvîri'ye göre de Safa'dan geçer: "Zaten Hakk Teâlâ'ya giden yolun aslı ve esası mahabbettir. Onun için saf sevgiye (Safa-yı mahabbete) "safvet" adı verilir."[166] Ankâravî bu durumu şöyle ifade eder: "Ey salik, gel imdi da'vâ ve şahtı ko. Zira huzur-i Hak'dasın. Pes, ondan hayâ eyle ve sülûkden netice bulmağa sa'y et ve illâ asır gelir geçer ve zaman payidar olmaz ve akim ve bî-netice intikal etmek insanın dünyaya geldiğine değmez."[167] Kişi Safa'da saf sevginin yolunu bularak Allah'ın muhabbetine kavuşur. Safa, insanı saf seviyeye ulaştırır.[168] Safa ile saf sevgiye ulaşan kişi Merve ile mürüvvetine koşar. Bu da arif ve sıddıkların muhabbetidir. Muhabbetin bu türü, onların, Allah'ın illetsiz olan kadim sevgisini bilip ona nazar etmelerinden doğar. Sıddîk ve ariflerin Allah'a olan sevgisinin bir gerekçesi yoktur. Sevgili bazen gerekçesiz ve nedensiz de sevilir.

Dostun mekânı olan kalbi taşıyan bir kişi sa'y esnasında saf sevgi ve samimiyet makamı olan Safadan, ilâhi mürüvvet makamı olan Merve'ye koşarken aslında bütün ümitsizliklerinden ümide koşar. Tasavvufta reca, Allah'ın sevabından ümitvâr olmak ve Allah'ın rahmetinin genişliğinden recâ (ümid) hâlinde bulunmaktır. Böyle bir mürîd, Allah'ın ni'metlerini duyarak ümitvâr olur. Anlatıldığına göre Zünnûn Mısrî şöyle dua ederdi: "Allah'ım, biz senin engin rahmetine, kendi amellerimizden daha çok güveniyoruz. Biz senin bağışlamandan da, cezandan daha ümitvârız."[169] Saf sevgi ve samimiyetin makamı olan Safadan ilâhi mürüvvetin merkezi olan Merveye koşan bir kişi, Safa ile sevgi ve samimiyette bağışlanma ve rahmet ümidini yakalar; Merve ile de ilâhi mürüvvetin mutluluğunda bağışlanma ve rahmet umudunu yakalar.

Hem Safada hem Merve'de ümidi yakalayan bir kul için, Safa Merve'den daha öncedir. Çünkü Rasûlullah (s.a.), Safanın Merve'den önce zikredilmesi nedeniyle sa'ye önce Safadan başlamıştır. Yaptığı duanın tevhidi içermesi, Allah'ın kendisine olan

[166] Hucvîrî, a.g.e., s. 447-448
[167] Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, C. 1, s. 74-75
[168] Tûsi, a.g.e., s. 55
[169] Tûsi, a.g.e., s. 57

vaadinin gerçekleşmesi, düşmanlarına karşı kendisine yardım ettiğinden bahsetmesi, Allah'ın nimetlerini yâdetmek, bazı mucizelerini herkese açıklamak, şirkin sonunu kesmek ve cahiliye dönemi inançları adına ne varsa hepsinin ayakları altında olduğunu beyan etmek ve Allah'ın dininin yüceliğini böylesi bir yerde ilân etmek içindir.[170] Her ibadetin bir hikmeti olduğu gibi bütün bu maddeler de Safanın Merve'den önce zikredilmesinin hikmetlerindendir.

Safa ve Mervenin hikmetlerini anlayan bir kişi için sa'y onu Hz. Hacer'in tevekkülüne yönlendirir. Hz. Hacer, gayret etmiş daha sonra neticesini Allah'a bırakmış ve teslim olmuştur. Tevekkül, işleri sebeplerin müsebbibi olan Allah Teâlâ'ya bırakmaktır.[171] İşler sebeplerin yaratıcısı olan Allah'a bırakıldığında kişi Rabbine karşı güven ve sevgi hisleriyle dolar. Gönlünü, zihnini ve ruhunu tevekkül sayesinde rahatlatır; onları kilitleyen düşüncelerden kurtulur; ruhuna ağırlık yapan yüklerden kurtulur.

Sa'y esnasında tevekkül ile bütün yüklerini atan bir kişi için, sa'y Allah dışındaki bütün bağ ve sevgililerden kişiyi koparark ilâhî şevk ve aşka bağlar; böylece kişi gerçek hürriyet olan kulluğa kavuşur. Belki insan, derince düşünürse Allah'a karşı beslediği alâkanın ancak ve ancak hakikî kulluk ve abdiyyet olduğunu görür.[172] Çünkü insanın, kendi gibi bir insana kulluk yapmaktan kurtulması ve insanca hürriyetine kavuşması mümkündür. Gerçek hürriyet de bu ubûdiyyet ruhunda tütmektedir. Biz, insan oldukça kulluktan ebedî olarak kurtulmaya kadir olamayız.

Kâbe'nin civarında bulunan Safa ile Merve arasında sa'y etmek, padişahın yanına girip çıktıktan sonra, dileğinin kabul olunup olunmadığını bilmediği için sarayın etrafında dönüp dolaşan kimsenin durumuna benzer. Sarayın çevresinde gidip gelerek "Acaba arzum gerçekleşecek mi? Bu sefer görmediyse belki bu sefer görür." diye düşünür ve sarayın çevresinde dolaşır. Hacı da "Acaba Allah (c.c.) beni affetti mi? Acaba bu defa bağışlar mı?" diyerek Safa ile Merve arasına gidip gelir. Ayrıca sa'y sırasında kıyamette sevap ve günahın tartışılacağı terazi hatırlanmalıdır. Mesela Safa'yı sevap kefesi, Merve'yi de günah kefesi gibi düşünüp, aralarında gidip gelerek

[170] Dihlevî, a.g.e., C. 2, s. 175-176
[171] Eraydın, a.g.e., s. 64
[172] Nedvî, a.g.e., s. 228-229

hangisinin ağır gelerek hangisinin hafif geleceğini düşünmelidir.[173] Kişi hem sevaplarını hem günahlarını muhasabeye çekerek Safa ile Merve arasında gelir gider. Bazen günahların uyandırdığı saygı ve tevazu; bazen sevapların coşkusu ve mutluğu kişiyi Safa dan Merve'ye; Merve'den Safaya yürütüp durur. Aynı ruh halini kişi namazda Allah'ın hesap gününün sahibi olduğunu ifade ederken yaşar. Bu kişi de sevap-günah hanesini tartıp onların muhasebesini tutarak sevabın mütevazı coşkusu günahın bağıışanma umudu ve saygısı içerisinde rukû'ya eğilir.

Günah ve sevap kesesinin muhasebesini yapan kişi için nefse karşı mücahede ve sa'y içerisinde bulunmak çok önemlidir. Erzurumî, nefse karşı yapılması gereken mücâhede ve sa'yı şöyle ifade eder: "Nefsin arzu ve heveslerinden, şehvet ve hazlarından kurtulmak için de hidayeti, Cenâb-ı Hak artık bizim mücâhedemize bağlamıştır. Bu imtihandan geçeceğiz, çare yoktur. Mücâhedesiz nefs elinden yakayı kurtaramayız. Bununla beraber mücâhededen sonra yine nefis, tabiat ve hevâ'nın elinden kurtulmamız fazl-ı ilâhiye ve hidayet-i Rabbanî'ye bağlıdır. Diğer ni'metlerin hepsini meccanen bulduk. Bu kadar ni'met içinde biraz mücâhede ve sa'yimiz icap ediyor."[174] Rabbimiz insana nimetlerini karşılıksız verdi. Bu nedenle insana düşen nefsine muhalafet ederek onunla mücadele etmek, bu yolda gayreti bir an olsun elden bırakmamaktır.

Safa ve Merve çift kutuplu birbirini tamamlayan bir mana derinliğine sahiptir. Mesela Safa ve Merve; sevapların ve günahların dengesini; kalbin, nefs ile ruh arasında gidip gelmesini temsil eder. Safa ruhun, Merve nefs-i emmâre ve beşerî tabiatın makamı olduğundan büyük veliler, Safayı kalp ve ruha, Merve'yi de insanın tabiatı ve nefsine benzetmişlerdir. Safa dağı; ma'rifet nuru ile ruhların saf hale gelmesi için, çıkılan yerdir. Mücâhede erbabına göre Merve dağı da; Hakk yolunda sa'y etmek, mal harcamak ve himmet göstererek nefsi temizlemektir.[175] Her şey zıddıyla kaimdir. Safa'yı manalı kılan Merve'nin varlığı; Merve'yi manalı kılan ise Safanın varlığıdır. Nefs olmasa kalp ve ruhu tanıyamazdık. Kalp ve ruh olmasa belki de nefsi terbiye edemezdik.

---

[173] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 330
[174] Erzurûmî, a.g.e., C. 1, s. 75
[175] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 75

Safa halka nisbet edilen sıfatlardan soyunmaya işarettir. Merve ise ilâhi isim ve sıfat kadehlerinden kana kana içmeye işarettir.[176] Sa'y Allah dışındaki her şeyden Allah'a firar; Allah'ın sevmediği şeylerden yine Allah'a firardır. Firar ise, vücudu olmayandan (halktan) vücudu baki olana (Hakk'a) kaçmaktır. Bir kul Safayı kalp ile Allah'a firar etmez ise ve buna mukabil Hak Teâlâ onu kendi katına cezp etmek isterse, bunun alâmetleri halkın o kimseye buğz ve düşmanlık göstermeleri şeklinde tezahür eder.[177] Safa ile halka nisbet edilen eksik sıfatlardan soyunamayan kişi Merve'de ilâhi isim ve sıfatlardan kana kana içemez. Bu nedenle Safada halka nisbet edilen eksik sıfatlardan soyunmak için sa'y etmek ve son noktaya kadar gayret sarf etmek gerekecek ki, ilâhi isim ve sıfatlarla donanıp insan-ı kâmil olmak mümkün olsun.

İlahî sevginin saflığına Safa'da, mürüvvetine Merve'de, hayat boyu gayretine Sa'yda ulaşan kul, ilâhi aşkın sınırsızlığını keşfeder; ilahî aşkı yaşar. Aslında aşk kelimesinin aslı "ışk"tır. Işk sarmaşık demektir. Sarmaşık nasıl sarıldığı yeri istilâ ederse, aşk da girdiği kalbi ve vücudu öylece istilâ ettiğinden, şiddetli sevgiye "aşk" denmiştir. Aşk lafzı Kur'an'da zikredilmemiş; fakat İbn Arabî'nin beyanına göre kinaye yoluyla irâd buyrulmuştur. Kur'an'daki "eşedd-i hubb"[178] ayeti buna delil sayılmıştır. Mutasavvıflara göre, âlemler içinde aşka yabancı bir zerre bile yoktur. Fakat her yaratığın aşkı kendi istidad ve kabiliyetine göredir. Nefse galebe çalmak için en kestirme yol, aşk yoludur.[179] Sa'y ilahî rıza ve sevgiyi kazanma gayreti içerisinde kişiyi sevgiyi bir nefes gibi içine çeken ruh haline taşır. Allah'ın kulunu sevmesi, başka bir şeyle meşgul olmayacak derecede onu kendisine mübtela kılmasıdır.[180] Zaten rıza ile sevgi ve aşk arasında bir ilişkinin bulunduğu bilinmektedir. Çünkü seven, sevdiğinin yaptıklarından hoşlanır ve razı olur. Seven sevdiğinden gelen acıyı duymaz. Nitekim Yusuf (a.s)'a bakan onun güzelliği karşısında şaşkına döner.[181] İlâhi sevgiyi ve aşkı, Allah yolunda gayret etme enerjisiyle birleştiren sa'y aynı zamanda hem gayretin hem aşkın enerjisini insana sunar. Nefse aşk yoluyla üstün gelme gayretini öğreten sa'ydir.

[176] Cîlî, a.g.e., s. 269
[177] Ankaravî, a.g.e., s. 227
[178] Bakara, 2/165
[179] Yılmaz, a.g.e., s. 207
[180] Kelebâzî, a.g.e., s. 131
[181] Yılmaz, a.g.e., s. 176

Sa'y'daki gayret insanı saran aşk ile birleşince ilâhi sevginin en güçlü nüvesi kalbe atılır.

İlâhi sevginin en güçlü nüvesini kalbine atan insan için, sa'y, insana Hz. Hacer'in hayâsını örnek alarak hayâ etmeyi öğretir. Gerçek manada Allah'tan hayâ eden başı ve başın içindekileri (baştaki duyu organlarını) korusun, karnı ve karnın ihtiva ettiği (yeme-içmesini) kontrol etsin, ölümü ve musibetleri hatırlasın. Ahireti isteyen dünya hayatının zinetini terk etsin. Böyle yapanlar Allah'tan gerçekten hayâ etmiş olurlar emrine uyum gösterir. [182] Allah'a karşı hayâ etmenin gayretini sa'y ile gösteren kişi; zihninin içindekilere dikkat ederek gönlünü kötü duygulardan korur. Karnının içindekilere dikkat ederek, haram lokma yemekten ve şehvetten kendisini muhafaza eder. Şehvet ve öfke en tehlikeli duygulardır. Kişi, zihnin içindekileri koruyarak öfkeden; karnın içindekileri koruyarak şehvetten korunur.

Zihninin ve karnının içindekileri koruyan bir kişi için sa'y, sadece Allah rızası için gayret etme olmayıp; aynı zamanda nefsi terbiye etme yolunda gösterilen gayrettir. Allah Teâlâ'nın muhabbeti; ancak, bedeninde bulunan emmâre, levvâme ve mülhime nefisleri alt ederek, çok yemeyi, içmeyi, uyumayı, boş konuşmayı sevme gibi hayvanî kötü huylardan korunarak elde edilebilir. Kızma, sövme, dövme, ezme gibi yırtıcı hayvanlara has özelliklerden, ayrıca kibir, ucûb, hased, kin gütme vb. bedenî ve kalbî afetlerden olan diğer şeytanî vasıflardan temizlendikten sonra Allah'a muhabbet ve nefsi terbiye elde edilebilir. Kişi bunlardan temizlendiği vakit, asıl günahlardan temizlenmiş olur.[183] Aslında kişi sa'y ibadeti ile bedenî ve kalbî kirlerden temizlenerek ilk yaratılış anındaki temizliğe ve saflığa dönmek gayretinde olur. Bu gayret onu manen temiz kılar.

İbn Arabî'ye göre, Hz. Hacer'in koşması ve gayreti; sa'y adında bir ibadete dönüşmüştür. Hz. Meryem ve Asiye'den sonra bir kadının fiil ve ahlakı yüceltilmiş; uygulaması ibadet vecdiyle kutlanmıştır. İbn Arabî bu durumu şöyle anlatır: "Hz Peygamber, Meryem ve Asiye'nin kemallerine tanıklık etmiştir. Böylece Allah kadında bu durumu dikkate alarak, onun adına kendisi buna niyetlenmeksizin şeriatta bir ilke

[182] Tirmizî, Kıyamet, 24
[183] Geylânî, a.g.e., s. 38

belirledi. Bu nedenle Safa ile Merve arasında İsmail'in annesi Hacer tavaf yapmış, vadinin içinde de yedi kez koşmuştur. Bu esnada Hacer, oğlu İsmail'in maruz kaldığı susuzluğu giderecek birisinin gelmesini bekliyordu. Annesi, oğlunun yok olmasından endişeleniyordu ki, hadise meşhurdur. Allah Hacer'in fiilini Safa ile Merve arasında koşma yapmış ve haccın meşru uygulamalarından birisi saymıştır."[184] Annelik şefkati, annenin evladının susuzluğuna son verme çabası kişiye iki kazanç olarak geri döner. Birincisi kişi gönül dünyasında şefkati yücelterek kendisinin de bir şefkat insanı olmasına gayret eder. İkincisi kişinin de kendi susuzluğuna son verme çabasına girişmesidir. Kişinin susuzluğu Cebrail (a.s.) vasıtasıyla gelen Kur'an-ı Kerim ile son bulacaktır. Hz. İsmail'in zemzemini nasıl Cebrail (a.s.) getirmişse ümmetin zemzemi olan Kur'an-ı Kerim'i de Cebrail (a.s.) getirmiştir.

Ümmetin zemzemini getiren Cebrail (a.s.) Kur'an-ı Kerim'le kişiye mertlik erdemini katar. Zaten Merve ile mertliği yaşayan kişi Safa ile onu arar; keşfeder ve Rabbine döner. İbn Arabî'ye göre, Merve ismi aynı kökten gelen 'mertlikten' Safa kelimesi ise "arayarak geri dönmek" manasından gelmektedir. Sa'y eden kişi, Safadan başlar, çünkü Allah önce onu zikretmiş ve onunla başlamıştır. İnsan Safada üzüntülü, Merve'de ise ulaşan durumundadır. Dolayısıyla Safa ile Merve arasında sa'y eden kişi, bundan gafil kalmaz. Safa'ya çıktığında onun adını eseften yorumlar. Burada 'esef', insanın daha önce Allah'ın haklarını ihlal etmesinden dolayı duyduğu üzüntüdür. Bu nedenle insan dua ve bunu kendisine hatırlatacak şekilde zikirle Kâbe'ye yönelir, böylece hüznü artar. Kul, bütün bunlarda Allah ile beraberdir, çünkü o Allah'ın emrinden yürümekte ve Allah'ta yürümektedir.[185] Öyleyse Safa ile Merve arasında yürüyen insan Allah'tan Allah'a, Allah ile beraber, Allah'ın karşısında, Allah'ın emrinde ve Allah'ta yürümektedir. O, her durumda Allah ile ve Allah içindir.

Allah ile ve Allah için yürüyen bir kişi için Safadan Merve'ye gidiş; riyadan ihlâsa gidiş gibidir. İhlâs, Allah tarafından temiz kalplere bahşedilmiş, azları çok eden, sığ düşünceleri derinleştiren ve sınırlı ibadet ü taati sınırsızlaştıran sihirli bir kredidir.[186] Bu krediyi doğru kullanmak için kişinin her daim kendisini riyadan ihlâsa

[184] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 371
[185] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 374-375
[186] Ünal, a.g.e., s. 493

yönlendirmesi; bu yönde çok gayret sarf etmesi gerekmektedir. Kişinin bu noktada kendisini muhasebeye hapsetmesi çok önemlidir.

Riyadan ihlâsa gitmek gayretinde olan bir kişi için sa'y, Allah ile kurbiyet kurmaktır. Kurbiyet insana ümit verir. Ama kurbu görmek, kurba hicaptır. Kendini Allah'a yakın görmek gerçekten Allah'a yakın olmaya manidir, bu hatalı görüş ile insan aldatılmış ve oyuna getirilmiş olur.[187] Recâ ise Allah Teâlâ'nın rahmetinin genişliğine bakıştır.[188] Kişi sa'y ile kendisini Allah'a yakın görme gayretinde olmakla beraber kendisinin Allah'a çok yakın olduğu iddiasında bulunmaz. Çünkü bunun kararını Allah verecektir. Sa'y ile Allah'ın rahmetini celbetme gayretinin peşine düşer. Ama Allah'ın rahmetini kazandığı iddiasında bulunmaz. Çünkü bunun kararını da verecek olan Allah'tır.

Sa'y, telaştır; arayış dolu bir harekettir. Bir gaye sahibi olmaktır, koşmaktır, seğirtmektir. Şeriati bu durumu şöyle ifade eder: "Tavafta, Hacer rolündeydin, Makam'da, İbrahim ve İsmail rolünde… Şimdi ise "sa'y"e başlıyorsun ve tekrar Hacer rolüne dönüyorsun! Burada hepsi aynıdır. Tüm şekiller, görünüşler, kalıplar, ünvanlar, rütbeler, özellikler, sınırlar, mesafeler, alametler, renkler, modeller silinmiş, yok olmuştur. Var olan hareket ve sebattır, insanlık ve ulûhiyettir."[189] Sa'y'de ünvanların birbirlerine olan üstünlüğü yok. Sa'y'de cinsiyet farkı olmadan aynı amaç çerçevesinde aynı yöne koşmak var. Enerji var, aşk var, heyecan var, aksiyon var. Sa'y'de Hz. Hacer rolüne bürünüp bütün rolleri ve sıfatları bir kenara atmak var. Tevekkül var, teslimiyet var, geriye dönmeden çaba var, insanlığın susuzluğuna su bulma çabası var.

Sa'y'da Allah dışındaki her şeyden Allah'a koşan bir kul, Allah'ın seçtiği en seçkin yaratık olduğunu Allah'ın temsilcisi olduğunu ve O'nun yüklediği emanetin tek emanetçisi olduğunu fark eder. Gayreti Rabbine, himmeti Rabbine olur. Muhammed İkbal insanın bu durumunu şöyle ifade eder:

1) İnsan, Allah'ın seçtiği en iyi yaratıktır.

[187] Kuşeyrî, a.g.e., s. 166
[188] Kuşeyrî, a.g.e., s. 238
[189] Şeriati, a.g.e., s. 70

2) İnsan, bütün kusurlarına rağmen Allah'ın yeryüzündeki naibi ve temsilcisi kılınmıştır.

3) İnsan kendisini tehlikeye atarak kabul etmiş olduğu hür şahsiyetin emanetçisidir.[190] Sa'y ile kişi, Allah'ın yeryüzünde seçkin kıldığı, halifesi tayin ettiği, şahsiyetini kulluğuna bağlayarak özgürleşen bir varlık olduğunu fark eder.

Allah'ın halifesi olmaya hak kazanan seçkin bir kişi için sa'y ilahî rıza yolunda gayret etme ve bu gayreti bireysellikten toplumsallığa taşıma halidir. Zaten rıza, ilâhi irade hükmünü yerine getirirken kalbin huzur ve sükûn içinde olmasıdır.[191] Bu sukunet kişiyi hakiki kulluk ve teslimiyete taşır. Aslında sa'y kulluk ve teslimiyet sınavında en son noktoya kadar gayret göstermektir.

İnsanın muhteşem bir potansiyel, saygıya değer bir varlık olduğu namazda rükû esnasında hacda Allah dışındaki her şeyden Allah'a koşulan sa'y'da tecelli eder. Sa'y esnasında, Allah'a kavuşma gayretini fiilîleştiren ve samimileştiren bir kul; değerini, gücünü, potansiyelini, kulluk amacını yaşama gayretini tecrübe eder.[192]

Sa'y bir yöne koşan kalabalıklar yığınını Allah dışındaki her şeyden Allah'a koşan manalı, amaç dolu, kaostan arınmış, doyumsuzluktan kurtulmuş idealist kitleler haline dönüştürür. Sa'y insanı hakiki Rabbi ile karşılaştırır. Onun dışındaki tanrılardan kurtarır.[193]

Sa'y Rabbi'nin yüceliğini kendi acziyetini fark ederek hisseden bir kul için patolojik bir üstünlük ve aşağılık kompleksinden kurtuluştur. Üstünlük kompleksini

---

[190] İkbâl, Muhammed, İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu, (çev. N. Ahmet Asrar), Birleşik Yay., İstanbul., 1987, s. 133-134

[191] Kelebâzî, a.g.e., s. 121

[192] Cüceloğlu'na göre insanın potansiyelini keşfetme gayreti aile ortamına dayanır. O bu durumu şöyle ifade eder: "İnsanın bir potansiyel olduğunun farkında olan aile ortamı çocuğu bir potansiyel olarak görür. Potansiyel bilincine erişmiş ailede şu bakış hâkimdir: "Bu çocuk kendi özel yetenekleri ve eğilimleriyle bu dünyaya gelmiş bir varlık, bir potansiyel yumağıdır. (Cüceloğlu, Doğan, İletişim Donanımları, Remzi Kitabevi, İst., 2002, s. 20)

[193] İnsan hâlâ dinî inançlarının tümünü bir yana atmadıysa, bunun nedeni dinsel dürtülerin içgüdüsel bir temele dayanması ve dolayısıyla insana özgü bir fonksiyon olmasıdır. Bir insanın elinden tanrılarını alırsanız, karşılığında ona yeni tanrılar vermek zorunda kalırsınız. Kitle Devletinin liderleri tanrılaştırılmayı önleyemezler ve bunun zor gücüyle yapılmadığı yerlerde, onun yerine saplantılı ve şeytansı bir enerjiyle dolu başka faktörler ortaya çıkar —örneğin, para, iş, politik nüfuz, vb." (Jung, a.g.e., s. 90)

tetikleyen neden aşağılık kompleksidir. Ancak insan Allah karşısındaki konumunu bilirse bu iki kompleksten kurtulur.[194]

Sonuç itibariyle kişi, sa'y esnasında Hz. Hacer'in hissettiği heyecanı ve Rabbine kavuşma coşkusunu en yoğun haliyle yaşar. Bu manada Safa ile Merve arasında yapılan sa'y, Allah'ın rahmetinin en büyük tecellilerinden biri olan anne sevgisi ve şefkatinin Hz. Hacer validemizde kendini gösteren şeklinin hatırlanmasıdır. Dostun ikamet ettiği yer olan kalp, Rabbin mekânı olunca, saflığın mekânı Safa ve mürüvvetin mekânı olan Merveden bile daha üstün olur. Safa ile saf sevgiye ulaşan kişi Merve ile mürüvvetine koşar. Saf sevgi ve samimiyetin makamı olan Safadan ilâhi mürüvvetin merkezi olan Merveye koşan bir kişi, Safa ile sevgi, bağışlanma ve rahmet ümidini yakalar; Merve ile de ilâhi mürüvvetin mutluluğunda bağışlanma ve rahmet umudunu yakalar. Aynı zamanda kişi sa'y esnasında, hem sevaplarını hem günahlarını muhasabeye çekerek Safa ile Merve arasında gelir gider. İlâhi sevgiyi ve aşkı, Allah yolunda gayret etme enerjisiyle birleştiren sa'y aynı zamanda hem gayretin hem aşkın enerjisini insana sunar. Sa'y ile kişi Allah'ın rahmetini üzerine celbetme gayretinin peşine düşer. Ama Allah'ın rahmetini kazandığı iddiasında bulunmaz. Aslında sa'y kulluk ve teslimiyet sınavında azami gayreti göstermektir.

[194] Üstünlük duygusu aşağılık duygusundan meydana gelir. İnsan, kendisini dilediği kadar yeterli bulamadığı için üstün görünmek arzusunu duyar. Aynı şekilde, üstünlük kompleksi de aşağılık kompleksinin bir eseridir. İnsan, kendisini küçük gördüğü ölçüde büyüklük özlemini duyan bir varlıktır. Üstünlük kompleksini duyan insanlarda aşağılık kompleksinin belirtilerine rastlarız. (Özgü, a.g.e., s. 126)

I. ZEMZEM

Zemzem, halen Kâbe'nin yirmi metre kadar doğusunda, Makam-ı İbrahim'e yakın bir yerde bulunan tavaf alanının altındaki kuyudan çıkmaktadır. Hacı, tıpkı Hz. İbrahim ile oğlu İsmail'in Kâbe'yi ibadet için temizledikleri gibi, tavaf ederken gönül evi olan kalbini takva ile tertemiz yapar. Kalbindeki kirleri yıkar, yakar, yok eder ve zemzem suyuna gelir. Orada ise bu defa o mübarek su ile midesini temizler. Bir daha haram lokma, şüpheli rızık girmeyecek hale gelinceye kadar arındırır. Nefsini, açgözlülüğünü doyuracak kadar içer. Haramdan beslenme hastalığına şifa verecek kadar doyasıya içer. Tamahkâr nefsi susuncaya, vicdanı takva kararını duyuncaya, ruhu onunla doyuncaya kadar içer. Böylece, hacdan sonra bir lokma da olsa, zemzem'le pak eylediği midesini ifsad etmemeye, kazancını haramlarla kirletmemeye, çocuklarını haksız kazançla beslememeye söz vererek içer.[195] Zemzem helal gıdanın ve ruhun doyumunun müjdesidir. Haramdan uzak kalma kararlılığı gösteren bir ruhun cennet gıdasıdır.

Müminin cennet gıdası olan zemzem, hakikat ilimlerine işarettir. Zemzemi içmek, hakikat ilimlerinde uzmanlaşmaya işarettir.[196] Kişi zemzem suyunu içerken "Allah'ım! Bu suyu her hastalık ve dertten bana şifa kıl, ihlâs ile yakîni, dünya ve âhiret saadetini bana nasîb eyle." der.[197] Zemzem böyle dua ederek zemzemi içen bir kişi için hastalık ve dertlere şifa; ihlâs ve yakîn müjdesi ve iki cihan saadetinin habercisi olur.

Zemzemi diğer sulardan ayıran en önemli özellik zemzemin batınla ilgili olmasıdır. Zemzem dışındaki sular zahirle ve zemzem batınla ilgilidir. Zemzemi kendi kuyusundan içmek isteyen Kâbe'yi sefer eder. Nitekim feyzi vasıtasız olarak isteyen Beyt'in Rabbi'ni seyreder. Zemzemin bir yerden başka yere taşınması vasıta ile feyze örnektir. [198] Zemzemi içmek isteyen Kâbe'yi ziyaret eder. Ancak zemzemin feyzine ve manevî şifasına nail olmak isteyen beytin Rabbini ziyaret eder.

İbn Arabî'ye göre, Zemzem bir kuyu iken batınî yorumda ise doğal-unsurî surette gizlenmiş bilgidir. Bu su, o surette gizlenmiştir ve nefsler onunla hayat bulur. Bu

[195] Erul, a.g.e., s. 47
[196] Cîlî, a.g.e., s. 269
[197] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 326
[198] Namlı, a.g.md., s. 27

su, sırf kulluğa işaret eder. Allah'ın doğadaki hükmü, göklerde ve yerdeki hükmünden güçlüdür, çünkü o ikisi, bize göre doğa âlemindendir. Doğal âleminden ise, her cismani beden ulvî ve süflî âlemin hakikatlerinin birleşimden ortaya çıkar.[199] Su doğal hayata hayat verendir. Zemzem ise ruh ve gönül dünyasına hayat verendir.

Zemzeme bir sa'y ile ulaşılır. O sa'y ile hem hakikat ilimlerine hem Allah'a kavuşulur. Bu durum şöyle ifade edilir: "Hz. Hacer, çocuğu "aşka" emanet eder. Kendisi ise hiç duraklamadan "Sa'y"e, koşmaya başlar, "kendi iradesi"ni gösteren ayaklarıyla ve "kendi gücü"nü gösteren elleriyle arayışa koyulur. Niyazın gücü ve Allah'ın rahmetiyle; bir zemzem… Su şırıltısı! Taştan fışkıran, hayat kaynağı tatlı pınar! Ve işte ders: "Su"yu "sa'y"la değil, "aşk"la, fakat yine de "sa'y ettikten sonra" bulmak! Koşuştur! Ey aşka dayanmış kişi, sa'y et! Mutlak iman ve mutlak tevekkül!"[200] Zemzem Allah'ı buluş ve O'na teslim oluş serüveninde en güçlü vasıtadır. Müminin zemzemi ise Kur'an-ı Kerim'dir. Bu zemzeme ise ancak manevî bir sa'y ile kavuşulur.

Son söz olarak zemzem helal gıdayı ve ruhun doyumunu kişiye hissettirir. Başka bir açıdan da zemzem haramdan uzak kalma kararlılığı gösteren bir ruhun cennet gıdasıdır. Ayrıca zemzemi içmek isteyen Kâbe'yi ziyaret eder. Ancak zemzemin feyzine ve manevî şifasına nail olmak isteyen beytin Rabbini ziyaret eder. Her durumda zemzem ruh ve gönül dünyasına hayat veren bir su olduğu için kişi için manevî bir şifadır.

[199] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 415
[200] Şeriati, a.g.e., s. 75-76

İ. ARAFAT

Arafat arif insanın oluşmasına vesiledir; âlim ile arif arasındaki fark Arafatta ortaya çıkar. Arafat arif kulun doğum müjdesidir. Çünkü Arafat ilmi bilmeyi değil yaşamayı öğretir. Sûfiler sadece ifade ve ibareler konusunda bilgi sahibi olan, ifade ve ibarelerin manalarını kavramadan lafızlarını ezberleyen kimselere "âlim" ismini vermektedir. Bir şeyin manası ve hakikati hakkında bilgi sahibi olan zevata da "arif" demektedir.[201] Demekki âlim ilim bilen, arif ise o ilmi yaşayan ve hayatına geçiren bir kişidir. Bu nedenle Arafatta arif olan kişi ilmini yaşamaya karar veren kişidir.

Arafat âlimden arif çıkaran bir sırdır. Eğer pişmanlık, itiraf, aşk, dua ve niyaz ateşi kulu yakarsa ilim marifete dönüşüyor demektir.[202] Arafat âlimden arife giden yolda kişiye rehberlik eder ve onun manevîyatını dua, niyaz ve muhasebe ile besler. Âlim, mutlak ilim ve bilgi sahibidir. Arif, marifet ehlidir, marifet ise takva ve sülûk neticesi hâsıl olan bir bilgidir. Arif her yerde Hakk'ın binbir tecellisini müşahede edebilen kimsedir. Nitekim Mimşad Dîneverî, "Arife göre kâinat bir aynadan ibarettir. Ona baktığında Hakk'ın tecellisini müşahede eder." demektedir.[203] Arafat'ta vakfe esnasında marifet aynasından yanısıyan ilâhi isim ve sıfatları gören arif, marifet ve takva basamaklarını birer birer tırmanır. Arif vakfe ile müşahade elbisesini giyerek ilâhi isim ve sıfatların tecellilerini hayatına geçirmeye çalışır.

Tavafta istikameti yaşayan kul, Arafatta arif olma vasfını kazanmasıyla istikameti iyice içselleştirir, derinleştirir. Arifin en önemli sıfatı istikamettir. Nitekim Muhammed b. Fadl: "Arifin her şeyden önce, varlığı bütün güzellikleri tamamlayan, yokluğu da her türlü eksiklik ve günahın sebebi olan istikamete ermesi gerekir." der.[204] Yani arif, Allah'a dost veya Allah için dost olan kişi demektir. Arif, Allah'ın gözetip koruduğu kimsedir. Arafatta vakfe esnasında arif olma sırrını istikametiyle yaşayan bir kul, Allah'a dost olmanın sırrını güzel bir model olmasıyla insanlara yaşatır. Arif istikamete eremezse ne kendini ne de başkalarını irfana taşıyabilir.

---

[201] Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 558; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 533
[202] Kara, a.g.e., s. 129
[203] Yılmaz, a.g.e., s. 199
[204] Tûsi, a.g.e., s. 28

Arafat, arif olma vasfına vakfe ile ulaşan hacılara Allah ile yakınlık makamı olan kurbiyete ulaştırır. Kurbiyet ehli, Allah'ın kendilerine verdiği ilim, kurb ve kudret sayesinde çeşitli ibadet ve taatlerle Allah'a yakınlaşmaya çalışırlar. Onlar, "Her neye baktıysam Allah'ı kendime, kendimden daha yakın görürüm." derler.[205] Ancak arif olan kişi yakın olabilir. Yakınlık makamına eren kişi ise Rabbini kendisine her şeyden daha yakın görebilir. Arafatta vakfe ile durulan durgunlaşan ve kendini hesaba çeken kişi, gerçek yakınlık makamına varabilir.

Arafatta vakfe esnasında Rabbini ilâhi isim ve sıfatlarıyla şuur boyutuyla tanıyan ve kendini hesaba çeken kişi, gerçek yakınlık makamına varabilir. Bu yakınlık makamında Rabbini bulabilir. Zaten arifin ilminin neticesi, ruhaniyet ile kurbet âlemine uçmaktır. Demek ki, arif kurbete uçmaktadır, âbid ise cennete yürümektedir.[206] Arafatta vakfe esnasında yakalanılan irfan ile Rab ile yakınlık makamına uçan kişi cennet ve cemalullah müjdesine daha dünyada kavuşacaktır. Zaten arif yakınlık makamını namaz esnasında secdede; hac esnasında ise Arafatta yakalar.

Arafat kulu Allah'a hakiki yakınlık makamına taşıyarak yalnızlıklarından kurtarır. Arafat, Allah ile bulunan kimse için hiçbir gariplik ve yalnızlık halinin bulunamayacağı irfanına varmaktır. Aynı Zunnun'un anlattığı şu kadının örneğini yaşamaktır: "Ben bir çölde esir gibi şaşkın dolaşıyordum. Bir kadınla karşılaştım. Kadın bana: "Sen kimsin?" diye sordu. Ben de: "Garip bir adam.", dedim. Kadın bana dedi ki:"Allah ile olan kimsede hiç gariplik ve yalnızlık hâli bulunabilir mi?"[207] Bu veli kadının da ifade ettiği gibi Allah ile bulunan kimse için hiçbir yalnızlık ve gariplik hali bulunamaz. Arafat'ta da kişi kendi nefsini hesaba çekerek Rabbiyle karşılaşır. Maddi ve manevî yalnızlıklarından kurtulur. Bilgisinin şuuruna Arafatta arif olarak varan kişi, Rabbi ile beraber olduğu müddetçe yalnız olmadığını anlar.

Arafat'ta arif olmanın sırrını yakalayan kişi, vakfe esnasında, hesap gününü yaşar ve nefsini muhasebe ile terbiye eder. Muhasebe, Allah'ın hoşlanmadığı şeyi, sevdiği şeylerden ayırarak dikkatli ve tedbirli davranmaktır. Birisi gelecekte yapacağımız, diğeri de daha önce yaptığımız işleri ilgilendiren, iki tür muhasebe

[205] Tûsi, a.g.e., s. 53
[206] Geylânî, a.g.e., s. 25
[207] Tûsi, a.g.e., s. 55

vardır.[208] Aslında vakfe herkesin kendi duruşunu kontrol etmesidir. İnsan vakfede önce bireysel ve şahsi duruşunu kontrol eder.[209] Arafat dağına çıkarak bütün dünya müslümanlarıyla beraber gözyaşı döküp dua ve niyazda bulunan kişi hatalarını nefsini hesaba çekerek tesbit eder ve hatalarından tevbe eder. Hem geçmişte yaptığı hatalar için tevbe eder; hem gelecekte yapacağı hatalar için tedbirler alır. Böylece geçmiş ve geleceğe yönelik kendi duruşunu kontrol etme imkânı bulur.

Gazâlî'ye göre, Arafat'ta vakfeye durulduğu zaman mahşer hali hatırlanmalıdır. Orada da insanlar çeşitli dillerde, çeşitli renklerde, herkes kendi imamı etrafında toplanmış; tereddüt, çırpınış ve hayret içinde kendi peygamberlerinin şefaatini beklerler. Bu durumu düşünen kişi, candan Allah (c.c.)'a bağlanmalı ve O'ndan bağışlanma dilemelidir. Mahşer gününde, kendilerine rahmet edilmiş olanlarla birlikte haşr olmayı ümit etmelidir. Burada Allah (c.c.) katında değerli, salih ve basiret sahibi insanlar vardır. Bunların sayesinde inen ilâhi rahmet, onu da kuşatabilir. Bunun için kesin olarak duasının kabul olunacağına inanmalıdır. Allah (c.c.) yanında değerli olan kimselerle, aynı amaç uğrunda gönüller Allah (c.c.)'a bağlanır, eller havaya kaldırılır, gözler semaya dikilir ve hepsi birden rahmet dilerlerse, Allah (c.c.)'ın dileklerini red edip rahmetini onlardan esirgeyeceği sanılmamalıdır. Zaten böyle yerler, genel af yerleri olduğu için, dileklerin, kabul olduğu hususunda tereddüt edilmemelidir.[210] Bu nedenle hacı için vakfe duaların kabul olacağı ve muhasebeyle manevî dönüşümün sağlanacağı bir yerdir. Manevî gelişim ve dönüşüm mahşeri hatırlayarak nefsi muhasebeye çekme yoluyla sağlanabilir. İnsan mahşerde kimlerle beraber olacağını düşünerek kendine çeki düzen verebilir.

Kendi duruşunu kontrol eden bir kişi için Arafat ve vakfe kişinin manevî gelişimine hizmet eden yükseliş basamakları ve mana perdeleridir. Mana perdesinin önemli bir basamağı olan Arafat, Kâbe Haremi'nin dışındadır. Vakfenin Kâbe Haremi'nde değil de Arafat'ta olmasının hikmeti şudur: "Arafat, Kâbe Haremi'nin meydanı, avlusu gibidir. Kâbe O'nun kapısıdır. Sırasıyla Arafat'tan Harem'e, Harem'den Kâbe'ye doğru girmekte ef'âlden sıfata, sıfattan zata terakki sureti vardır.

[208] Muhasibî, a.g.e., s. 56
[209] İslâmoğlu, a.g.e., s. 53
[210] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 332

Bunlar sanki sultana göre müteaddid perdeler gibidir. Üns ve huzur âlemine ise tedricen varılır, adâb ve erkân kuralları üzere girilir."[211] Allah'a yakınlık ve huzur âlemine bir takım mana merdivenleri ve perdeleri aşılarak varılır. Arafat'tan hareme gitmek, arif olma ve muhasebe etme makamından Allah'ın haram saydıklarını haram sayma mertebesine gitmek; haremden Arafat'a gitmek, Allah'ın haram saydıklarını haram sayma mertebesinden arif olma ve muhasebe etme makamına gitmek gibidir.

Allah'ın haram saydıklarını haram sayan, arif olan ve muhasebe etme makamına ulaşan kişi için Arafat'ta vakfe esnasında ilim ve marifetle canlanan gönül, riyaya güçlü bir kalkan oluşturur. Vehb b. Münebbih bu konuda şöyle der: "Arzuların gizliliği odun içindeki ateşin gizliliğine benzer. Dürtersen açığa çıkar, bırakırsan gizli kalır. Riyanın en açığı yalandır. En gizlisi entrika ve hiledir. Yani riya gafil olana gizli kalır. İlim ve marifetle gözetlenince açığa çıkar."[212] Arafat'ta ilim ve marifetle donanan gönül, ateşin gizliliği gibi kendisini sinsice yakan arzularıyla tanışır. En açık ve gizli riyadan da kendisini koruyabilir. Riyadan ve kötü arzulardan kendisini koruyan kişi için zaten arif olma kapıları açılır.

Allah'a şuurla bağlanma, arif olma, Allah'a aid olma, O'ndan gelip yine O'na döneceğimizi fark etme makamı Arafattır. Şeriati Kâbe'den Arafat'a geliş esnasındaki zaman dilimini şöyle tasfir eder: "Kâbe"den yola çıktık, mola vermeden Arafat'a geldik. Şimdi de Arafat'tan aşama aşama Kâbe'ye doğru geri dönüyoruz! Dolaşmak ve geri dönmek. Her yerde bahse değer olan, ileyh O'na doğru olmaktır. "Fîh" O'nda, orada kalmak değildir. Arafat: Ariflik, tanımak, yani ilim, Meş'ar: Şuur, bilinç, yani anlama gücü, Minâ: Sevgi, aşk, yani iman! Kâbe'den hemen Arafat'a git. İnna lillâh, Biz Allah'a aidiz. Ve Arafat'tan Kâbe'ye dönüşte, her durakta; İnna ileyhi raciun ve O'na dönücüleriz! Demek ki Arafat, başlangıçtır. Bizim bu dünyadaki yaratılışımızın başlangıç noktasıdır!"[213] Arafat kişinin aslına dönüş yeridir. Kişinin Hz. Âdem'i bir kez daha hatırlama ve anma mekânıdır. Sadece Allah'ta kalma değil sürekli O'na gitme mekânıdır.

---

[211] Namlı, a.g.md., s. 28
[212] Muhasibî, a.g.e., s. 160
[213] Şeriati, a.g.e., s. 88

Allah'a varma ve O'ndan gelip O'na gitme mekânı olan Arafat, Hz. Muhammed gibi yüzünü Kâbe'ye çevirip, sırtını Cebel-i Rahme'nin eteklerine vererek, Rahman'ın rahmetine nail olabilmek, bütün müslümanların derdine derman bulabilmek, günahlardan sıyrılıp gözyaşlarıyla dolabilmek cehaletten kurtulup marifetullah ile olabilmek için bir irfan ve marifet mektebidir. Vakfe ise duruş, bekleyiş demektir. Arafat vakfesi, bir yandan insanın dünyaya ayak basışını, diğer yandan ise kıyamette Allah'ın huzurunda bekleyişini hatırlatır.[214] Arafat'ta arif olan muhasebe ve tevbeyle hatalarından temizlenen bir kişi için vakfe duruş ve bekleyiştir. Durma ve durulmadır. Durulan ve durulaşan bir kişi sukunete erer. Haddini bilerek duran ve bekleyen kişi, ölmeden önce ölmenin; hesaba çıkmadan önce hesaba çıkmanın sırrını kavrar.

Arafatta vakfe esnasında haddini bilerek duran ve bekleyen; ölmeden önce ölmenin; hesaba çıkmadan önce hesaba çıkmanın sırrını kavrayan kişi için Arafat'ta durmanın sırrı şudur: "Müslümanların aynı zaman ve mekânda, Allah'ın rahmetini arzulayarak, samimiyetle dua ve niyaz ederek, yalvarıp yakararak bir araya gelip toplanmaları, bereketlerin inmesi, ruhaniyetin yayılmasıdır. Bunun içindir ki, şeytan o gün, son derece hor, hakir ve perişan olur. Sonra müslümanların tek bir vücud halinde o kutsal mekânda toplanmaları bir tür gövde gösterisi mahiyetindedir."[215] İnsanların toplu maneviyatlarından yayılan manevî enerji, melekî duyguların yayılmasına şeytanî özelliklerin ortadan kalkmasına vesile olur.

Toplu duanın meydana getirmiş olduğu manevî enerji ile insan, Arafat'ta en yüksek derecede Rabbini müşahede etme imkânına kavuşur. A'lâ (en yüksek, yukardaki) müşahede de ise, gökyüzünde bulunan varlıklarla ilgili müşahededir. Güneş, ay, yıldızlar, burçlar, ay yörüngesi vs. ve kişinin sadece bir kısmını görüp müşahede ettiği her şey bu kısma dâhildir. Bu noktada cevher, sadece kendi madenini müşahede eder. Cevher, sadece kendi madenini arzu eder, ancak kendi madenine özlem duyar. Şayet, gökyüzünü, yeryüzünü, güneşi, yıldızları ve ayı müşahede edersen bil ki, o madenden sende var."[216] Her insan kendi madenini ve kendi içindeki cevherini Arafat'ta

[214] Erul, a.g.e., s. 52-54
[215] Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Baliğa*., C. 2, s. 168
[216] Kübrâ, a.g.e., s. 113

vakfe sayesinde keşfedebilir. Bu keşfedişle kişi, Rabbini bulur. O'nun esma ve sıfatlarını müşahade eder.

Yüce Rabbi'nin isim ve sıfatlarını müşahede eden bir kişi için Arafat, Yüce Allah'ı marifet makamında tanımaktan ibarettir. Marifet dağının kuşu, kendini kınayan nefstir. Bu kuş, bazen yükselme, izzet, Allah'ın ikramlarına bakma, Allah'ın nimetleriyle övünme ve sevinme vadilerinde uçar. Bazen de, yoksunluk, tevazu, nefsin eziklik ve horluğu, yoksunluğu ve her an Hakka muhtaçlığını görmek vadilerinde dolaşır.[217] Allah'ı isim ve sıfatlarıyla tanıma dağında nefsini terbiye eden ve nefsine kendisini hata yaptığında kınamayı öğreten kişi kazanır. Kınama muhasebeyi; muhasebe irfanı kişiye yaşatır.

Arafat kişiyi ilmin dar sınırlarından marifetin sınırsızlığına taşır. Ma'rifet, yaşayarak, görerek, tadarak, tecrübe ile elde edilen bilgidir. Kaynağı da kalp, ruh, sırr, ilham ve keşfdir. İlmin kaynağı ise akılla istidlâl, duygu organları, nazar ve nakildir. Zahirî ilim sahiplerine âlim, bâtınî ve kalbî bilgi ve ma'rifet sahibi bulunanlara arif denilir. Nitekim Kuşeyrî bunu şöyle ifade eder: "Salik önce Hakk'ı, O'nun sıfat, isim ve fiilleriyle tanır. Sonra ibadet, kulluk ve çile ile nefsini arıtarak Hakk'a yaklaşır. O zaman Hakk da ona kendini tanıtır, böylece Hakk, kulun Maruf"u olur."[218] Arafatta vakfe esnasında kişinin amacı ilme değil marifete ulaşmaktır. Marifetle kalp, ruh ve sır ile kavranan ilhamî bilgiye ulaşacaktır. Vakfe ile kişi kalbî ilim sahibi olmayı ve marifete ulaşmayı diler. Kişi vakfede durarak durgunlaşarak; nefsini arındırıp sukunete ererek ilâhi isim ve sıfatları tanımayı ister. Daha sonra ibadet ve çile ile nefsini terbiye eder; Allah'a yaklaşır. Sonra Rabbini marifetle tanıma katına yükselir.

Marifet dağının eteklerine muhasebeyle çıkan bir kul için Arafat, ona uzleti bütün yönleriyle yaşatır. İnsan Allah ile yalnız kalır; birliği yakalar; dua ve niyaz ikliminde insanlardan uzak kalır ve kesretten kurtulur. Ebu Bekir el-Verrâk ise bu konuda şöyle demiştir. "Dünya ve ahirete ait hayrı, uzlette buldum. Hem dünya ve hem ahiretin şerrini ise kesrette (insanların çok oldukları yerlerde) buldum."[219] İnsana lâzım olan, uzlet hücresinde Allah'ı zikrederek kalbini mâsivâdan temizlemesidir. İnsan gönül

[217] Cîlî, a.g.e., s. 269
[218] Yılmaz, a.g.e., s. 221
[219] Ankaravî, a.g.e., s. 231

hücresinde, Arafat vakfesi esnasında Allah'ı zikirle kalbini masivadan temizler. Rabbiyle baş başa kalarak onunla Rabbi arasına giren bütün kesretlerden kurtulur.

Rabbiyle kendisi arasına giren Allah dışındaki her şeyden kurtulan; Arafat'ta dua, niyâz, yakarış ve tevbeyi tercih eden kul, halktan kaçarak Hakla beraber olmayı; Rabbiyle bütünleşmeyi yaşar. Uzleti tercih eden bir kimse için hak olan şey, halktan ayrı yaşamaktan maksadın insanların şerrinden selamette olmak değil, insanların kendi şerrinden selamette bulunmalarına inanmasıdır. Bu iki şıktan ikincisi kendini hor ve hakir görmenin, birincisi ise halkta bulunmayan bir meziyete sahip olmaya inanmanın neticesidir. Nefsini hor ve hakir gören mütevazı, kendisinin herhangi bir kimseden üstün olduğuna kâni olan ise kibirli olur.[220] Nefsinin şerrinden insanları koruyarak Rabbine yönelen bir kul için Rabbi ile geçirilen her an, en değerli andır. İşte vakfe esnasında bütün dünyevî işlerden sıyrılan kişi en değerli anın Rabbi ile geçirdiği an olduğunu fark eder. Ve bu anın değerini hiçbir şeye değişmez.

İnsan gönül hanesinde, Arafat vakfesi esnasında Allah'ı zikirle kalbini masivadan temizlerken Arafat'ın da bir dua yeri olduğunu fark eder. Arafat'ta insan, duanın, yakarışın en ürperticisine şahit olur. Hele ikindi sonrasına doğru, biraz da buruksu veda havasıyla edilen dualar, daha derinlikle hissedilir; şuurların Arafat'ta kazandıklarıyla aydınlandığını ve tıpkı rüya âlemlerinde olduğu gibi, kalıplarından sıyrılıp, bir kısım manevî âlemlere yelken açıldığı görülür.[221] Arafat'a veda vakti yaklaştıkça dualaın derunî yönü daha da ortaya çıkar. İnsanlar kendi mana âlemlerine yönelerek toplu dualarla melekî havayı teneffüs ederler. İnsanın duası en büyük hazinesi olarak dua semalarına yükselir.

Duaları semaya çıkan maneviyatları duayla yücelen hacılar için Araftta vakfe ve arife günü toz-toprak içinde kalmak, Allah'ın gazabından korkmak, yakarmak ve dua demektir. Arife, Allah'ın bize vacip kıldığı kendisini bilme makamı sayılmıştır. Allah'ın zatını ve ilah olması bakımından kendisine zorunlu nitelikleri bilinceye kadar O'nu bilenlere bu adı vermeliyiz. O'nu bu şekilde bildiğimizde ise, kendisini bilmiş

[220] Kuşeyrî, a.g.e., s. 197
[221] Yağmur, a.g.e., s. 81-82

sayılırız.[222] Bu nedenle vakfe dua, yakarış ve marifet ikliminde Rabbi tanımadır. Arife günü ise, bütün dua, niyaz ve marifeti yaşayış günüdür.

Hacılar kendi mana âlemlerine yönelerek toplu dualarla melekî havayı teneffüs ederler. İnsanın duası en büyük hazinesi olarak dua semalarına yükselir. Bu esnada hacıların memleketlerinden çıkmaları, dünyadan çıkışı, kalpden dünya sevgisini çıkarmayı sembolize eder. Arafat'tan Kâbe'ye yönelmek; bulunduğu yerden cennete ve yaşadığımız dünya âleminden kudsî âleme yönelmeyi, ifade eder.[223] Arafat'ta vakfe; insanların kıyamette bir araya gelmelerini, umutla bekleyişlerini, Hakk'a yalvarışlarını, olan hadiselerden dolayı şaşkınlık ve hayret içerisinde oluşlarını ifade eder. İrfan makamında olan için esas olan, korku ve ümit arasında olmaktır.[224] Korku ile ümit arasındaki bekleyişin en güzel yaşandığı mekânlar namaz esnasında kıyam; hac esnasında Arafatta vakfedir. Kul korku ile ümit arasında bir dengeyi yakalayamazsa ya yaptığı amellere çok güvenerek kaybeder; ya da affedilme umudunu kaybedip gaflete düşerek kaybeder.

İrfan makamında hem korku hem ümidi yaşayan umutla sanki haşr gününde Rabbinin huzuruna çıkarılışını bekleyen bir kişi için Arafat kusurları ve kulluğu itiraf; ayrıca tevbe ile niyaz makamıdır. Hz. Âdem ile Hz. Havva Arafat dağında "Rabbimiz biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyân edenlerden oluruz."[225] diyerek kusurlarını itiraf, kulluklarını ve bîçâreliklerini arz etmişler, tevbe ederek niyâzda bulunmuşlardır.[226] Bu nedenle kişiler kusurlarını Arafatta itiraf ederek Allah Teâlâ'nın affına sığınırlar; korku ve ümit içerisinde haşr günündeki tedirginlik ve heyecanla Allah Teâlâ'nın bağışlamasını beklerler.

Allah Teâlâ'nın affına sığınarak korku ve ümit içerisinde haşr günündeki bekleyişin bir benzerini yaşayan kul, Arafat'ta Rabbine niyaz ve tevbe edip yalvarırken umudunu hep korur. Kul, recâsından beslenir. Zaten recâ, celâli cemâl gözü ile görmektir. Allah'ın celâli tecellisini cemâli tecellisi ile görmektir. Recâ, Rabb Teâlâ'nın kuluna lütuf ile muamele ettiğini kalbin gözlemesidir. Recâ âhirette güzel muamele

[222] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 394-395
[223] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 67-68
[224] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 68
[225] A'raf, 7/23
[226] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 73

göreceğini ümit ederek kalbin neşe ile dolmasıdır.[227] Recâ ile Rabbinin affedeceğine dair olan inancını kuvvetlendiren kul, yakîn bir imana kavuşur. Bu imanla gönlü huzur; iki cihanı manevî neşe ile dolar.

Gönlü recâ ile af müjdesinin coşkusunu taşıyan bir kul için Arafat, ubûdiyyete açılan bir kapıdır. Ubûdiyyet, emrolunan ile kucaklaşmak ve nehyolunandan uzaklaşmaktır.[228] Arafat esnasında ubudiyetle beraber yaşanan arif olma süreci, marifetin iki türünü de içine alır. Bu iki tür: "Hakk'ı tanımak, hakikatı tanımaktır. Hakk ile ilgili olan marifet, sıfatlarından anlaşıldığı gibi Allah Teâlâ'nın birliğini kabul etmektir. Hakikatla ilgili olan marifet, "Allah Teâlâ'nın birliğine ulaşmanın yolu yoktur." diye arifin inanmasıdır."[229] Ubûdiyyet ve marifeti kendisinde birleştiren vakfe emrolunan ile kucaklaşmak; hak'ı ve hakikatı tanımaktır.

İnsanın manevî halvet ve himmeti vakfe esnasında yaşanır. Bursevî manevî halvet haline kulun ulaşma sırlarını şöyle ifade eder: "Dünya mertebelerinin zirvesine ulaşmak için himmeti bırakıp uhrevî ve manevî makamı bulmaya çalış! Zira senin yolcusu olduğun yol, içini dışa vurmana müsaade etmez. Gizlenmeyi isteyen zuhur yoluna gitmez. Davul gibi ses çıkarıp içi boş olsan ne faydası olur! Senden soğan kokusu gelirken, içinden tevazu taslamak nedir? Hak dostları bu halka ağyar demişken sen onları kendine yâr edersin. Eğer sana gönül sarayının hareminde Hakk'ın sohbeti yâr olmuşsa halkı n'eylersin! Eğer senin gönül damağında halvet tadı ve vahdet lezzeti olsaydı kesret için can vermezdin!"[230] Arafat kesret için can vermeyen vahdet içinde Rabbini bulan bir kulun doğum müjdesidir.

Arafat gününde; hatip, kulun kalbinde Hakk'ın öğütçüsü ve vaizidir. Kulun organları ise, bu hutbeyi dinlemek için bulunan cemaate benzer. İmam onları Allah'a itaate teşvik eder. Bu yerde Allah'ın önünde dursunlar diye kendilerini çağırmasını, insanların kıyamet günü Rab'lerinin huzurunda durmasını hatırlatmak demek olduğunu insanlara bildirir. Bugünde Allah'ın kendilerine bunun kıyamet günü gelişinden farklı bir şekilde geleceğini bildiridir. Kıyamet günündeki geliş, ayırma ve hüküm vermek,

---

[227] Kuşeyrî, a.g.e., s. 239
[228] Kuşeyrî, a.g.e., s. 325
[229] Kelebâzî, a.g.e., s. 158
[230] Bursevî, *Ferahü'r-Rûh*., C. 5, s. 133

simalarıyla fırkaların birbirinden ayrışmasını sağlamak amacını taşır. Arife günü gelişi ise, o yerde bulunanlar adına mağfiret, merhamet, ihsan ve nimetlendirme amacı taşır.[231] Allah'ın mağfiret ve hoşnutluğu hepsini kuşatır. Allah Arafat'ta vakfe yapmış olmaları yönünden hacıların hak etmiş oldukları ücreti katmerleştirir. Bütün bunları kul, kendi nefsine hissettirir.

Arafat'ta vakfe esnasında kişinin kendi irfanını ve şuurunu arttırarak imânî ilkeleri benimsemesi ve onlara itaat etmesi söz konusudur. İmânî ilkeleri birlik şuuruyla birleştiren kişilerin, bireycilikten kurtulmaları Arafat'ta vakfe ile mümkündür.

Arafat'ta Rabbinin huzuruna çıkışını niyâz ve tevbeyle bütünleyen kul, kendisini tanımanın sırlarını keşfeder. İnsanın kendisini tanımaya çalışması çok önemli ve yüksek bir davranıştır. Kendisini bilen, evrenin varoluş gerçeğini de bilecektir. Kendisini tanıyan kişi, ilişkilerinde sağlıklı sınırlar koyabilecektir. Kendisini tanıyan, kendisine de başkasına da haksızlık yapmayacaktır. Kendisini bilen özgüven sahibi olacaktır. Kendisiyle ve toplumla barışık olmak isteyen, kendisini tanımalıdır. Mutlu ve başarılı olmanın ilk şartı kendini bilmektir denebilir.[232]

Arafat esnasında vakfe ile namazda ise rükû ve secde ile tevazu sınırlarında gezinen kul, aşağılık kompleksine karşı en ciddi önlem ve tedbirleri almıştır. O, tevazu ile yücelmiş, irfan ile hal insanı olmuştur. [233]

Sonuç olarak Arafat'ta vakfe esnasında marifet aynasından yansıyan ilâhi isim ve sıfatları gören arif, marifet ve takva basamaklarını birer birer tırmanır. Arafat'ta kişi kendi nefsini hesaba çekerek Rabbiyle karşılaşır ve hatalarından tevbe eder. Arafat'ta arif olan muhasebe ve tevbeyle hatalarından temizlenen bir kişi için vakfe duruş ve bekleyiştir. Durma ve durulmadır. Arafatta vakfe esnasında kişinin amacı ilme değil marifete ulaşmaktır. Marifetle kişi kalp, ruh ve sır ile kavranan ilhamî bilgiye ulaşacaktır.

---

[231] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 384-385

[232] Tarhan, a.g.e., s. 33

[233] Aşağılık kompleksi, yetersizlik, güçsüzlük, bilincinden doğan bir varlığı devam ettirme zorluğu, yokluğun yakınlığı korkusudur. İnsan, bu zorluktan, korkudan uzak kalabilmek çarelerini arar. Eksik yanlarını tamamlamaya uğraşır. En yetersiz, zayıf yanlarını en güçlü bir hale getirmeye çalışır. (Özgü, a.g.e., s. 122)

K. MÜZDELİFE

Arafattan sonra hacılar Müzdelife'ye geçerler. Müzdelife'de gecelemek kadim bir sünnettir. Hacılar başka bir yerde asla görülmedik bir kalabalığın olduğunu görmeleri sebebiyle burada konaklamayı âdet edinmişlerdir. Çünkü böyle büyük kalabalıklar izdihama sebep olur ve insanlar birbirini çiğneyebilirler. Arafat'tan ayrılışları, güneşin batmasıyladır. Hacılar gündüz boyunca pek çok yerden gelmiş ve büyük sıkıntılar çekmiş, iyice yorulmuşlardır. Onların bu vaziyette iken, Minâ'ya ulaşmaları istenirse, çok yorgun düşeceklerdir. Bu yüzden, yolda Müzdelife'de konaklamışlardır. Müzdelife, Harem sınırları içinde Arafat ile Minâ arasında kalan bir bölgenin adıdır. Şeytana ve taraftarlarına karşı ertesi gün yapılacak sembolik protestoda atılacak küçük taşlar, genellikle Müzdelife'de toplanır. Burada ikinci kez durulan vakfe, Allah'ın huzurunda bilinçleşmeyi pekiştirir.[234] Arafat'ta arif olmanın sırrına varan kişi, Müzdelife'de arif ve mü'min olmanın şuuruna varır. Bu nedenle rukû'dan sonra secde ne ise Arafattan sonra Müzdelife'de odur. Rukû ve secde; Arafat ve Müzdelife birbirini tamamlar.

Hac'da Müzdelife, namazda rukû'a nisbetle secde gibidir. Bu durum şöyle ifadelendirilir: "Arafat dönüşü vicdanlarımızdan, Müzdelife'nin bizi beklediği mesajını alır almaz, içinde bulunduğumuz ışıklardan ve ümitle bize tebessüm eden Arafat'tan ayrılız; rükûa nispetle secde seviyesinde Allah'a yakın olmanın unvanı sayılan Müzdelife'ye yürürüz… Sonsuza, mekânsızlığa, ebediyete ve Allah'a yürüdüğümüz gibi Müzdelife'ye yürürüz."[235] Rukû'da hatalarımızı itiraf edip; saygı ve tevazu duyguları içerisinde eğiliriz. Arafat'ta da hatalarımızı itiraf edip niyaz eder; nefsimizi muhasebeye çekeriz. Secde'de Rabbe yakınlık, teslimiyet ve aşk makamına ereriz. Müzdelife'de de yakınlığın, teslimiyetin ve nefsi taşlamanın hazırlığını en güzel haliyle yaşarız.

Arafat'ta irfanı Müzdelife'de şuuru yakalayan bir kul için Arafat'ta açılan müşahede perdesi, Müzdelife'de hacıyı yakalar. Müşahede gözle görmekle kalple görmek arasında bir vasl noktasıdır. Çünkü yakîn perdesinin açılması anında kalplerin

[234] Erul, a.g.e., s. 56-58
[235] Yağmur, a.g.e., s. 86

görmesinde tevehhüm izi artar.[236] İnsan, Arafat'tan sonra Müzdelife'de de ikinci defa müşahedeyi tecrübe ettiği için, onda yakîn bir iman meydana gelir. Zaten kul, yakîne erince yakînden yakîne geçer ve nihayet yakîn onun vatanı olur.

İlâhi isim ve sıfatların tecellilerini yaşayan bir kul için Müzdelife'de müşahede ile zevk beraber yaşanır. Müşahede ile zevk beraber bulunursa kalbi kaplayan örtü kalkar; kalp gözünün açılması, zevkin sebebi ise vücut ve ruhların değiştirilmesidir.[237] Müşahade ile zevki kul aynı anda yaşarsa hayatta ona en fazla mutluluk veren şey, Hak Teâlâ'yı müşahade etmektir. İlâhi isim ve sıfatların penceresinden kulluğunu ve kâinatı izlemektir.

Hak Teâlâ'yı müşahade ederek ilâhi isim ve sıfatların penceresinden kulluğunu ve kâinatı izleyen kişi için Müzdelife, kişinin makamının yükselişinden ibarettir. Meş'ar-i Haram ise, şer'i emirlerle durup, Allah'ın haram kıldığı şeylere tazimden ibarettir.[238] Bu nedenle Müzdelife ile Meş'ar-i Haram da birbirini tamamlar. Müzdelife ile maddî ve manevî makamı yükselen kişi için, Meş'ar-i Haram ilâhi emir ve yasaklara hassasiyetle uyma şuurudur.

Arafat'tan sonra Müzdelife'de de müşahedeyi yakalayan kul, murakabe ile haccın derunî boyutunu hissetmiş olur. Murakabe, kişinin kalbiyle Allah'ı mülâhaza etmesi demektir. Allah'ı kalbiyle mülâhaza etmek ise onu daima kendisine yakın hissetmek ve yaptığı her işte kendisini seyrediyor olmasını düşünmektir.[239] Arafat'ta Rabbini ilahi isim ve sıfatlarıyla tanıyan kul, bu isimlerin şuuruna ve hayatına kattığı manalara Müzdelife'de şahitlik eder. Böylece kul Rabbi'nin her işte kendisini seyrediyor olduğunun da şuuruna varır.

Muhasebe ve murakabeyle nefsini terbiye eden bir kul için Arafat ve Müzdelife'de vakfe; seyr u sülûkun sonunda ahirete yolculuğu, kıyâmeti, haşir ve neşir hallerini sembolize eder.[240] Müzdelife yakınlık anlamı taşır. Amel de yaklaştırıcıdır. Yakınlık mahallinde yakınlaşmayı yitiren kimse, hac yapamamış sayılır. Çünkü hac

[236] Tûsi, a.g.e., s. 65
[237] Kübrâ, a.g.e., s. 105
[238] Cîlî, a.g.e., s. 269
[239] Ankaravî, a.g.e., s. 249
[240] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 67

bütün bu fiillerden meydana gelen yetkin bir yapıdır.[241] Bu nedenle Müzdelife ve Arafat'ta vakfe esnasında kişi kendi ahiret yolculuğunu, kıyametini ve haşrini yaşar. Hac'da Müzdelife'de namazda secde de hakiki yakınlık makamına erer.

Hakiki yakınlık makamına ererek Arafat'ta tevbeyi derunî yönleriyle yaşayan kul, Müzdelife'de bir adım daha atarak Yüce Allah'tan başkasını hatırlamaktan dolayı da tevbe eder. Ebu Hüseyin Nurî: "Tevbe, Yüce Allah'tan başkasını zikretmekten tevbe etmektir." demiştir. Arif, Allah'tan başkası aklına geldiği için tevbe eder.[242] Arafat'tan sonra Müzdelife'de hacı, rıza ve tevbe halini bir derece daha üstün bir boyut ve algılayış tarzıyla yaşar. Aslında Müzdelife safhasında yaşanan tevbe ve rıza, kaderin tecellileri karşısında kalbin neşe içinde olmasıdır. Rıza, Allah'ın takdirini sevinçle karşılamaktır. Tevbe ise her halde O'na dönmektir.

Tevbe ve rıza makamına Müzdelife'de çıkan bir kişinin ulaşacağı nokta kurbiyet makamıdır. Kişi, Arafat'tan sonra Müzdelife'de bir üst boyuta yükselerek Allah'ın fiillerinin kendisiyle beraber olduğunu görür ki, bu da hakiki kurbiyettir. "Kurbiyet nedir", sorusuna bir sufi: "O'nun fiilinin seninle olduğunu görmendir," cevabını vermiştir. Bunun manası şudur: "Allah'ın üzerindeki lutuf ve ihsanını görerek bu esnada fiil ve mücahedelerini görmekten gaib olmandır."[243] Kul Müzdelife'de kulluğunun ve hakiki yakınlığın şuuruna vardığı için Allah'ın kendisi üzerindeki lutuf ve ihsanlarını görür. Kendi gayret ve fiillerini değil Rabbinin tasarruf ve kudretini görür.

Müzdelife'de vakfe esnasında Rabbinin lutuf ve ikramlarını gören bir kul dua ve niyazıyla beraber nefsini hesaba çeker; nefsini kontrol eder. Nefsini terbiye ederek hesaba çekme ve kontrol etme hali namazda iken kıyamda başlar; secdede zirveye ulaşır. Yüzlerce insanla Arafat'ta ve sonra Müzdelife'de vakfe ile yaşanan bu durum bütün ibadetlerin ruhunda vardır.[244] Nefsi hesaba çekme, onu kontrol altına alma, ona muhalefet etme ve nihayet onu terbiye etme bütün ibadetlerin ortak amacıdır.

Müzdelife, Arafat vakfesinden sonra miracı yaşama tecrübesidir. Bu tecrübe namazda, Tahiyyat duasıyla yerini bulur. Şeriati bu durumu şöyle ifade eder: "Bu son

[241] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 401
[242] Kelebâzî, a.g.e., s. 121
[243] Kelebâzî, a.g.e., s. 141
[244] İkbâl, a.g.e., s. 161

karargâhtan da, yükselişin doruklarına sıçradı, kemalin son aşamasına: Sidret-ül Münteha'ya kadar "miraç" etti. Allah'a kadar! Minâ'ya kadar! Bu yolculukta üç aşamadan geçerek üç vakfeye; Arafat, Müzdelife ve Minâ'ya varırsın. Burası, "Veda haccı'nda, son bildirisini halka tebliğ etmek için Peygamber'in minber tuttuğu yerdir."[245] Namazda kıyam, rukû ve secde makamlarını aşan kişi miraca ulaşır. Hac'da ise Arafat, Müzdelife ve Minâ makamlarını geçen kişi miraca kavuşur.

Müzdelife, Arafat ile Minâ arasında manevî bir bağlantı noktasıdır. Aslında Müzdelife Minâ'ya manevî bir hazırlanma sürecidir. Müzdelife'de şeb-i arusunu yaşayan kişi, Minâ'da şeytanını taşlar. Arafat'ta irfan, Müzdelife'de şuur ve Minâ'da ilâhi aşk yaşanır. Yağmur bu durumu şöyle ifade eder: "İnanılmaz gizemi ve baş döndüren cazibesiyle, gök kapılarının gıcırtılarının duyulacağı, Arafat'ın yolu üzerinde güzergâhı kesmiş duran Minâ, konuklarını bekliyor… Müzdelife, onlara mini bir şeb-i arus yaşatmadan salıvereceğe benzemiyor" diyerek Arafat ile Müzdelife arasındadaki bağlantı noktasını kurabiliriz.[246]

Müzdelife'de vakfe esnasında kişi bilinçlilik halini arttırarak, kendini tevbeyle arındırarak ve muhasebeyle kendi nefsini denetleyerek benliğinin farkındalığını yakalar.[247] Arafat ve Müzdelife'de vakfe esnasında topluluklar içerisinde dua ve niyaz eden, toplulukların niyaz ve duasına karışan kişi, görsel, bilişsel ve duygusal benmerkezci anlayıştan kurtulur.[248]

Son söz olarak diyebiliriz ki Arafat'ta arif olmanın sırrına varan kişi, Müzdelife'de arif ve mü'min olmanın şuuruna varır. Bu nedenle rukû'dan sonra secde ne ise Arafattan sonra Müzdelife'de odur. Rukû ve secde; Arafat ve Müzdelife birbirini tamamlar. Arafat'ta Rabbini ilahi isim ve sıfatlarıyla tanıyan kul, bu isimlerin şuuruna ve hayatına kattığı manalara Müzdelife'de şahitlik eder. Böylece kul Rabbi'nin her işte

---

[245] Şeriati, a.g.e., s. 95

[246] Yağmur, a.g.e., s. 79

[247] "Benliğin" birden fazla anlamı olduğu gibi, birden fazla farkında olma derecesi de vardır. İnsan kendi kendisinin farkındadır; fakat kendi kendini denetleme gerçeği de vardır. Bilmek nihayette Benliği (the Self) bilmektir. "Kendini bilen Rabbini bilir" hadisi de bu temel gerçeği en yüksek düzeyde ispat etmektedir. (Nasr, Seyyid Hüseyin, Bir Kutsal Bilim İhtiyacı, çev. Şehabeddin Yalçın, İnsan Yay., İst., 1995, s. 28-29)

[248] Psikolojide üç tür ben-merkezcilik vardır: a) Görsel/uzaysal (visual/spatial) ben-merkezcilik, b) Bilişsel ben-merkezcilik, c) Duygusal ben-merkezcilik. (Dökmen, a.g.e., s. 141)

kendisini seyrediyor olduğunun da şuuruna varır. Bununla beraber nefsi hesaba çekme, onu kontrol altına alma, ona muhalefet etme ve nihayet onu terbiye etme bütün ibadetlerin ortak amacıdır. Bu amacın en güzel yaşandığı ve anlaşıldığı yerlerin başında müzdelife gelir. Müzdelife kişiye müşahede ile manevî zevki aynı anda yaşatır. Müşahade ile manevî zevki kul aynı anda yaşarsa hayatta ona en fazla mutluluk veren şey, Hak Teâlâ'yı müşahade etmek olur.

L. ŞEYTAN TAŞLAMA

Namazdaki manevî basamaklar olan kıyam, rukû ve secde gibi Arafat, Müzdelife ve Minâ da mana âleminin basamaklarıdır. Minâ aşırı istek ve arzu demektir. Allah'a karşı duyulan arzu ve aşk Minâ'da şeytan taşlanırken zirveye ulaşır. Minâ, Hz. İbrahim ile oğlu İsmail'in, Allah'a olan aşklarının sınandığı yerdir. Bu sınavda Hz. İbrahim, ahir ömründe kendisine verilen biricik oğlunu Allah için kurban etmek; İsmail ise, bu uğurda canını vermek gibi çok ciddi bir sınavdan geçmektedirler. Minâ'da bu emri yerine getirip, kalbini Allah aşkıyla doldurduktan sonra, şeytana ve taraftarlarına karşı icra edeceği protesto öncesinde hacı, Minâ'da mağfiret miğferini giyer ve Hz. İbrahim'in şeytanla savaştığı savaş alanına onu taşlamak üzere gider.[249] Bu taşlama esnasında ilâhi sevgi ve aşkın en güzelini yaşar. Namazda ilâhi aşk ve sevgi secdede bizleri derinden etkilerken hacda Minâ'da aynı durum geçerlidir. Minâ'da kişi ortak atamız olan Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'i kulluk ve teslimiyetleriyle anar. Kendisinin kulluk, ilâhi aşk ve teslimiyetini sınar.

İlâhi aşk ve sevgiyi Minâ'da yaşayan bir kişi için Minâ, anne rahmi yerindedir. Çünkü çocuğa anne rahmi geniş olduğu gibi âlem halkının tamamına da Minâ ve Mekke Haremi öyledir. Burada Hz. İbrahim (a.s.)'in oğlunu kurban etmekle denenip onun yerine fidye gelmesi, mecâzi vücuddan fenâ bulana ona bedel olarak hakkânî vücud verileceğine işarettir. Nahr ve hedy, nefsin mücâhede bıçağıyla kesilmesi suretidir ki âlem-i celâldendir. Hedy kurbanının en üstünü ruh, ortası kalb, en aşağısı ise nefistir.[250] Bütün bu sebeblerden dolayı Minâ'da anne rahmi gibi insanlık âlemini içine alır; onları şefkatle kucaklar; kendi ruhunda olan ilâhi sevgi ve aşkı onların ruhlarına da hediye eder. Minâ annenin evladlarını birbirinden ayırmaması gibi şeytanını taşlayan her kula, ilâhi sevgiyi hissettirir. O, İbrahim'in oğlunu kurban etmesini kendi nefislerimizi Allah yolunda kurban edeceğimize delil kılar. Allah yolunda kurban edileceklerin en değerlisi, ruh, sonra kalp ve en aşağısı da nefistir. Minâ ruhanî havasıyla ilâhi kişiyi kendi kulluk ve teslimiyetinin sınavıyla karşı karşıya getirir.

---

[249] Erul, a.g.e., s. 58-60
[250] Namlı, a.g.m., s. 28

İlâhi sevgi ve aşkı hissettiğimiz kendi kulluğumuzun muhasebesinin derdine düştüğümüz Minâ, Arafat ve Müzdelife duraklarından sonra üçüncü aşamadır. Kişi Arafat'ta irfan, Müzdelife'de bilgi ve bilinç, Minâ'da ilâhi aşkı yaşar. Bu nedenle Minâ bilgi ve bilinç aşamasından sonraki aşamadır. Minâ ilâhi aşkın ve sevginin mekânıdır. Minâ, Minâ'nın âşıklarının ve aslanlarının şuurlanma yeridir. Şeriati bu durumu şöyle ifade eder: "Minâ ilâhî aşk ve sevgidir. En uzun, en sonuncu vakfe ve son durak! Yani, arzu, hedef, ideal ve… Minâ, Minye, temenni, aşk! Bilgi ve bilinç aşamasından sonraki, sonuncu merhale. Hac'da üç merhale vardır: Bilgi, haram bilinci ve aşk! Meş'ar abidleri, şimdi Minâ aslanları! Kafaları hararetli, yürekleri kıvılcımlı ve aşkla dolu… Hışım saçarak, kâfirlere karşı şiddetli, birbirlerine karşı merhametli olarak, hem Allah'ın hem İblis'in ülkesi olan Minâ'ya doğru yol alıyorlar. Aşk ve dövüş için sabırsızlanan melankolikler, Minâ kapısının ardında yekvücut olmuş, doğma sınırına dayanan güneşin yolunu gözlüyorlar."[251] İnsan Minâ'da doğacak olan güneşi izlerken aslında kendi maneviyatında şeytanını taşladıktan sonra doğacak olan güneşini izler. Arafatta irfana, Müzdelife'de şuura, Meş'ar'da haramlardan korunma bilincine ve Minâ'da ilâhi aşk ve sevgiye ulaşan kişi, şeytanını taşladıktan sonra İbrahimî bir kulluğa kavuşur.

İbrahimî bir sevgiye ve kulluğa kavuşan bir kişi için, Minâ temenni ve arzulara özellikle de güvene ulaşma mekânıdır. Çünkü burası yemek, içmek, cinsel ilişkiye girmek ve nimetlenme günlerinin gerçekleştiği yerdir. Öyleyse burası dünyadaki cennettir ve orada hacıdan kir, pislik, toprak ve çamur temizlenir. Bu bölgenin Minâ diye isimlendirilmesini sağlayan temenni gücü, sahibinin -ki o arzu ettiği şeyden mahrum kalan kişidir- temennisinin nezdinde bulunduğu kimsenin mertebesine bilfiil ve en yetkin şekilde ulaştırmasıdır.[252] Bu nedenle Minâ dünyadaki cennete kişiyi kavuştururken ilâhi teslimiyet ve kulluğa kişiyi ulaştırmasıyla cennetteki cemalullaha da kişiyi kavuşturur.

İlâhi sevgiye kavuşan ve İbrahimî kullukta yol alan kişi için, şeytan taşlama İblis'in yeryüzündeki üslerini dağıtmadır. Şeytan taşlama şeytana karşı en güçlü bulunulan konumdur. Şeytan taşlarken şirk yok edilip tevhid inşa edilir. Şeriati bu

[251] Şeriati, a.g.e., s. 113-115
[252] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 407

durumu şöyle ifade eder: "Bugün İblis'in yeryüzündeki en büyük üssü dağıtılıyor. Bugün şirk yok ediliyor. Bugün tevhid, aşk ve fedakârlık en heybetli çehresiyle tecelli ediyor. Gündoğumundan önce Minâ'ya girme… Zira gece, Meş'ar vakfesinin özelliğidir. Gündoğumundan sonra Meş'arda kalma… Zira gündüz, Minâ vakfesinin özelliğidir. Her üç zindandan da kurtuluş, bilgiyledir. Ya dördüncü zindandan? Kendi zindanından? İçgüdülerin zindanı, kendi benliğinde taşıdığın zindan! Bilgi, bu dördüncü zindanı açamaz. Zindanların üçü senin dışındaydı. Buysa kendi içinde, senin kendi âleminde!"[253] İnsan şeytan taşlamayla maneviyatındaki aydınlığı tekrar yakalayarak kendi nefsinin zindanından aydınlığa çıkar. Yine o şeytanını taşlayarak kendi cahilliğinin ve nefsine zulmettiği anların karanlıklarından kurtulur.

Kendi nefsinin karanlığından çıkarak cahilliklerini yenen ve Minâ'yı feth eden insan İbrahim olmaya hak kazanmıştır. Minâ'yı feth eden insan İblis'i yenmiştir. Şeriati bu durumu şöyle ifade eder: "Zafer şenliği düzenle, bayram et, ihramdan çık. Hayat elbisesini giy, koku sür, traş ol, eşini kucakla… Özgürsün. İnsansın. Minâ'yı fethettin, İblis'i altettin. Artık İbrahim'sin![254] Şimdi O'nun yolunda, İsmail'ini kurban edebilecek bir duruma ulaştın! Minâ, kurbet makamı ehli zatlar için, murad edilenlere kavuşulmaktan ibarettir. Bu bölge de üç defa taş atma; nefs tabiat ve adetten ibarettir. Ki, bunların her birisine yedi taş atılır ve böylece yedi ilâhi kuvvetle onlar ifna edilir, sindirilir giderilir."[255] Yedi taş yedi ilâhi kuvvetse her ibadet kişiye bu ilâhi kuvvetleri taşıyan bir buraktır. Minâ Allah'a yakınlığı dileyenler için bu yakınlığa kavuşma mekânıdır. Allah'a yakınlığı dileyen insan, İsmail'inin ne olduğuna karar verip derhal onu kurban etmelidir.

Minâ'da Allah'a yakınlığı dileyen ve İsmail'inin ne olduğunu bulup onu kesmeye karar veren kişi için, şeytan taşlamanın hikmeti şudur: "Şeytan taşlama, Allah'ı zikretme yerine ikame edilen bir fiildir. Şöyle ki: Zikir belirleme türlerinin en güzeli, en tamı ve belirleme yollarını en iyi şekilde kapsayanı, hem zaman hem de mekân ile belirlenmiş olması, beraberinde sayı şartı getirilmesi ve hiç kapalı kalmayacak şekilde herkesin gözü önünde gerçekleştirilmesinin istenmesi halidir.

[253] Şeriati, a.g.e., s. 116-121
[254] Şeriati, a.g.e., s. 126
[255] Cîlî, a.g.e., s. 269

Şeytan taşlama işte bu sayılan özellikleri taşıyan bir zikirdir."[256] Demekki Allah'a yakınlık zikirde saklıdır. Bu manada zikir türlerinin en kapsayıcısı ve herkezin gözü önünde gerçekleştirilen toplu ve cehri bir zikir, şeytan taşlamadır.

Şeytan taşlarken kul, nefsinin günahını kendine unutturan şeytanını taşlar. Eğer kul şeytanını taşlarsa Rabbini hatırlar günahlardan vaz geçer. Günahların bir cezası da, Allah'ın kuluna kendisini unutturmasıdır. Kendi unutulunca da kul, O'nu ihmal eder, ifsâd eder ve helâke sürükler. Yüce Allah ayrıca ona nefislerinin ayıplarını, kusurlarını, felâketlerini unutturur. Böylece onları ortadan kaldırmak aklına gelmez. Yine ona nefsinin ve kalbinin hastalıklarını ve acılarını unutturur ve onları tedavi etmekle kendini fesada ve helâka sürükleyecek bu hastalıkları ve illetleri ortadan kaldırmak, onun aklına gelmez.[257] Böylece insan şeytan taşlarken şeytanın en büyük oyununu fark eder ve başta onu taşlar. İnsan öncelikle şeytanın insana günahını unutturarak ve küçümsettirerek onu helaka sürüklemesini taşlar.

Hacılar bir takım adab ve hikmetler çerçevesinde ibadetlerini yerine getirdiklerini fark etmek durumundadırlar. Hacılar şeytana taş fırlattıklarında edebe uygun şekilde kendi tutum ve davranışlarını zihinlerinde canlandırmalı, başlarını traş ettiklerinde övülme ve itibar görme duygusunun kökü kazınmalıdır. Kurban kestiklerinde kurbandan önce kendi nefislerini boğazladıklarını düşünmeli, ziyaret tavafına gelip Kâbe'nin örtüsüne sarıldıklarında bundan böyle O'ndan başka bir şeye sarılmayacakları fikrini zihinlerinde yerleştirmelidir. Hacılar hac yasaklarının bittiği teşrik günlerini geçirdikleri Minâ'da daha evvel kendilerine haram kıldıkları ve yapmamaya karar verdikleri hususları helal hale getirmelidir. Onlar Mevlâ'ya muhalefet etme, nefsin haz ve arzularına uyma yasağına bağlı kalmalı "Allah'ın rahmeti ve lutfu boldur, haccımızı kabul etmiş olmasını umuyoruz." şeklinde konuşmalıdır.[258] Bütün bu adab ve kuralların yanında onlar, ruh ve bedenleriyle Allah'a yönelip O'ndan yardım istemeli ve O'na sığınmalıdırlar. Çünkü zararı ortadan kaldırıp kurtuluşa erdirmeye kâdir olan sadece O'dur.

---

[256] Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Baliğa*., C. 2, s. 169
[257] İbn Kayyım, a.g.e., s. 129-130
[258] Tûsi, a.g.e., s. 160

İbadetleri yaparken ana amaç Hz. İbrahim'i ve onun kulluk sınavını anlamaya çalışmaktır. Bu nedenle taşları atarken, mantığa başvurulmamalıdır. Bu iş, sadece Allah (c.c.)'ın emri olduğu ve kendine düşen görevde bu emre uymayı gerektirdiği için yapılmalıdır. Ayrıca Hz. İbrahim (a.s.)'a benzemeye niyet edilmelidir. Zira şeytan, Allah (c.c.)'ın emirlerine karşı gelmesini sağlamak için burada onun karşısına çıktı ve Allah (c.c.)'ın emri ile İbrahim (a.s.)'da onu taşladı.[259] Bu nedenle mümin aslında mantığına başvurmadan ibadetleri yaparken bütün ibadetlerin Allah'ın emri olduğu için yapıldığını fark eder. Bu fark ediş, onun teslimiyet ve kulluğunu güçlendirir. Onun Peygamberlerle arasındaki ortak ahlak ve davranış modellerini oluşturur.

Daha öncede ifade ettiğimiz üzere ibadetler Allah emrettiği için yapılır. Ve ibadetleri yaparken tek ölçüt kişinin mantığına uyması değildir. Bu nedenle hacının kafasında "İbrahim şeytanı gördüğü için onu taşlamıştı. Fakat ben şeytanı görmüyorum, neyi taşlayayım?" şeklinde bir düşünce şeytan işidir. Zira şeytan onu şaşırtmak için kalbine kuşku sokar. Bunu çocuk oyuncağı gibi basit görmek de yine şeytanın kuşkusudur. Hacı, şeytanın inadına, hikmetini anlayamadığı bu kulluk görevini eksiksiz yerine getirmeye çalışmalıdır. Her ne kadar taşlar belirli bir yere atılıyorsa da, aslında bu taşlarla şeytanın beli kırılmakta ve taş atanın içindeki şeytan silinmektedir.[260] Zira hacının asıl görevi şeytanın belini kırmak ve onu perişan etmek, sırrını ve hikmetini anlayamadığı halde, yalnız Allah (c.c.)'ın emri olduğu için O'na saygı göstererek bu görevi yerine getirmektir.

Şeytanı taşlamak, aslında insanı hayvandan daha aşağı bir dereceye düşüren olumsuz aklakî özellikleri ve halleri taşlamaktır. Bazı madenler altın ve gümüş bulunan tabakalardan geçerken onları bozduğu gibi bu nefis ve şeytan da vücudu istilâ eder, o vücuda taallûku bulunan ruh ve sırrı bozar, mahveder. Artık bunun halis altın olması, aslî kıymetini muhafaza etmesi mümkün olamaz. İnsan Allah'a lâyık olacak, bir hazret-i insan iken, belki hayvandan daha aşağı bir derekeye düşer.[261] Bu nedenle şeytan taşlama peygamberî vasıflara sahip ve ilâhi ahlakla donanmış hazret-i insanı ortaya

[259] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 335
[260] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 335
[261] Erzurûmî, a.g.e., C. 1, s. 107-108

çıkarmaktadır. Aksi takdirde nefsin kurbanı kesilip şeytan taşlanmazsa insan hayvanlardan da aşağı bir seviyeye düşebilir.

İnsanı aşağıların aşağısına düşüren şeytanını taşlayan kişi, şeytan taşlama esnasında nefsini hesaba çeker. Nefsini hesaba çeken kişi, şeytandan sonra nefsini de taşlar. Kişi, iş ortağını hesaba çektiğinden daha dikkat ve titizlikle nefsini hesaba çekmeden, takva ehlinden sayılmaz. Bu söz, geçmiş amellerin muhasebesine işaret etmektedir. Çünkü iki iş ortağı, işin başından değil, hesap-kitap çıkarılacak bir iş yapıldıktan sonra, hesaplaşırlar.[262] Kişi menfaat ilişkisi içerisinde olduğu kişilerden önce nefsini hesaba çekmelidir. Bu durum nefsin hoşuna gitmez, nefis kaçamak savunmalar yapsa da nihayetinde teslimolmak zorunda kalır.

Nefsini ve şeytanını Allah'a teslim ettikten sonra insan şeytan taşlama esnasında şeytanı ve nefsini taşlarken Hakk'ı tanır; yaratanına hakiki kul olmayı öğrenir. İnsan şeytan taşlarken içindeki iyiliği yüceltip kötülüğü taşlar. Zaten insanın ruh ve zekâsının fıtrî görevi de Hakkı tanımak ve gerçek yaratanından başkasına kul olmamaktır.[263] İnsan iyiliği de kötülüğü de yapabilecek kapasitede yaratılmıştır. Elbette istenen iyiliktir ve insan ona yönlendirilip kötülüklerden sakındırılmaktadır.[264] Her kim benliğini arındırırsa, kesinlikle mutluluğa erişecektir. Onu karanlığa gömen ise hüsrandadır

Kişi nefsini ve benliğini arındırıp şeytanını taşlarken Hakk'a gönül verir. Hakk'a gönül vermiş bir insan, akıldan ziyade kalbin ve ruhun inkişaf edeceği bu kutlu yolculukta, nefsinin başına taş atma mahiyetinde, taşlardan örülü bir sütuna taş atar. Taşı atarken de şöyle düşünür: "Akıllı bir insan olmak şerefiyle şereflendirilen ben, taşlardan inşa edilmiş bir sütuna taş atıyorum, aklım bunu almıyor. Fakat aklımın aldığı bir şey var, o da aklımın almadığı bütün bu işlerin, Rabbimin bir emri olduğu gerçeğidir. Minâ, fedakârlıkla şefkatin, emre itaatteki inceliği kavramakla muhabbetin beraberce yaşandığı yerde, semavî bir kuşak, sımsıcak bir kucaktır."[265] Hiç şüphesiz Minâ'da şeytana taş atmayı Rabbi'nin emriyle gönül huzuru içerisinde yapan kişi,

[262] Muhasibî, a.g.e., s. 60
[263] Okumuşlar, Muhiddin, *Fıtrattan Dine*, Yediveren Yay., İst., 2002, s. 38
[264] Okumuşlar, a.g.e., s. 40
[265] Yağmur, a.g.e., s. 87

mantığını da Rabbine teslim kılar. Minâ Allah'ın emirlerine itaat etme sırlarına kişiyi kavuşturur.

Rabbinin emirlerine teslim olmayı şeytan taşlama esnasında öğrenen bir kişi şeytan taşlarken aslında kendi içindeki olumsuz duygu, düşünce ve arzuları taşlar. Bu taşlayış insana Allah'a karşı sonsuz bir güven, huzur ve tevekkül duygusu kazandırır. Zaten tevekkül de bir kalp işi ve güven duygusu olması itibariyle üç derecede gerçekleşir:

a. Kulun kendi vekiline karşı itimadı gibi Allah'a güvenmesi,

b. Kulun annesinden başkasını tanımayan çocuk gibi, sadece Allah'a yönelmesi,

c. Kulun kendini gassal önünde meyyit, rüzgâr önünde yaprak gibi Allah'a teslim etmesi.[266] Kul şeytan taşlama esnasında Allah'ın emirlerine itaat ederken önce kulun vekiline karşı güveni gibi Allah'a güvenir. Sonra kul, annesine güvenen çocuk gibi Allah'a güvenir ve teslim olur. O, Allah'a itaati arttıkça en son ölü yıkayıcı önündeki ölü gibi Rabbine teslim olmayı ve O'na güvenmeyi öğrenir.

Şeytan taşlarken Allah'a teslim olmayı ve O'na itaat etmeyi öğrenen bir kişi için cemreleri taşlamak; kalpten vesveseleri, iç âleminde duyulan kötü sesleri ve dünyaya ait yersiz düşünceleri kovduğunu göstermektir. Hacılar, cemrede taş attıklarında, sanki yaptıkları mücâhedeleri, riyâzâtları, manevî çalışmaları ve ibadetlerini fenâ sahrasına atarak, bekâ sarayına yönelirler. Bu şekilde müşahedenin başlangıcına erdiklerini tasavvur ederler.[267] Yani hacılar cemrede şeytanı taşlarken kendi yaptıkları mücahade ve riyazatı görmekten vaz geçip sadece Rablerini müşahade etmeye yönelirler. Yani onlar fâni âlemden baki âleme doğru geçerler.

Gazâlî fâni âlemden baki âlemlere geçen kişinin cemreleri atarken nasıl bir edep ve anlayışıyla, fikrî ve zihnî bir olgunlukla olması gerektiğini şöyle ifade etmiştir: "Cemreleri atarken, mantık ve muhakemeye başvurmadan mücerret emr-i ilâhî olduğu

[266] Yılmaz, a.g.e., s. 173
[267] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 80

için ve kendine düşen kulluk vazifesi mucibince Allah'ın emrine uymaya niyet ederek taşları atmalıdır. Ayrıca Halil-i İbrahim'e benzemeğe de niyet etmelidir. Çünkü burada ya isyan ettirmek veya hac amelinde yanıltmak için şeytan, İbrahim Aleyhi's-selâma gözükmüştür. Allah'ın emriyle İbrahim Aleyhi's-selâm da onu taşlamıştır. Şayet Hazret-i İbrahim şeytanı gördü ve taşladı fakat bana görünmüyor neyi taşlıyayım? Boşuna bir iş yapıyorum, dersen. Bilmiş ol ki bu da şeytandandır. Seni bu vazifeden şaşırtmak için sana vesvese veriyor. Bu çocuk oyuncağı gibi bir şey dersen seni aldatmağa çalışıyor. Sen şeytanın inadına; hikmetini anlayamadığın bu kulluk vazifeni yerine getirmeğe çalış. İyi bil ki, bu görünüşte her ne kadar taşları o muayyen yerlere atıyorsan da, hakikatte bu taşlar ile şeytanın belini kırmakta ve şeytanı içinden atmaktasın. Çünkü şeytanın asıl burnunu sürtmek ve belini kırmak; sırrı hikmetini anlayamadığın halde, yalnız Allahu Teâlâ'nın emri olduğu için O'na saygı ve ta'zîm göstererek bu vazifeyi ifa etmekledir."[268]

Şeytan taşlama esnasında cemreler, cemaatlerdir. Her bir cemre, bir topluluktur. Temizlikte taş kullanmak, kelimesinden cemre kelimesi türer. Bu nedenle taşın topluluk anlamı taşıması için birden fazla kullanılması gerekir. Üç cemredir. Aynı şekilde, ilâhî mertebeye de üç anlam karşılığında zat, sıfatlar ve fiiller denilir.[269] Cemrede olan kişi, Allah'ın hem zat ve sıfat hem de fiillerini anlama olgunluğuna kavuşur.

İnsan hacda şeytan taşlama esnasında, namazda ise secdede, nefsini ve şeytanını taşladığı için içindeki üstünlük duygusunu taşlar. Çünkü insana üstün olduğunu fısıldayan kibirli ses nefis ve şeytanın sesidir. [270]

Sonuç olarak diyebiliriz ki Minâ'da kişi ortak atamız olan Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'i kulluk ve teslimiyetleriyle anar. Kendisinin kulluk, ilâhi aşk ve teslimiyetini sınar. Bununla beraber Minâ'da anne rahmi gibi insanlık âlemini içine alır; onları

---

[268] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 336

[269] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 404

[270] Üstünlük duygusu, ancak normal şeklini kaybettiği, aşırılık kazandığı, patolojik bir mahiyet aldığı zaman zararlı, tehlikeli olmaya başlar. Bu gibi hallerde insan, kendisini herkesten üstün görür. Daha doğrusu, herkesten üstün olduğunu görmek ister. Bunun sonucu olarak, başkalarının kendisini kendisi gibi tanımalarını arzu eder. Başkalarının kendisini kendisi gibi değerlendirmediklerini, önemli bulmadıklarını görünce sinirlenir. Başkalarını dar görüşlülükle, düşmanlıkla kınar. Üstünlüğünü görmek istemedikleri için bu şekilde hareket ettiklerini düşünür. Bunun için başkalarıyla anlaşamaz. Başkalarıyla kolaylıkla bozuşur, çatışır. (Özgü, a.g.e., s. 125)

şefkatle kucaklar; kendi ruhunda olan ilâhi sevgi ve aşkı onların ruhlarına da hediye eder. Minâ annenin evladlarını birbirinden ayırmaması gibi şeytanını taşlayan her kula, ilâhi sevgiyi hissettirir. İnsan şeytan taşlamayla maneviyatındaki aydınlığı tekrar yakalayarak kendi nefsinin zindanından aydınlığa çıkar. Yine o şeytanını taşlayarak kendi cahilliğinin ve nefsine zulmettiği anların karanlıklarından kurtulur. Böylece insan şeytan taşlarken şeytanın en büyük oyununu fark eder ve başta onu taşlar. Minâ'da şeytana taş atmayı Rabbi'nin emriyle gönül huzuru içerisinde yapan kişi, mantığını da Rabbine teslim eder.

M. KURBAN

Kurban, mü'minin, sırf Allah istediği için malından vazgeçebildiğini ortaya koyduğu ve malını Allah yolunda kurban edebildiğini fiiliyle gösterdiği önemli bir ibadettir. İhramda bir otu dahi koparmak yasak iken, Allah'a bağlılığın, fedakârlığın bir göstergesi olarak bayramda canlı hayvanlar kurban edilmektedir.[271] Kurban kesmek Allah (c.c.)'ın emrine uymak ve Allah (c.c.)'a yaklaşmaktır. Onun için hayvanın iyisinden kurbanı seçmeli ve sahibi kurbanın her parçası için kendisinin bir parçasının cehennemden kurtulmasını Allah (c.c.)'tan dilemelidir.[272] Bu bağlamda "Onların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır. Ama O'na sizin takvanız ulaşır.*"*[273] ayeti kurbanın gerekçe ve hikmetini ortaya koymaktadır. Demek ki kurban kesmekten asıl maksat, takvaya ulaşmaktır. Takva ile kişi Allah'ın emirlerine itaat etmek ve yasaklarından da sakınmak üzere önemli bir duyarlılık gösterir. O, sorumluluklarının farkına varır.

Allah'ın emirlerine itaat etme ve yasaklarından sakınma duyarlılığına sahip bir kişinin kurban kesmesindeki temel amaç, Kur'an-ı Kerim'in ifadesine göre takva'ya ulaşmaktır. Takva ise, kalbi günahlardan temizlemek demektir. Ehl-i hakikate göre takvâ kişinin Allah'a itaatla ilâhî cezadan sakınmasıdır. Tâatta takvadan murad; terk ve sakınmadır. Şu fırtınalı dünyada "Allah'ın herhangi bir emrine toz kondurmamak için titremek takvadır."[274] Emir ve yasaklara karşı kulun gösterdiği hassasiyet ve duyarlılık; sorumluluk bilinci ve yasaklardan sakınma takvadır. Bu manada takva, sevgi merkezli bir korkudur. Zaten Fudayl bin Iyâz, "Kişinin Allah'tan korkması, Allah'a ma'rifeti kadardır." demiştir.[275] Bu nedenle takva, marifet kaynaklı bir korkudur. Kişi Allah'ı tanıdığı ölçüde O'ndan çekinir. Takvanın sonucu ise, doğru dindarlık ve ödüldür.[276] Doğru bir dindarlık örneğini taşıyan bir kişinin nefsi itaatlı olursa, o kişi nefsine hâkim olabilir. Aksi takdirde onun nefsi isyan ederse, onu esir eder. Nefsine malik olmayan başkalarına hiç malik olamaz.[277] Nefsin kurbanını kesmek, doludizgin haramlara koşan nefs atını dizginleyip ona sahip çıkarak onu terbiye etmeyi sağlayabilir. Nefsi Allah

[271] Erul, a.g.e., s. 63
[272] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 336
[273] Hac, 22/37
[274] Yılmaz, a.g.e., s. 157
[275] Mâverdî, a.g.e., s. 123
[276] Akyüz, a.g.e., s. 131
[277] Mâverdî, a.g.e., s. 178-187

yolunda kurban eden kişi için, takva mümkün olabilir. Kişi Allah rızası için kurban keserken de nefsin kurbanını keserken de takva amacını gerçekleştirebilir. Böylece emir ve yasaklara duyarlı, bireysel ve toplumsal hassasiyetleri olan manevî ve ilâhi kaynaklı sorumluluk bilinci taşıyan bir mertebeye yükselebilir.

Emir ve yasaklara duyarlılık; bireysel ve toplumsal hassasiyetleri olan manevî ve ilâhi kaynaklı sorumluluk bilinci olan takvanın zıddı olan fücur "örtüyü yırtmak" manasına gelirken takva, fücurun zıddı olarak bir örtü, bir elbisedir. Allah, insana hem facir, hem de müttaki olma yolunu göstermiş ve onu bu iki yol arasında serbest bırakmıştır. Takva elbisesini giyen, kendini bu elbiseye zarar verecek her şeyden korur; insanın giydiği elbise gibi bu elbise, aynı zamanda ziynet, aynı zamanda her türlü zararlı tesirden koruyucudur.[278] Bu açıdan takva elbisesini giyen kişi nefsinin kurbanını kesebilir ya da nefsin kurbanını kesen kişi takva elbisesini hem ziynet hem koruyucu olarak giymeye hak kazanabilir.

Takva elbisesini kurban keserek giyen kişi için kurbanın kesildiği mekânı ifade eden Minâ çok özel manalar ihtiva eder. Minâ, umutlara ya da emniyete ulaşmak anlamından türetilmiştir. Dince belirlenmiş arzulara ulaşan kimse, hiç kuşkusuz gayeye ulaşmış demektir. Böylece Şâri' onu kurbanlar için bir mahal yapmıştır. Bu ise, ruhları hayvanî bedenleri yönetmekten uzaklaştırmaktır. Böylece, ayrılmış bir halde ruhlar bedenlere bakar.[279] Bu manada Minâ ilâhi arzulara ulaşmanın, nefsanî arzulardan uzaklaşmanın mekânıdır. Minâ ilâhi emirleri uygulama hassasiyeti içerisinde sorumluluklarını bilen bir kişi için bağışlanma umududur.

Allah'ın emirlerine itaat edip yasaklarından sakınan bir kişi için kurban kesmek, nefsin kurbanını kesmektir. Nefsin kurbanını kesmek ise takvaya ulaşmanın sırrıdır. Takva, Allah'tan gelen bir nur ile O'nun sevabını ümit ederek O'na itaat etmektir.[280] Nefsin kurbanını kesmek, nefse vurulan en büyük darbe ve onu muhalefet kılıcıyla kesmektir.

---

[278] Ünal, a.g.e., s. 483
[279] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 73-74
[280] Muhasibî, a.g.e., s. 51

Aslında nefsin kurbanını kesmek, kişinin nefsini onun hoşa gitmeyen işlere zorlamasıdır. Bu manada Hz. Peygamber de, "Cennet nefsin hoşuna gitmeyen şeylerle kuşatılmıştır."[281] buyuruyor.[282] Rasûlullah cenneti kuşatan şeylerin nefsin hoşuna gitmeyen fiiller olduğunu haber verdikten sonra, kim, Allah'ın emrini yerine getirinceye kadar, nefsini, hoşa gitmeyen bu işleri yapmaya zorlarsa, cennete girer müjdesini veriyor.

Nefsinin kurbanını kesen kişi, kurbanla kendi nefsinin kurbanını kesmezse; şeytan taşlamayla kendi nefis ve şeytanını taşlayamazsa, nefis riyaya düşebilir; nefis hakiki arzularını gizleyebilir; nefis asıl gayesini kişiden saklayabilir. Bu durum şöyle ifade edilir: "Nefis mücadele edince kul, onu kendi arzu ve istekleri için mücadele ettiğini anlar. Ama bunlar açık olan istekler değillerdir. Yeme, içme, giyinme, evlenme gibi dış organlarla elde edilecek arzular cinsinden değillerdir. Bu, alenen yapılan iyiliklerin içinde gizli olan bir arzudur. Nefislerde gizlidir. Helâl ve faziletli şeylerden ayrı ve açık değildir. Hiçbir iyiliğin bulaşmadığı kötülüklerden açık bir kötülük de değildir. Ancak gizli ve iyiliklerin içine sirayet edip birleşen bir arzudur.[283] O zaman nefsin istekleri açık da olsa gizli de olsa onları nefsin kurbanını keserek terbiye etmek gereklidir.

Hacının kurban ettiği koyun, inek, deve değil; heva, hevesi ve şehvetidir. Allah'ın rızası için hepsini kurban etmeli ki bayramı yüreğinde, yakınlığı öz benliğinde hissedebilsin. Çünkü bu bayram, kurbiyyet anıdır, Allah'a yakınlık bayramıdır. Kurban Bayramı, çok uzak coğrafyalarda olsalar bile haccın anlamını yaşayanların bayramıdır. Burada, bu yakınlaşmayı yaşayanlar, kazandığı güzellikleri gittikleri yerlere de taşıyacaktır.[284] Bu nedenle nefsin kurbanını kesenler hep beraber iki cihan bayramını yaşayacaklardır. Yakaladıkları kurbiyyetle Allah'a yakınlıklarının bayramlarını hem dünyada hem ahirette hissedeceklerdir.

Allah'a yakınlığı bayram coşkusuyla yaşayan bir kişi için kurban kesmenin hikmeti, Hz. İbrahim'in fiiline benzemek, onun oğlunu Allah yolunda kurban etmek

[281] Müslim, Cennet, 1
[282] Muhasibî, a.g.e., s. 71
[283] Muhasibî, a.g.e., s. 160
[284] Erul, a.g.e., s. 65

istemesi ve Minâ'da fiilen bu arzusunu yerine getirmeye çalışmasını yâd etmek ve Hz. İsmail ve Hz. İbrahim'e olan Allah'ın nimetini anmaktır.[285] Bu tür hatıraların aynı mekân ve zamanda yâd edilmesinin, gönül ve ruh üzerindeki etkisi son derece büyüktür.

Şeytan taşlamak ve kurban insana nefis mücâhedesini öğretir. Şüphesiz dostların mücâhedesi ile gafillerin mücâhedesini birbirinden ayıran şey, içlerindeki şeytan ve nefise attıkları taşlardır. Dihlevî bu durumu şöyle ifade eder: "Dostların mücâhedesi, kendi iradeleri olmaksızın Hakk'ın onlardaki fiili ve kahrı eritmesidir. Onun eriştiği tümü ile okşamak ve lutuftur. Gafillerin mücahedesi, kendi iradeleri ile kendilerindeki fiilleridir. Bu ise karışıklıktan ve dağınıklıktan başka bir şey değildir. Afetten dağılan kalp ve karışan zihin dağınık bir kalptir. O halde yapabildiğin ölçüde kendi fiiline itibar etme, nefsin hiçbir safahatına tabi olma. Çünkü nefs azgın bir köpektir, köpeğin derisini bakıcısından başkası temizleyemez."[286] Buradan anlaşıldığı üzere dostların mücahedesi Allah'ın ikramı ile nefsi terbiye etmektir. Gafillerin mücahedesi ise kendi fiilleri ile nefsi etkisiz hale getirmektir.

Eşrefoğlu Rumî nefslerinin kurbanını kesenlerin ve kendi şeytanlarını taşlayanların ulaşacağı manevî müjdeleri şöyle ifade eder: "Ey aziz, bu dünyada nefsine hoşluk verenler ve gussasız gezip yürüyenler, ölünce, bir mihnete ve bir gussaya sataşırlar ve bir kurtulmak asan olmaz, belki hiç kurtulmayacaklardı. Bu dünyada zahmet çekip, fakirlik, miskinlikle bağrı pişmişlerdir, doyunca yemek ve doyunca giymek bulmayanlar bir rahata ve bir safâya ve zevke ereler kim, hergiz zeval görmeyeler."[287] Demek ki nefsin kurbanını kesen kişi, dünyada nefsin sıkıntı ve imtihanlarına dayanıp daha sonra Rabbinin rızasını kazanır. Ahirette ise aynı kişi nefsini terbiye edenler zümresine dâhil olup huzura erer.

Nefsini terbiye eden kişi için kurban, nefsanî arzuları Allah yolunda kesip atmaktır. Nefsi kurban etme halini namazda tekbir getirme esnasında yaşarken bunu çok özel bir uygulamayla kurban ibadeti esnasında da tecrübe ederiz. Kurban, her an yakın olmak manasına gelir. Kurban, yakınlığa mazhar olmak için nefsanî arzuları Allah

[285] Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Baliğa*., C. 2, s. 169-170
[286] Hucvîrî, a.g.e., s. 319
[287] Eşrefoğlu, a.g.e., s. 87

yolunda kesip atmaktır.[288] Aslında kurban, Allah ile kuracağımız yakınlık için her bedeli ödemeye hazır olmak demektir.

İbn Kayyım şeytanın nefs-i emmareyi çok sevdiğini; onu ise Allah yolunda kurban ettiğimizde onun bizim hizmetçimiz olacağını şöyle ifade eder: "İyi bilin ki bu gediklerde bekçilik yaparken sizin en büyük yardımcınız nefs-i emmâredir. Onu aciz bırakın ve ondan yardım alın, ona destek verin ve destek alın. Nefs-i mutmainneye karşı savaşta onunla beraber olun. Nefs-i mutmainneyi kırmak ve gücünü yok etmek için çalışşın. O da ancak beslendiği kaynakları kesmekle mümkün olur. Onun kaynağını kesip nefs-i emmârenin kaynaklarını güçlendirdiğinizde, onun adamları size itaat edip kalbi kafesinden çıkardıklarında, onu yurdundan yönetimden azledip yerine nefs-i emmareyi geçirdiklerinde başardınız demektir. Zira o sizin arzuladığınızı, istediğinizi emreder, hoşlanmayacağınız şeyi de kesinlikle yapmaz. Nefs-i emmare tavsiye ettiğiniz hiçbir hususta size karşı gelmez. Bilakis bir şey söyleseniz hemen yapmaya koşar."[289] Demek ki nefs-i emmare şer yola giren bir kişinin isteklerini asla tehir etmez. Hemen yerine getirir. Ve bundan büyük bir keyif alır. Bu esnada kişiye düşen şey, nefs-i emmaresini Allah yolunda kurban edip nefs-i mütmainneye yükselip Rabbinden razı olma yoluna gitmektir.

Nefs-i emmare, umumiyetle herkeste bulunur. Karanlıktan ibarettir. Zikirle karşı karşıya kalınca aydınlanır. Çünkü zikir karanlık bir evde tutuşturulmuş olan kandile benzer. O zaman nefs, levvâme olur. Pislik, köpek, pars, panter, eşek, öküz, fil ve vücutta bulunan bütün diğer kötü şeylerle dolu olduğunu görür. Daha sonra nefs-i levvâme yırtıcılığın her çeşidinin getirdiği yaralamaları ve pisliklerin her türünün bıraktığı kirleri temizlemek, bu evden kovmak için gayret sarfeder. Onun için durmadan Hakk'ı zikir ve ona inabe ile meşgul olur. Böylece zikir sultanı onlara galip gelir ve oradan dışarı çıkarır. Sonra nefs-i mutmainneye yaklaşır. Ev süsleninceye kadar, ev eşyası toplamak için durmadan çalışır. Böylece bu eşya ile ev zinetlenir, sultanın orada konaklamasına uygun hale gelir ve sultan oraya iner. Sultan gelip Hakk tecelli edince o

[288] Eraydın, a.g.e., s. 63
[289] İbn Kayyım, a.g.e., s. 126-127

da tatmin olur.[290] Sultan gelip Hak tecelli edince nefs-i raziye ve nefs-i merziyye tecelli eder. Yani kul Rabbinden razı olur; Rabbi de kuldan razı olur.

Kurban kesme; deve gibi olan nefsi kesmektir. Çünkü nefs-i emmâre deve gibi, hep kendisini besler. Onun gibi egoist, onun gibi başına buyruk, onun gibi gem tutmayan olan bir şey yoktur. Eğer, bir kişi nefsinin devesini dizginlerse özü çakıl ise, mücevher olur. Her kim ki, kendi nefsine hükmetmezse, başkasının emrine girer. Eğer nefs-i emmâre devesine binebilmişsen cihana sahipsin ve Süleyman tacına cevher olursun.[291] Bu bağlamda deve gibi başına buyruk ve egoist olan nefis Allah yolunda kurban edilirse fıtratı çok değerli olmayan bir kişi bile değer kazanır. Kişi nefsini Allah yolunda kurban etmezse fıtratı çok değerli olsa da değer kaybeder.

Şeytan taşlama ve nefsin kurbanını kesme esnasında insanın kötü ahlakı taşlanır. Bu esnada ise ilâhi ahlak beslenir; dua ve tazarru ile ilâhi ahlak yerleşir.

a) Nefsi emarenin ahlakı, şeytanın ahlâkıdır ki, bu da; ucb, hased, kibir, riyâ, istikbâr vs. dir. Dikkat ediniz, şeytan o kadar ilmiyle, ameliyle bir şeye yaramadı, bu hâle geldi, kovuldu.

b) Diğeri ise ilâhî ahlâkdır. Hz. Âdem de ufak bir bahane ile cennet'ten kovuldu. Cenâb-ı Hak'da ona dua, tazarru ve tevbeyi öğretti. Tevbe etti ve peygamber oldu, Allah'ın halifesi oldu, safiyyullah oldu. Cennet'te kalsaydı Allah'ın halifesi olamazdı.[292] Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulur: "Ey itmi'nâne ermiş nefs, dön Rabbine, sen Ondan razı, O senden razı olarak. Haydi, gir iyi kullarımın içine. Gir cennetime."[293] Bu iki maddede anlaşıldığı üzere insanın benimseyeceği iki ahlak vardır. İnsan nefsini Allah yolunda kurban ederek ve şeytanını taşlayarak Allah'ın kendisinden razı olduğu, kendisinin de Allah'dan razı olduğu ilâhi ahlakın özelliklerini taşıyabilir. Ancak nefsini Allah yolunda kurban etmeyen şeytanını taşlamayan kişi, şeytanî vasıflar içerisinde olumsuz ahlakî özellikler taşıyabilir.

Nefsin kurbanını kesme kişinin olumsuz duygu, düşünce ve arzularını hayatının gündeminden çıkartmasını sağlayıp onu gerçek sorumluluklarına yönlendirir. Zaten

[290] Kübrâ, a.g.e., s. 111
[291] İkbal, a.g.e., s. 56-57
[292] Erzurûmî, a.g.e., C. 1, s. 96
[293] Fecr, 89/27-30

dengeli şahsiyet olmanın özelliklerinden biri, kişinin; birey olarak aile ve toplumun bir üyesi olarak bütün şekilleriyle sorumluluk duygusunu hissetmesidir. Toplum içinde her fert, gözetmekle mükellef olduğu ve özen göstermesi gereken insanlara karşı, yapması gereken işe karşı ve kamu yararı açısından sorumluluğunu duyarsa toplum ilerler, yükselir ve toplumun bütün fertleri mutlu olur.[294] Bu manada dengeli insan, öteki kişilere karşı kişisel ve toplumsal sorumluluklarını hisseder, böylece onun başkalarına yardıma eğilmesi kolaylaşır, onlara yardım elini uzatır. Takva denen bireysel ve toplumsal manayı da içine alan ilâhi emir ve yasaklara itaatten beslenen sorumluluk bilinci ancak nefsin kurbanını kesmiş insanlar için geçerlidir.

Emir ve yasaklara itaat bağlamında sorumluluk bilinci içerisinde hareket eden bir kişi için, şeytan taşlama ve nefsin kurbanını kesme esnasında, kişi hakiki düşmanlarıyla karşılaşır. Ankâravî bu duruma şöyle dikkat çeker: "Gerçek pehlivan, kendi hanesindeki içindeki düşmanını alt edebilen kimsedir. Ve nefsini terbiye edip müslüman edebilen kimsedir. Uzaktaki düşmanı yenmekten daha önemli olan şey, insanın bizzat kendisine yakın olan düşmanı yenmesi ve alt etmesidir."[295] Bu bağlamda gerçek güç sahibi içindeki şer odaklarını etkisiz hale getirendir. Aslında nefis ejderha gibidir. Bütün günahlar yılan hükmündedir. Eğer kişi ejderhayı eğitirse o ejderha bütün yılanları ortadan kaldırabilir.

İçindeki nefis ejderhasını kesen bir kişi için kurban kesmek; kurbanın uzuvları karşılığı nefsinin bütün uzuvlarının cehennemden kurtuluşunu, Rabbi'ne gidişinde riyâzât ve mücahede bıçağı ile nefsini boğazladığını tecrübe etmektir.[296] Hacılar, ihramı giyerek Minâ'da kurban keserken, sanki mücâhede bıçağı ile nefs-i emmârelerinin kökünü, hazlarını ve dünyevî şehvetlerini kestiklerini düşünürler. Yani hacılar nefsin istediği olumsuz duygu, düşünce ve isteklerle mücadele edip nefse muhalefet ederek kötülüğü emreden nefislerini ve bütün şehvetlerini ortadan kaldırırlar.

Bütün haz ve şehvetlerini de kurbanla beraber keserek yok eden kişi, kurbanı keserken "Allah'ım bu kurban Sendendir. Senin rızan için kesiyorum, Halil İbrahim'den oğlu İsmail'e feda olarak koç kurbanını kabul ettiğin gibi bunu da benden kabul eyle."

[294] Necati, a.g.e., s. 298
[295] Ankaravî, a.g.e., s. 206
[296] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 80

diye dua eder.[297] Sonra hacı, kurbanını keser. Bunu yaparken o hayvanın canını bu karanlık doğal heykel hapsinden yüce âleme, yani genişlik ve iyilik âlemine göndermeye niyetlenir. Bütün canlılar, ruh ve akıl sahibidir. Onlar, bilgiyi Allah'tan akleder. Bu hayvanların ruhlarını Allah'a şükür olarak bu günde serbest bıraktık. Nitekim biz de o gün sınırlanma halinden çıktık. Sınırlanma, üzerinde bulunduğumuz ihram halidir. Biz de, o halden helallik ve Allah'a yaklaştırıcı mubahlarda serbestçe davranma haline çıktık. Sonra, onların bir parçası bizde bulunsun diye kurbanın etlerinden yeriz. Böylece zevk yoluyla onlara özgü zikrin ne olduğun müşahede ederiz ve onu Allah'a itaat ederken bize gerekli harekette yardımcı bir unsur yaparız. Çünkü beslenmek zorunlu ise böyle bir besini almak daha yerindedir.[298]

Kurban, mümini nefsin diyarından çıkararak ilâhi âlemin diyarına davet eder. Kurban, kişiyi nefis zindanından ebedî huzur diyarına yönlendirir. O, nefsi kurban ederek nefsi terbiye ve tezkiye etmektir. Bu hususta Nasrabâzî, "Nefsin zindanındır. Ondan çıktın mı ebediyen rahat yaşarsın." demiştir. Ebu Bekir Tamestani, "En büyük nimet, nefs diyarından çıkmaktır. Çünkü kul ile Aziz ve Celil olan Allah arasında bulunan en büyük perde nefstir." demiştir.[299] Aslında kul için felâket, içindeki şer hislere rağmen nefisten razı olmaktır. Nefsin zindanınından kurtulan kişi, Allah'a kulluk ettiği ölçüde özgürleşir. Nefs diyarından çıkarak en büyük nimeti yaşayan kişi, nefsin kurbanını keserek kullukta özgürleşir ve böylece ilâhi mutluluğu yakalar.

Nefsin kurbanını keserek kullukta özgürleşen bir kişinin kestiği kurbanı Şeriati şöyle tasvir eder: "Sonuncu putu taşladıktan sonra, hiç vakit kaybetmeden kurban kes! Çünkü bu üç put, teslis -üçleme- heykelleridir. Üç şeytanî aşamanın sembolleridir. Unutma, niyetinin bilincinde ol! Sürekli niyette ol bilinçlice! Senin İsmail'in kim veya ne? Makamın mı? Şerefin mi Konumun mu? Kariyerin mi? Mesleğin mi? Yaran mı? Evin mi? Bahçen mi? Otomobilin mi? Sevgilin mi? Ailen mi? Bilgin mi? Rütben mi? Sanatın mı? Din adamlığın mı? Elbisen mi? Adın mı? Şöhretin mi? Canın mı? Gençliğin mi? Güzelliğin mi?... Her kimse veya her neyse onu buraya, Minâ'ya getirmelisin ve kurbanlık olarak seçmelisin. İbrahim olmayı başardın, ama "kul" olmak

[297] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 335
[298] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 409
[299] Kuşeyrî, a.g.e., s. 239-240

daha çetin… Tam özgür olmalısın, mutlak özgürlüğe erişmelisin! Hiç meydan okuma! Zira insan en tepe noktada oldukça daima "düşme" tehlikesiyle karşı karşıyadır."[300] Demek ki insan kurban etmesi gereken İsmail'i hükmünde olan en sevdiği şeyleri Allah yolunda ve Allah için kurban etmelidir. Bir kişi Allah yolunda ve Allah için en sevdiklerini kurban etmedikçe kullukta özgürleşemez. İbrahim olma aşamasından daha zor olan kulluk aşamasına çıkamaz.

İnsanın İsmailini kesmesinin önemini Şeriati şöyle ifade eder: "Doruktan düşmek ise daha tehlikeli, daha korkunç! İsmail'ini kes. Kendi ellerinle! İkisinden birini seçmesi gerek! İçinde, "hakikat" ve "menfaat", birbiriyle savaşta… Menfaate, canıyla bağlanmış, hakikate ise imanıyla! Ey candan geçen, İsmail'den de geç! "Tereddüt"... Öyle bir an ki, insanın imanı davet etsin, ama gönlü karşı çıksın! Ve sonra sonuç hakikate boyun eğiş nefsi kurban ediştir." Kurban kesme, insanın nefsinin ve İsmail'inin kurbanını kesmedir. Sen bir İbrahimsin! Kendi ellerinle nefsini de kurban İsmail'i de kurban et, boynuna bıçak vur. Bıçağı insanların boynundan kaldır ve kendi İsmail'inin boynuna vur! İktidar saraylarının merdivenlerinde, talancıların ganimetlerinin başında, zillet tapınaklarının sunaklarında kurban edilmekte olan halkı kurtar. Halkın boğazındaki kılıcı alıp kendi İsmail'inin boğazına yerleştir. İsmail'i bulmalısın ki kılıcı cellatın elinden alabilesin!"[301] Sonuç itibariyle nefsin kurbanını kesiş aynı zamanda kişinin kendi İsmailini de kesişidir. İnsan en sevdiği nefsanî değerleri temsil eden İsmailini keserse, kendi nefsinin boynuna kılıcı vurmuş; insanları ise kendi nefis ve egolarının şerrinden korumuş olur.

Kurbanın değerini, kurban edildiği kapının değeri belirler. Allah'ın kapısına kurban olanlar o kapıya değer yüklemek için değil, kendileri o kapının değerinden pay almak için kurban olurlar. Çünkü kurban olmak can taşıyan her varlığın kaderidir. Nevar ki, insanların çoğu aşağılık şeylere kurban olurlar. Kendi değerlerini kendi elleriyle beş paralık ederler. Paraya, kadına, erkeğe, makama, rütbeye, dünyalığa, saltanata, şöhrete kurban olana yazık olmuştur.[302] O zaman kurban kişiye ne için kurban olması gerektiğini öğretir. Geçici şeylere kurban olan kişi, geçici mutluluklar yaşar.

[300] Şeriati, a.g.e., s. 133-135
[301] Şeriati, a.g.e., s. 67
[302] İslâmoğlu, a.g.e., s. 74

Ancak Allah ve O'nun ilâhi isim ve sıfatlarına, emir ve yasaklarına kurban olanlar kalıcı âlemde kalıcı mutluluklar yaşayacaklardır.

Kurban kanı akıtmak, insan kanı akıtmaya engel olmaktadır. Bu tespite şu husus da ilâve edilebilir: "Şayet Hazret-i İsmail kurban edilmiş olsaydı onunla birlikte ondan gelecek nesillerde kurban edilmiş olacaktı. Hazret-i İbrahim'in Hazret-i İsmail'den gelecek nesli de onunla beraber yok olup gidecekti. Fakat koçun Hazret-i İsmail'in yerine kurban edilmiş olması Hazret-i İbrahim'in Hazret-i İsmail'den gelecek neslinin devamına vesile teşkil etmiştir. Bundan çıkacak netice gayet açık görünmektedir. Kurban kesmek nesillerin çoğalmasına, nesillerin bereketlenmesine sebep olmakta, nesillerin inkıtaa uğramasına mâni olmakta ve cemiyet içerisinde nüfusun normal ölçüler içinde çoğalmasına imkân sağlamaktadır."[303]

Kurban kesildiğinde, intiharlar da azalacaktır. Kişinin karşısındakine kızıp ona vuramayınca kendisine vurması bir davranış kalıbıdır. Kurban kesmek insanlarda marazî (patolojik) olmayan fakat çatışmadan ileri gelen akıl hastalıklarını da önler görünmektedir. Kurban kesen cemiyetlerde sınıflaşmalar da teessüs etmeyecektir. Cemiyet içinde bu sınıflaşmalar, sınıflar arası mücadelelere zemin hazırlamış, bir takım sürtüşmelere, vurmalara, kırmalara ve kitle halinde bir takım ölümlere ve öldürmelere sebebiyet vermiştir.[304]

Bu kurban kesme vakıasında dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da her halde şudur: "Hz. İbrahim'in evlâdı Hz. İsmail'i kurban etme teşebbüsünde Hz. İbrahim'in hareket noktası Allah aşkı idi. Allah aşkının Hz. İbrahim'deki tezahür ve tecellisi idi. Hâlbuki cüz'i de olsa bu fedakârlıklar bizlerde gerektiği gibi Allah aşkına sahip olabilmemiz için bütün ömrümüz boyunca takip etmemiz gereken bir eğitim vetiresi durumu arz etmektedir. Yani Allah aşkıyla başlayan kurban kesme vakıası bizlerde Allah aşkına teveccüh etme şeklinde devam etmektedir."[305] Her ne açıdan bakılırsa bakılsın kurban kesme zihin, gönül ve ruhda Allah sevgisinin tamamlanmasına neden olmaktadır.

---

[303] Daryal, a.g.e., s. 125
[304] Daryal, a.g.e., s. 128
[305] Daryal, a.g.e., s. 144

Kurbanla nefsin kurbanını kesen kişi, benmerkezci hallerinden kurtulur; empatik bir anlayışa yönelir.[306]

Kurban esnasında nefsin kurbanını kesen kişi, gelişmiş bir kişiliğin temellerini atacaktır. Böylece bu kişi, çarpık ve kompleksli bir kişiliğin olumsuz etkilerinden kurtulacaktır.[307]

Kişi, kurban ile nefsinin kurbanını keserek narsistik eğilimden kurtulur. Kurban, insanın nefsinin kurbanını kesmesi manasına geldiğinde, bu ibadet narsistik kişilik özelliklerine ciddi bir darbe vurur. Kurban aslında eleştiriye kapalı, kibirli ve kötülüklerini iyi gören ruh halini de kurban eder.[308]

Sözlerimizi özetleyecek olursak diyebiliriz ki, sufilere göre kurban kesmek, nefsin kurbanını kesmektir. Nefsin kurbanını kesmek ise, doludizgin haramlara koşan nefs atını dizginleyip ona sahip çıkarak onu terbiye etmektir. Ancak nefsi Allah yolunda kurban eden kişi için, takva mümkün olabilir. Kişi Allah rızası için kurban keserken de nefsin kurbanını keserken de takva amacını gerçekleştirebilir. Böylece emir ve yasaklara duyarlı, bireysel ve toplumsal hassasiyetleri olan manevî ve ilâhi kaynaklı sorumluluk bilinci taşıyan bir mertebeye yükselebilir. Bu açıdan takva elbisesini giyen kişi nefsinin kurbanını kesebilir ya da nefsin kurbanını kesen kişi takva elbisesini hem ziynet hem koruyucu olarak giymeye hak kazanabilir. Nefsin kurbanını kestiğimiz yer olan Minâ ilâhi arzulara ulaşmanın, nefsanî arzulardan uzaklaşmanın mekânıdır. Demek ki nefsin kurbanını kesen kişi, nefsin sıkıntı ve imtihanlarına dayanıp daha sonra Rabbinin rızasını kazanır.

---

[306] Ben-merkezcilik ve empatik anlayış birbirleriyle bağdaşmaz. Ben merkezci davranan bir kişinin, karşısındakinin rolüne girmesi ve olaylara onun bakış açısından bakması, yani empati kurması mümkün değildir. Bu durumda, empati kurabilmek, yani başkalarının rolüne girebilmek için önşartın ben-merkezcilikten kurtulmak olduğunu söyleyebiliriz. (Dökmen, a.g.e., s. 141)

[307] Ne kadar iyi yapılmış olursa olsun hiçbir vaaz, ne kadar güçlü olursa olsun hiçbir ilke, hiçbir akıllı teknik ya da mekanik yardımcı iyi gelişmiş bir kişiliğin yerini alamaz.[307] Aşırı tedirgin ya da çarpık bir kişiliğin zararlı etkisi, genellikle açıkça görülür ve bir çocuk bu tür etkilere karşı reaksiyon gösterebilir; ancak bir kompleksin yansıtılması daha incelikli bir olaydır. (Fordham, Frieda, Jung Psikolojisinin Ana Hatları, çev. Aslan Yalçıner, Say Yay., İst., 2001, s. 146)

[308] Narsistik eğilime sahip kişiler, kendilerini beğenmiş, özel ve önemli olduklarını düşünürler. Eleştiriye aşırı duyarlıdırlar ve kapalıdırlar. Gösterişe düşkündürler. Duyguları önemsemezler. Çıkarcıdırlar. Kendi çıkarlarını her şeyden öne tutarlar. Alçak gönüllü insanları aptal görürler. Kendileri için yaşarlar, bencildirler. (Tarhan, a.g.e., s. 39)

N. TRAŞ OLMAK

Traş olmak, Allah yolunda varlığını feda etmek ve tevazu alametidir. "Allah'ım, başlarını traş ettirenlere merhamet et!"[557] hadisiyle önce şeytana taş atan, ardından Allah'a bir baş kurban eden hacı, daha sonra traş olmak suretiyle sembolik olarak kendi varlığının bir parçasını da kurban eder. Bu, bir taraftan, gerektiğinde saçını değil, canını da Allah yolunda verebileceğini temsil ederken, başından dökülen her saç teli, âdeta dökülen günahlarını simgeler. Saçların traş edilmesi, tevazuyu, "başı açık-yalın ayak" diye tabir edilen muhtaç oluşu sembolize eder. Bu husus, hanımlarda saçların uçlarından bir miktar alınmasıyla sembolize edilir.[558] Tevazu ve Allah'a olan sevgisini Allah yolunda bir varlığını feda ederek gösteren kişi, Rabbine olan yakınlığını kanıtlamış olur.

Rabbine olan yakınlığını, Allah yolunda varlığının bir parçasını feda ederek gösteren kişi için ihramdan çıkış, vakara ters düşmeyen bir fiille olmalıdır. Eğer bu şeriat tarafından belirlenmemiş olsa ve insanların kendi görüşlerine bırakılsaydı, o zaman herkes bir yol tutar ve ihramdan böylece çıkmaya çalışırdı. Hem bunda, pejmürdeliğin artık son bulduğunun en kâmil anlamda bir ifadesi vardır. İhramdan traşla çıkmak, namazdan selâmla çıkmaya benzer. İfada tavafından önce yapılması ise, hükümdarın huzuruna girmek isteyen kimsenin, girmeden önce kendisine çeki düzen verdiği gibi, Allah'ın evine ziyaret için girecek kimsenin de kendisine çeki düzen vermesi gerektiği anlamını taşır.[559] Kişi kendisini hem mana âleminde hem maddî âlemde toparlayarak sembolik olarak traş olarak son kez ziyaret edeceği Rabbinin huzuruna çıkar. Ev sahibi hükmündeki Rabbine ona layık güzellikte kavuşur ve veda eder.

Traş, Rabbin makamında ilâhi riyazetle tahakkuka işarettir.[560] Öte yandan başını traş etmek; beşerî ve kevnî varlıkla ilgili perdelerin kalktığını düşünmektir.[561] Kişinin Allah'ın makamında ilâhi riyazetle nefsini terbiye etmesi ancak Allah yolunda bir varlığını feda etmesi yoluyla mümkündür. Aynı zamanda traş, Allah'ın ilâhi isim ve

---

[557] Buharî, Hac, 127
[558] Erul, a.g.e., s. 66
[559] Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Baliğa*., C. 2, s. 170
[560] Cîlî, a.g.e., s. 269
[561] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 68

sıfatlarını Allah yolunda varlığının bir parçasını feda ederek anlamayı böylece hem insanla ilgili hem kâinatla ilgili varoluşsal sırları anlamayı gerektirir.

İlâhi isimlerdeki sırları Rabbine feda ettiği güzelliklerle anlayan hacı, traş olurken: "Allah'ım! Her saçıma karşılık bir günahımı mahveyle, defterime bir sevap yaz. Ve cennette derecemi yükselt" diye dua eder.[562] Bu duayla hacı hem dünyada hem ahrette bağışlanmış ve yüceltilmiş kullar arasına dâhil olur. Bu manevî moral, onun hayatının geri kalanını olumlu yönde etkiler.

İbn Arabî şuur ile saç kesmek arasında bir bağlantı kurar: "Hacı Akabe cemresini attığında saçını traş eder. Bu ise, saçı kısaltmaktan daha uygundur. Çünkü bir şeyin farkına varmak (şuur ve saç anlamındaki şa'r ilişkisi), o şeyi tam ve ayrıntılı bilmeye benzemez. O halde şuurunu aktarmak, bilginin varlığıyla şuuru izale etmek demektir. Şuurun aktarımı, (zahirde) bilginin varlığıyla 'saçın kesilmesi' demektir, çünkü saç başa bir örtüdür (bilgisizliğin simgesi). Sonra hacı, güzel koku sürünür ki, ulaştığı helallik durumunun kokusu ortaya çıksın. Söz konusu şey daha önce kendisine yasaktı. Allah temizdir ve temizi kabul eder. Allah çirkini temizden ayırır. Allah her iki durumda da temizi fiillerin temizliğine bir uyarı yaptı."[563] Aslında güzel koku ve traş kişiye bir gerçeği gösterir. Allah güzeldir ve güzeli sever.

[562] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 337
[563] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 408-409

O. KUTSAL MEKÂNLARI ZİYARET

Mekke ve Medine bir haremdir, onlar saygıdır; saygınlıktır; onlar kutsal mekânlardır. Mekke ve Medine'nin birer harem olmasının sırrı şudur: "Her şey için bir saygı şekli vardır. Mekânlara gösterilecek saygı da, orada kötü bir şey yapmaya girişmemektir. Bu, esasen hükümdarların kendilerine ait bir koruluklarının olması, diğer yerlerin ise herkese açık olması geleneğinden alınmıştır. Halkın, hükümdarlara olan bağlılıkları, onlara olan saygıları, kendilerinde, onlara tahsis edilmiş olan mekânlarda bulunan ağaçlara ya da hayvanlara dokunmamaları gerektiği inancını yerleştirmişti. Hadiste de, "Her hükümdarın bir koruluğu yasak bölgesi olur; Allah'ın koruluğu ise, haramlarıdır."[564] buyurulmuştur. Bu telakki, insanlar arasında yayılmış ve kalplerinin ta derinliklerine kadar nüfuz etmiş ve içlerine yerleşmiştir."[565] Böylece kişi gönül derinliklerine saygı ve değerini sakladığı Mekke ve Medine'yi ziyaret ederek o saygı ve coskunun bu ziyaretle ifşa olmasını sağlar. O mekânların değeri ve saygınlığı edilen bu ziyaretle daha da artar.

Mekke ve Medine'yi ziyaretin amacı, bu bölgelerin değer ve saygınlığını kulun gönlünde arttırmaktır. Bu bağlamda hareme gösterilecek saygı şeklinden biri, başka yerlerde dahi haram olan şeylerin burada terk edilmesidir. "Haremde yiyecek maddelerinin stoklanması küfre varan bir zulümdür (ilhâd),"[566] hadisiyle, "Ey iman edenler! İhramlı iken av öldürmeyin!"[567] ayeti bu mânâdadır. Haremde ve ihram halinde avlanmak, ihram halinde cinsel ilişkide bulunmak, nefsin şehvete kapılıp azgınlık etmesinden kaynaklanan aşırı davranışlardandır.[568] Bu yüzden, onlar karşılığında kefaret konulması vacip olmuş ve böylece bu tür davranışların önünün alınması istenmiştir. Bu açıdan başka yerlerde helal olan şeylerin bu bölgelerde haram kılınması nedeniyle bu bölgelere harem bölgesi denilmiştir.

Mekke'den sonra dünyanın en faziletli beldesi Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) şehri Medine-i Münevvere'dir. Orada eda edilen ameller de sevapla mükâfatlandırılır. Allah

---

564 Buharî, İman, 39
565 Dihlevî, a.g.e., C. 2, s. 183
566 Müslim, Müsâkât, 107
567 Maide, 5/95
568 Dihlevî, a.g.e., C. 2, s. 184

Rasûlü (s.a.v.) buyurdu ki: "Şu mescidimde kılınan bir namaz, Mescid-i Haram hariç diğerlerinde kılınan bin namazdan daha hayırlıdır."[569] Aynı şekilde Medine'de ifa edilen diğer amellerin de, namaz gibi bin kat daha hayırlı olduğu söylenmiştir.[570] Bu ifadeler Medine'nin hem faziletini hem de kişiyi manen ne kadar güçlü bir şekilde yenileyeceğini gösterir.

Medine'nin faziletini anlayan bir kişi, Medine şehrini gezerken şunları düşünmelidir. "Bu şehir, Yüce Allah (c.c.)'ın elçisine ayırdığı ve elçisinin göçüp buraya yerleştirdiği bir şehirdir. İlâhi emirlerin ve Peygamberimizin sünnetlerinin birçoğu burada oluşmuştur. Peygamberimiz (s.a.v.) vefat edinceye kadar burada oturmuş ve burada savaşıp İslam dinini dört bir yana ilân etmiştir. Ondan sonra halifelik görevini yerine getiren iki dostunun (Hz. Ebu Bekri ve Hz. Ömer'in) türbeleri de buradadır. Rasûlullah, burada gezinmiş ve bu topraklarda ayak basmadık yer bırakmamıştır. İşte bunları düşünerek saygı içinde Medine şehri gezilmelidir."[571] Rasûlullah'ın ayak bastığı bu yerler, yaşadığı mekân ve tarih daha iyi anlaşılma gayretinde olmalıdır.

Sufilerin Peygamberimizin huzurundayken hissettikleri manevî heyecan ve aşk çok etkileyicidir. Üveys-i Karanî haccını yapıp; Medine-i Münevvere'ye gittiğinde mescidin kapısına gelince, "İşte Rasulüllah'ın türbesi buradadır." diye kendisine haber verildiğinde hemen bayılıp yere düştü. Ayıldığı zaman: "Beni buradan çıkarın. Rasûlûllah'ın gömülü bulunduğu bu yerde benim için yaşama zevki olamaz." dedi.[572] Bu örnekte Üveys Hz. Peygamberin varlığıyla dünya yüzünde bir araya gelememenin acısıyla bayılıyor. Eğer dünya yüzeyinde Rasûlullah yok ise, kendisinin de yaşam zevkinin ve yaşama dair hiç bir şeyin kalmayacağını ifade ediyor. Sufilerin bu halleri kişilerin Hz. Peygamber aşklarını muhasebe etmeleri için iyi birer örnektir.

Gazâlî, Mescid-i Nebevî'ye gelerek Rasûlûllah'ın huzurunda gösterilmesi gereken edeb ve saygıyı kişiyi karşısına alırcasına şöyle anlatır: "Sonra minberinin yanına gel. Rasûlûllah'ın o minberde, ibadeti teşvik ederek hutbe okuduğunu, Ensâr ve Muhacirin gözlerini oraya dikerek onu dinlediklerini düşün ve Yüce Allah (c.c.)'tan,

---

[569] Müslim, Hac, 505
[570] Mekkî, a.g.e., C. 3, s. 1267
[571] Erul, a.g.e., s. 54
[572] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 338

kıyamet gününde seni Rasûlû'nden ayrı bırakmamasını dile. Böyle huzur içinde haccı yaptıktan sonra, hacının kabul edilip edilmediğini düşün ve bunun korkusunu içinde taşı." Hacca gittikten sonra Allah (c.c.)'ın emirlerine karşı gelmemek, haccın kabul olmasının delilidir.[573] Fakat kendini düzeltmeyip, yine eskisi gibi Allah (c.c.)'ın emirlerine karşı gelmeye devam edenlerin, bu yolculuktan, yorgunluk ve zahmetten başka bir şey kazanmamış olmalarından korkulur. Daha önce de ifade edildiği üzere bu hac türüne şeklî hac demiştik ki amaçlanan hac, bu değildir.

Medine'de yaşayan peygamberî ve manevî havanın şahidi olan kişi için, Medine-i Münevvere Efendimiz (s.a.v.)'in hatıralarıyla doludur. Buralarda gezerken sükûnet, vakar ve edeple gezmeli, Yüce Nebi'nin misafiri olduğunu bilmelidir. Mescid-i Nebi'ye varmak, Peygamber Efendimiz'i ziyarettir. Hayatımızda onu görme şerefine kavuşamazsak da, "vefatından sonra O'nu ziyaretimizin hayatında ziyaret olduğu" müjdesini hatırlayıp, bu güzel duygularla huzura varmalıdır. Peygamberimiz (s.a.v.)'i ziyaret için yaklaşırken, O'nun konuşması, yürümesi, ahlâkı ve yaşayışı gibi her halini hatırlayarak yönelmelidir. Ravza'sında Rasûlullah ile karşı karşıya imiş gibi, tevazu ve hürmetle, şefaati istenmelidir."[574] Bu bağlamda Rasûllah'ı ziyaret eden her kişi hem O'nun ahlakını hem O'nun şefaatini diler ve zaten dilemelidir.

Gazâlî Medine'ye Rasûlullah'ın huzuruna girerken hacının taşıması gereken saygı ve vakarı şöyle anlatmıştır: "Hacı Medîne'ye girdiği zamân, Resûl-i Ekrem'in şehri olduğunu düşünerek tevazu ve saygı ile şehre girsin. Girerken, kişi: "Ben aciz bir ümmetin olarak şefaatini dilemek üzere huzuruna geldim. Bana kıyametin dehşetinde şefaatçi ol. Kıyamet gününde habîbini bana şefaatçi kıl ve şefaatini kabul eyle. Allah'ım! Sevgili Habîbin ve Beyt-i Şerife yaptığımız bu ziyaret son ziyaret olmasın. Daha nice sefer gelip ziyaret etmeği nasîb eyle.' diyerek dua ve niyaz eder." Minber ile Peygamberimizin kabri arasında iki rekât namaz kılar. Medine'den ayrılacağı sırada müstehab olan, yine kabr-i şerife gelerek ziyaret duasını tekrarlar; Allahu Teâlâ'dan tekrar ziyaretini diler."[575] Kişinin Rasûlullah'ı tekrar ziyaret etmeyi dilemesi, gönlünün

[573] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 339
[574] Yunus Vehbi Efendi, a.g.e., s. 108
[575] Gazâlî, a.g.e., C. 1, s. 339-340

O'ndan O'nu tekrar ziyaret edinceye kadar bir an olsun ayrılmamasını sağlar. Bu aşk ve sevgi kişinin gönlünü hep Rasûlullah'ın yanında tutar.

Medine, yasak bölge kılınmasıyla, kutsallığın ve Peygamberimizin Peygamberliğinin müjdesinin yaşandığı bir mekândır. İbn Arabî, bu konuda şunları ifade eder: "Medine'nin yasak bölge yapılmasının hikmetine gelirsek, Allah; Peygamberinin peygamberliğine tanıklığın, kendi birliğinin tanıklığına bağlamıştır. Bunun amacı, Hz. Peygamber'i şereflendirmektir. İman, ancak bu ikisine inanmakla gerçekleşir. Allah Mekke'yi harem bölge yapmış, Peygamberi için de Medine'yi harem bölge ilan etmiştir. Bunun amacı, bu tanıklığın şerefini vurgulamaktır."[576] Allah haramların ve hatta bazı helallerin bile yasaklandığı bu bölgede sanki mana kirlilikleriyle Rasûlünü rahatsız etmek istemez gibidir. Bu durum da Allah'ın Rasûlüne duyduğu saygının sonucudur.

Son söz olarak diyebiliriz ki kişi Mekke ve Medine'yi ziyaret ederek içinde onlara karşı duyduğu saygı ve coşkunun bu ziyaretle ifşa olmasını sağlar. O mekânların değeri ve saygınlığı bu ziyaretle daha da artar. Çünkü Mekke ve Medine Yüce Allah (c.c.)'ın ve Rasûlünün ahlakının canlandığı bir şehirdir. İlâhi emirlerin ve Peygamberimizin sünnetlerinin birçoğu buralarda oluşmuştur. Özel olarak Medine'yi ve Rasûllah'ı ziyaret eden her kişi hem O'nun ahlakını hem O'nun şefaatini diler. Kişinin Rasûlullah'ı tekrar ziyaret etmeyi dilemesi, gönlünün O'ndan O'nu tekrar ziyaret edinceye kadar bir an olsun ayrılmamasını sağlar. Bu aşk ve sevgi kişinin gönlünü hep Rasûlullah'ın yanında tutar.

[576] İbn Arabî, a.g.e., C. 5, s. 87

SONUÇ

İslam Tasavvufunda ibadetlerin görünen (zahirî) bir de görünmeyen (batınî) iki yönü bulunmaktadır. İbadetlerin batınî yönü aysbergin görünmeyen yanı gibidir. İbadetlerin temel ruhu, görünmeyen yanında saklıdır. İbadetlerdeki şekil-mana ilişkisi onlardaki batınî yön ortaya çıkartılarak keşfedilebilir. Bu tezde şekil-mana ilişkisi bağlamında ibadetlerin batınî ve manevî yönleri üzerinde yoğunlaşıldı. Bu yoğunlaşma ibadetlerdeki mana ve ruhun ortaya çıkmasına neden oldu.

İbadetleri incelerken nasıl bir öncelikle ibadetlerin anlaşılması ve tecrübe edilmesi gerektiği bu tezde ortaya koyuldu. Çünkü sufilerin bu konudaki yaklaşımı teze bu açıdan yön gösterdi. Sufilere göre ibadetlerin fıkhî yönleri iyice anlaşılıp tecrübe edildikten sonra onların ruhu, hikmeti, amacı ve sağladığı maddî ve manevî faydalar üzerinde durulmalıdır.

Bu tezde ibadetleri incelerken tasavvufî bakış açısının ibadetlere odaklanma ve onları hakkıyla yerine getirme hususundaki etkisi görüldü. Tasavvufî bakış açısıyla ibadetlerin, insanı olağanüstü manevî tecrübelere taşıyabileceği fark edildi. Mesela sufiler namazda manevî açıdan olağanüstü insan tecrübeleri yaşamışlardır. Sufiler kendi samimi ve etkileyici ifadelerine göre ayaklarını sırat köprüsü üzerinde, cenneti sağlarında, cehennemi sollarında, Azrail'i tepelerinde imiş gibi bir idrak hali içinde havf ve recâ arasında namaz kılarlardı.

İbadet çalışmalarında tasavvufî kaynakların ibadetlerin içerisindeki tesbihlerin, lafızların anlam incelikleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durdukları ortaya koyuldu. Mesela Arapça'da salât, ateş manasına gelen "salye" kökünden alınmıştır. Aslında namaz ateş; aşk ateşse nefsi emmareye erimek yakışır. Başka bir örnek de Sa'y ile canlılık ve arayış kelimeleri arasında ortaya çıkmıştır. Koşmak, hızlı yürümek anlamına gelen "Sa'y" bir canlılık, bir arayıştır. Hacda yapılmakta olan Sa'y'ın aslı, Hz. Hacer'in Hz. İsmail için su ararken bu iki tepe arasında koşması hadisesine dayanır. Sa'y Hz. Hacer'in bu hatırasının canlandırılmasıdır.

Tasavvuf klasiklerinde geçen kavramlarla, haccın rukûnlarının manevî ve derunî yönleri ilişkilendirildi. Haccın rukûnları, tasavvufî kavramların diliyle yorumlanmaya çalışıldı. Mesela tavaf nefsin arzularının kaybolduğu manevî ve ruhanî arzuların kula hâkim olduğu bir mekândır. Tavaf bu yönüyle gaybettir. Gaybet ise, nefsinin arzularını kulun görmemesi ve bu nevi arzulardan gaib olması manasına gelir. Bu tezde sufilerin kendilerine has sembolik bir dil ve uslub tarzı geliştirdikleri bunu yaparken de ayet ve hadisleri merkeze aldıkları sonucuna varıldı. Başka bir örnek verecek olursak sa'y ile şevk kavramı arasında bağlantı kuruldu. Sa'y Allah dışındaki her şeyden Allah'a koşuş; ilâhi sevgi yolunda mürüvveti yakalayıştır. Sa'y'da yakınlık ümidi olduğu için manevî şevkin en yücesi onunla yaşanır. Şevk kulun sevgilisine kavuşma arzusuyla yanıp kavrulmasıdır.

Haccın rukûnları, tasavvufî içeriği güçlü olan ahlakî kavramlarla yorumlanmaya çalışıldı. Mesela Sa'y ile tevekkül kavramı arasında bir bağlantı kuruldu. Sa'y bizi Hz. Hacer'in tevekkülüne yönlendirir. Hz. Hacer gayret etmiş; daha sonra neticesini Allah'a bırakmış ve teslim olmuştur. Tevekkül işleri sebeplerin müsebbibi olan Allah'a bırakmaktır. Bu konuda verilecek başka bir örnek tavaf ile ihsan kavramı arasındadır. Tavaf esnasında ihsan mertebesi kula açılır. Kul her an Rabbini göremese de tecellilerini hisseder. O'nun her an kendini gördüğünü fark eder.

Bu tezde ibadetlerin tasavvufî yönlerinin, insanı psikolojik açıdan nasıl geliştirdiği ve ondaki zaafları ortadan nasıl kaldırdığı ifade edildi. Mesela kişi, kurban kesme ile nefsinin kurbanını keserek narsistik eğiliminden kurtulur. Kurban aslında eleştiriye kapalı, kibirli ve kötülüklerini iyi gören ruh halini de kurban eder. Başka bir örnek verecek olursak insan hacda şeytan taşlama esnasında, namazda ise secdede, nefsini ve şeytanını taşladığı için içindeki üstünlük duygusunu taşlar. Çünkü insana üstün olduğunu fısıldayan kibirli ses, nefis ve şeytanın sesidir. Bu noktada üstünlük duygusu, ancak normal şeklini kaybettiği, aşırılık kazandığı, patolojik bir mahiyet aldığı zaman tehlikeli olmaya başlar.

Haccın rûkunları ile diğer ibadetler arasında birtakım benzerlikler ve kıyaslamalar oluşturuldu. Mesela kişinin hatalarını itiraf ettiği ve Rabbine yöneldiği zirve tecrübeler namazda rükû ve secde esnasında; hacda ise vakfe ve mültezem

esnasında yaşanır. Bu bakış açısını gösteren başka bir örnek ise tavaf ile secde arasında kurulmuştur. Tavaf ilâhi aşkın mekânı ve makamı olarak Rabbin ilâhi isim ve sıfatlarıyla bütünleşmenin vesilesidir. Namazda secde, hac'da ise tavaf bütünleşme ve tekâmül enerjisini kulun gönlüne taşır. Tavafta da oruçta olduğu gibi, melekleşmek bir nevi meleklere benzemek durumu vardır. Tavafta Rabbini tesbih eden kişi, oruçla nefsini tezkiye eden kişiye benzer.

Sufî bakış açısı, kavramlar ile ibadetleri oluşturan rukûnlar arasındaki bağı ortaya çıkarmasının yanı sıra şeklin ötesindeki manayı, rukûnların hikmetlerini ve yapılış amacını vurgular. Ancak sanıldığının aksine sufilerin özellikle Sühreverdî, Dihlevî ve İbn Arabî'nin fıkhî denilebilecek görüşleri vardır. Mesela İbn Arabî'nin *Fütûhât*'ında "Kadının hac için kocasından izin istemesi", "Kadının yüzüne ihram giymesi", "İhramlı kadında güzel kokunun kalması"[577] gibi konular sufilerin fıkhî meselelerde görüşler ortaya koyduklarını gösterir. İşledikleri bu konular sufilerin çok yönlü bir ilme sahip olduklarını bizlere göstermektedir.

İbadetler konusunda fıkhî ve tasavvufi yönü beraberce eserlerinde bulabileceğimiz isimler Sühreverdî, Gazâlî ve Dihlevî'dir. Bu nevî eserler ibadetlerin fıkhî yönlerine değindikten sonra sağlam bir fıkıh bilgisi üzerine inşa edilmiş tasavvufî bir bakış açısı kazandırır. İbadet araştırmalarında tasavvufî bir anlayış ve tasavvufî özgün içeriği olan kavramlarla örülmüş bir bakış açısına sahip olmakla beraber yer yer fıkhî görüşlere de rastladığımız isim İbn Arabî'dir. Sühreverdî ve Hucvirî ise tasavvufî kavramlar, disiplin ve tecrübeler aracılığıyla ibadetlerin manevî ve derunî yönlerine değinir.

Sufilerin tek yönlü bir bakış açısına sahip olduklarını söyleyemeyeceğimiz gibi tasavvufî yaklaşımların ve yorumlamaların indirgemeci ve tek yönlü olduğunu ifade etmek de mümkün değildir. Hatta tasavvufî bakış açısının olağanüstü insan tecrübelerine dayandığı için subjektif olduklarını iddia etmek de son derece hatalı bir görüştür. Çünkü sufi bakış açısı müminlerin çoğunun kabul edip onaylayacağı manevî ve objektif ilke ve gerçekliklere dayanır. Öte yandan bir sufi bütüncül bir yaklaşımla tasavvufî bir yorumlamayı güçlü ve sahih bir fıkıh bilgisi üzerine bina eder. İbadetleri

[577] İbn Arabî, a.g.e., C. 6, s. 78

fıkhî ve şeklî yönlerinden koparmadan manevî ve derunî yönleriyle yorumlamaya ve tecrübe etmeye çalışır. Bu nedenle çalışmayı bitirirken umduğumuzdan çok daha fazla ve etkileyici bir içerik ve yaklaşımla karşılaştığımızı söyleyebiliriz.

Sufilerin ibadet sahasında ortaya koydukları etkileyici ve güçlü içerik bu alanda hem dinî ilimler hem sosyal bilimler açısından eser verilebileceğini göstermektedir. Bu nedenle tasavvuf araştırmacısı hem dinî ilimlerden hem sosyal bilimlerden istifade etmek durumundadır. Ancak zaman zaman sufilerin duygusal tecrübelerini ifade ettikleri uslup ve terminoloji tasavvuf araştırmacısına abartılı gelebilir. Bu noktada söyleyeceğimiz şudur ki, tasavvuf araştırmacısının sufilerin sembolik dillerini ve kendilerine has terminolojilerini doğru anlaması ve yorumlaması gerekir.

BİBLİYOGRAFYA

Addas, Claude, *İbn Arabî Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, (çev. Atilla Ataman), Gelenek Yay., İstanbul, 2003.

Adler, Alfred, *Psikolojik Aktivite*, (çev. Belkıs Çorakçı), Say Yay., İstanbul, 1993.

Ahsan, Muhammed Manazir, *Social Life Under the Abbasids*, Longman London and New York, 1992.

Akkaya, Veysel, *Sûfî Gözüyle Hac ve Umre*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2006.

Akyüz, Vecdi, *İbadet İlkeleri*, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Ankaravî, İsmail, *Minhacü'l-Fukara*, (haz. Saadettin Ekici), İnsan Yay., İstanbul, 1996.

Attar, Feridüddin, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (haz. Mehmet Zahid Kotku), Dilek Matbaası, İstanbul, ts.

Bahadır, Abdülkerim, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İnsan Yay., İstanbul, 2002.

Bayrakdar, Mehmet, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, Akçağ Yay., Ankara, 1987.

Bayyiğit, Mehmet, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1998.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, C. 1-8.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Ferâhu'r-Rûh, Muhammediyye Şerhi*, (haz. Mustafa Utku), Uludağ Yay., İstanbul, 2004, C. I-5.

---------- *Kitâbü'n-Netice*, (çev. Ali Namlı, İmdat Yavaş), İnsan Yay., İstanbul, 1997, C. 1-4.

----------, *Kitabü'l-Hitâb*, (çev. İ. Turgut Ulusoy), Hisar Yay.., İstanbul, 1975.

----------, *Rûhu'l-Beyân*, (çev. İ. Turgut Ulusoy), Erkam Yay. İstanbul, 2005, C. 1-7.

Cevziyye, İbn Kayyım, *Fevâid*, Darü'n-Nifâs, Beyrut, 1979.

----------, *Kalbin İlacı*, (çev. Şaban Kocabaş), Elif Yay., İstanbul, 2003.

Cilî, Abdülkerim b. İbrahim, *el-İnsanü'l-Kâmil*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyyeti, Beyrut, 1997.

Chittick, William C., *Imaginal World, Ibn al-Arabi and the Problem of Religious Diversity,* State University of New York Pres, Albany, 1994.

----------, *Sufism*, One World Oxford, London, 2004.

----------, *Tasavvuf,* (çev. Turan Koç), İz Yay., İstanbul, 2003.

Cüceloğlu, Doğan, *İletişim Donanımları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002.

Çelik, İsa, *Muhammed İkbal'in Tasavvufî Düşüncesi*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2004.

Daryal, Ali Murat, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri,* Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1999.

Dihlevî, Şah Veliyullah, *Huccetullâhi'l-Baliğa*, Dârü İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1990.

----------, *Modernist Düşüncenin Şekillenişi*, (çev. İsmail Çalışkan), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.

Dökmen, Üstün, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Sistem Yay., İstanbul, 2002.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, Mavi Yay., İstanbul, 1997.

Erul, Bünyamin, Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2006.

Erzurumî, Bedrüddin, *Gülzâr-ı Samini Sohbetler*, Marifet Yay., İstanbul, 1993, C. 1-2.

Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, Şirket-i Sehafiye Matbaası, İstanbul, 1318.

Ezrakî, Ebû'l-Velid Muhammed, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, (çev. Yunus Vehbi Yavuz), İnsan Yay., İstanbul, 1980.

Fordham, Frieda, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, (çev. Aslan Yalçıner), Say Yay., İstanbul, 2001.

Fromm, Eric, *Rüyalar, Masallar, Mitoslar,* (çev. Aydın Arıtan), Kaan H. Ökten, Arıtan Yay., İstanbul, 1997.

Gazâlî, Ebû Hâmid, *İhyâ-ı Ulûmi'd-dîn,* Müessesetü'r-Riclibî, Kahire, 1974, C. 1-4.

Gazâlî, Muhammed, *Müslümanın Ahlâkı,* (çev. Ahmet Ravaslı), Ribat Yay., Ağustos, 1997.

Geylanî, Abdülkadir, *Sırrû'l-Esrar,* (çev. Mehmet Eren), Gelenek Yay., İstanbul, 2006.

Görgün, Tahsin, *"Haccın Hikmeti*", D.İ.A., İstanbul, 1996, C. 1-27.

Gündüz, İrfan, *Ahmet Gümüşhanevi Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İstanbul, 1994.

Gürer, Dilaver, *Abdülkadir Geylanî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 1999.

Hamidullah, Muhammed, *"İslâm'da Hac",* (çev. M. Akif Aydın), İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 8/1-4, İstanbul, 1984.

----------, *İslâm Müesseselerine Giriş,* (çev. İhsan Süreyya Sırma), İ.F.A.V. Yay., İstanbul, 1997.

Haq Ansari, Muhammed Abdul, *Sufism and Shariah*, The Islamic Foundation, London, 1986.

Harman, Ömer Faruk, *"Hac",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, C. 1-27.

Hucvirî, Ali b. Osman, *Keşfû'l-Mahcûb*, (thk. Mahmûd Âbidî), İntişârât-ı Sâdâ ve Sîmâ, 1384, hş. 2006 .

----------, *Keşfû'l-Mahcûb*, Hakikat Bilgisi, (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul, 1996.

İbn Arabî, *el-Futuhatu'l-Mekkiyye fî Marifeti'l-Esrarü'l-Malikiyye ve'l-Mülkiyye*, Daru İhya et-Turas, Beyrut, 1998, C. 1-3.

----------, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, (çev. Ekrem Demirli), Litera Yay., İstanbul, 2007, C. 1-6.

----------, *Marifet ve Hikmet*, (çev. Mahmut Kanık), İz Yay., İstanbul, 1997.

İbnü'l-Kelbi, *Kitabü'l-Esnam*, (çev. Beyza Düşüngen), Ankara, 1969.

İkbal, Muhammed, *Benlik ve Toplum,* (çev. Ali Yüksek), Birleşik Yay., İstanbul, 1996.

----------, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu,* (çev. N. Ahmet Asrar), Birleşik Yay., İstanbul, 1987.

İslâmoğlu, Mustafa, *Hac Risalesi*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2006.

İzutsu, Toshihika, *İbn Arabî'nin Fusus'undaki Anahtar Kavramlar*, (çev. Ahmed Yüksel Özemre), Kaknüs Yay., İstanbul, 1998.

Jörg, Splett, "Symbol", *Encyclopedia of The Psycology, Ed-Karl Rahner, The Crossroad Publishing Company*, New York, 1989.

Jung, Carl Gustav, *İnsan Ruhuna Yöneliş*, (çev. Engin Büyükinal), Say Yay., İstanbul, 2003.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul, 1999.

Karaman, Hayreddin, *İmam-ı Rabbanî ve İslâm Tasavvufu*, Nesil Yay., İstanbul, 1992.

Kelabazî, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1980.

Kılıç, Sadık, *Benliğin İnşası,* İnsan Yay., İstanbul, 2000.

Kotku, Mehmet Zahid, *Hac*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1985.

Kuşeyrî, Abdülkerim, *Risâletü'l-Kuşeyrî*, Daru'l-Hayr, Beyrut, 2003.

Kübrâ, Necmüddin, *Tasavvufî Hayat*, (haz. Mustafa Kara), Dergah Yay., İstanbul, 1980.

Mâverdî, Ebû'l-Hasan, *Edebü'd-Dünya ve'd-Din***,** Daru İhyâ-i Ulûm, Beyrut, 1988

Mekkî, Ebû Talip, *Kûtu'l-Kulûb*, Mektebetü't-Dârû't-Türas, Kahire, 2001 .

Meriç, Ümit, *İçimdeki Cennete Yolculuk*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007.

Mevlânâ, Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî-i Mânevî*, (haz. A. Nicholson), İntişârât-ı Hermes, Tahran, 2003.

----------, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*, (haz. Şefik Can), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, C. 1-6.

Muhasibî, Hâris, *er-Riâye li Hukukillâh*, (Edited By. Margaret Smith), London, E.J.W. Gıbb Memorıal Serıes, 1984.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin, *el-Câmiu's-Sahih*, (tah. M. Fuad Abdülbâkî), Çağrı Yayınları, İstanbul, ts., C. 1-5.

Namlı, Ali, *"İsmail Hakkı Bursevî'nin Gözüyle Hac ve Kutsal Mekânlar",* Keşkül Dergisi, Hac Özel Sayısı, İstanbul, 2006.

Nasr, Seyyed Hossein, *Islamic Sprituality*, Crossroad Publishing Company, U.S.A., 1987.

----------, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, (çev. Şehabeddin Yalçın), İnsan Yay., İstanbul, 1995.

Necati, Muhammed Osman, *Hadis ve Psikoloji*, (çev. Mustafa Işık), Fecr Yayınları, Ankara, 2002.

Nedvî, Abdül-Barî, *Tasavvuf ve Hayat*, (çev. Mustafa Ateş), İrfan Yayınevi, İstanbul, 1974.

Nurbakhsh, Javadi, *Sufi Symbolism*, Khanıgahı-Nimatullal Publications, London, 1987.

Okumuşlar, Muhiddin*, Fıtrattan Dine*, Yediveren Yay., İstanbul, 2002.

Özaydın, Abdülkerim, *"İslâm'da Hac",* D.İ.A.., İstanbul, 1996, C. 1-27.

Özgü, Halis, *Psikoloji Dünyasının Üç Büyükleri: Froud-Adler-Jung*, Ararat Yay., İstanbul, 1976.

Sardar, Ziauddin, *The Hajj – A Select Bibliography*, Muslim World Bk., Rev. 3, London, 1982.

----------, *The Encleopadia of İslâm (New Edition)*, Vol. III, 1971, Leiden

Sayar, Kemal, *Sufi Psikolojisi*, İnsan Yay., İstanbul, 2000.

Selvi, Dilâver*, Kur'ân ve Tasavvuf*, Şûle Yay., İstanbul, 1997.

Sırdar, İkbal Ali Shah, *Islamic Sufism,* Idarah-ı Adabıyat-ı Delhi, India, 1979.

Sühreverdî, Ebû Hafs, Avârifü'l-Maarif, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut, 1966.

Şeriatî, Ali, *Hac*, (çev. Mustafa Çoban), Özgün Yay., İstanbul, 2006.

Tarhan, Nevzat, *Mutluluk Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul, 2004.

Tillich, Paul, *Ahlak ve Ötesi*, (çev. Dr. Aliye Çınar), Elis Yay., Ankara, 2006.

Tirmizî, Hâkim, *Kalbin Anlamı*, (çev. Mustafa ışık), Hayy Kitap, İstanbul, 2006.

Tûsî, Serrâc, *el-Lümâ fi Tarihi't-Tasavvufi'l-İslamiyyi,* Dâru'l-Kütübi'l İlmiyyeti, Beyrut, 2001.

Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara, 1997.

Uluç, Tahir, *İbn Arabî'de Sembolizm*, İnsan Yay., İstanbul, 2007.

Uludağ, Süleyman, *"Cemâl-i Kâbe ve Hac",* Keşkül Dergisi, Hac Özel Sayısı, İstanbul, 2006.

----------, *İnsan ve Tasavvuf*, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2001.

----------, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.

----------, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul, 1999.

Uysal, Veysel, *Psiko-Sosyal Açıdan Oruç*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1994.

Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Nil Yay., İzmir, 1999.

Yağmur, Abdurrahman, *Her Yönüyle Hac,* Rehber Yay., İstanbul, 2006.

Yeniterzi, Emine, *Mevlânâ Celâleddin Rumî*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2001.

Yılmaz, H. Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.

----------, *Ruhânî Hayat*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2000.

Yılmaz, Musa K., *"Haccın Hikmetleri",* Diyanet Dergisi, C. 27/3, Ankara, 1990.

Yunus Vehbi Efendi, *Haccın Sırları*, (haz. Veysel Akkaya, Nesibe Akkaya), Okul Yay., İstanbul, 2003.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : Bursa – 1977

Öğrenim Gördüğü Kurumlar :	**Başlama Yılı**	**Bitirme Yılı**	**Kurum Adı**
Lise :	1988	1994	Bursa İmam Hatip Lisesi
Lisans :	1996	2001	U.Ü. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans :	2001	2003	U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora :	2003	2010	U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Medenî Durum : Evli

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi : İngilizce (iyi) Arapça (iyi)

Çalıştığı Kurum :	**Başlama ve Ayrılma Tarihleri**		**Çalışılan Kurumun Adı**
	2005	2006	Halk Eğitim Müdürlüğü
	2006	2007	Timaş Yayınları
	2007	Devam Ediyor	Diyanet İşleri Başkanlığı

Yurtdışı Görevleri :

Kullandığı Burslar : ---

Aldığı Ödüller : ---

Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Topluluklar : Namaz Platformu

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri : Timaş Yayınları (Editör Olarak) Din ve Hayat (Yayın Kurulu)

Yurt İçi ve Yurt Dışında Katıldığı Projeler : Namaz Platformu Bünyesinde Paneller

Katıldığı Bilimsel Toplantılar : ---

Yayımlanan Çalışmalar :

Namaz ve Karakter Gelişimi, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006

Namaz Anne Kucağıdır, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007

Davranış Modelleri Açısından Hz. Peygamber, Diyanet Avrupa, 2005

Din Hizmetlerinde Kur'ânî ve Tasavvufî Açıdan Sabır, Diyanet Avrupa, 2006

Diğer : Diyanet Dergisi ve Altınoluk Dergisi Bünyesinde Çıkan Yazılar.

E-posta : hunkarsayin@gmail.com

Esma SAYIN
05.04.2010